

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний технічний університет

Т. Ю. Герасимов

**МІСТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЗА
ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО:
СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИЙ ВИМІР**

Монографія

Вінниця
ВНТУ
2025

УДК 94 (477. 3/.4) „1918”
Г37

Рекомендовано до видання Вченою радою Вінницького національного технічного університету Міністерства освіти і науки України (протокол № 5 від 30.10.2025).

Рецензенти:

І. М. Романюк, доктор історичних наук, професор.

О. К. Струкевич, доктор історичних наук, професор.

Герасимов, Т. Ю.
Г37 Міста Подільської губернії за Гетьманату Павла Скоропадського: соціально-побутовий вимір: монографія [Електронний ресурс] / Герасимов Т. Ю. – Вінниця : ВНТУ, 2025. – (PDF, 199 с.)

ISBN 978-617-8163-70-9 (PDF)

У монографії проаналізовано особливості соціально-побутового життя міського населення Поділля періоду існування Української Держави П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). Висвітлено проблеми житлово-комунальної сфери та міського благоустрою, санітарно-епідемічного становища, рівня добробуту, дозволля, боротьби з безробіттям.

Для науковців, викладачів, студентів та читачів, що цікавляться вітчизняною історією.

УДК 94 (477. 3/.4) „1918”

ISBN 978-617-8163-70-9 (PDF)

© Т. Герасимов, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. СТАНОВИЩЕ ІНФРАСТРУКТУРИ ПОДІЛЬСЬКИХ	
1.1. Житлове законодавство та житлова криза на Поділлі	12
1.2. Житлово-комунальна сфера, транспорт та зв'язок	33
1.3. Санітарне становище міської інфраструктури.....	56
1.4. Роль медицини в боротьбі з епідеміями в містах	70
РОЗДІЛ 2. ДОБРОБУТ МІСЬКИХ ЖИТЕЛІВ ПОДІЛЛЯ.....	89
2.1. Продукти харчування та предмети першої необхідності	89
2.2. Рівень добробуту: грошовий обіг, зарплати і ціни, дозвілля	121
2.3. Проблема безробіття та діяльність подільських міських бірж праці.....	142
ВИСНОВКИ.....	152
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	157
ДОДАТКИ.....	194

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

ДАХмО – Державний архів Хмельницької області

ДХБ – Державне Хлібне Бюро

МВС – Міністерство Внутрішніх Справ

МНЗтаДО – Міністерство Народного Здоров'я та Державного
Опікування

МПС – Міністерство Продовольчих Справ

МФ – Міністерство Фінансів

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська
Республіка

УНР – Українська Народна Республіка

УНС – Український Національний Союз

УЦР – Українська Центральна Рада

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів
влади і управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських
об'єднань України

ПЕРЕДМОВА

Сучасний етап розвитку історичної науки характеризується тенденцією зростання значення дослідження регіональної історії, історичної антропології, соціальної історії, зокрема історії повсякдення, мікроісторії тощо. Тобто, іншими словами, інтерпретація нашого минулого набуває якісно нової форми, сутність якої полягає у виході на передній план історії «маленької людини» з її повсякденними потребами та сприйняттям соціальної реальності протягом певного часового відрізка чи історичного періоду.

Після здобуття Україною незалежності в 1991 р. українській владі та громадянам доводилося пристосовуватися до нових умов ринкової економіки, що прийшла на зміну попередній командно-адміністративній. Процес соціально-економічних та політичних змін супроводжувався трансформацією суспільної свідомості. Особливим чином еволюціонував спосіб життя жителів міст із притаманною для них динамічністю, який, відповідно до сучасної соціології, проявляється у двох аспектах – соціально-екологічному та соціально-економічному. Саме тому, проблеми розвитку та функціонування інфраструктури міст як середовища існування містян та рівня їхнього добробуту завжди є актуальними. В цьому контексті особливе місце посідає період з квітня по грудень 1918 р., який у сучасній історичній літературі називається «Гетьманатом Павла Скоропадського» або «Українською державою». За гетьманського правління внутрішнє життя українських земель характеризувався відносною економічною та політичною стабільністю. Відносною – у порівнянні з періодами перебування при владі Української Центральної Ради (УЦР) та Директорії Української Народної Республіки, коли у внутрішньополітичному житті, можна сказати, панував управлінський хаос.

Саме за гетьмана міста Подільської губернії стали своєрідними «острівцями спокою», немов магніт притягуючи до себе утікачів із навколишніх сіл, охоплених повстанським рухом, біженців,

демобілізованих офіцерів та інших категорій населення, які прагнули знайти в міському середовищі можливість безпечного для життя існування. Упродовж березня-листопада 1918 р. все це переважно забезпечувалося розташованими в Україні військових гарнізонів Центральних держав. За цих умов міста отримали можливість зосередитися на своїх побутових проблемах, розв'язання яких здебільшого залежало від низки економічних факторів у державі.

У пропонованій читачеві монографії автор здійснив спробу висвітлити соціальні аспекти історії пересічного жителя подільського міста через призму дослідження міських соціально-побутових проблем у зазначений історичний період. Головну увагу зосереджено на висвітленні особливостей побуту і повсякденності подільських містян та аналізі безпосередньо пов'язаної з цим політики в соціальній сфері місцевого самоврядування і гетьманських урядів. На нашу думку, це сприятиме не лише відображенню різноманітності загального історичного процесу, а й доповненню історичної науки новими фактами та подіями, пов'язаними з досліджуваним періодом.

Короткий огляд історіографії вказує на недостатнє опрацювання в історичній науці питань, пов'язаних із соціально-побутовими аспектами життя подільських міст доби Гетьманату П. Скоропадського. Попри нинішнє очевидне зростання цікавості науковців до соціальної історії, обрана нами тематика залишається малодослідженою як на регіональному, так і на загальноукраїнському рівнях. Утім, це не означає, що соціально-побутові проблеми українських, зокрема подільських, міст повністю проігноровані вітчизняною історичною наукою. Переважно вони розглядаються у контексті оцінки соціальної політики гетьмана та аналізу діяльності органів влади, починаючи від міністерського рівня і закінчуючи місцевими повітовими структурами.

Історіографії Гетьманату традиційно поділяють на кілька груп.

До першої можна віднести праці безпосередніх учасників революційних подій 1917–1921 рр., котрі висвітлювали історію Української Держави відповідно до своїх політичних поглядів і

переконань. Якщо прихильники гетьмана В. Липинський¹ та Д. Дорошенко² у своїх працях явно ідеалізували режим П. Скоропадського, то П. Христюк³, В. Винниченко⁴, піддавали Гетьманат жорсткій, подекуди надмірно жорсткій, критиці. Найбільше йому «діставалося» за соціальну політику, зокрема в аграрній та робітничій сферах.

Історична концепція представників радянської історичної школи була спрямована на обґрунтування неминучості встановлення влади рад через загострення класової боротьби у 1918 році. Основну увагу вони приділяли діяльності більшовицького підпілля під час громадянської війни та боротьбі трудящих проти «австро-німецьких інтервентів» в Україні у 1918 р. На теренах Поділля у такому контексті добу Гетьманату висвітлювали такі радянські краєзнавці, як І. Слизький⁵, В. Воловик⁶, І. Пшук⁷. Більш ґрунтовно і менш упереджено дослідив низку соціальних проблем в Україні 1918 р. Є. Складенко⁸.

У сучасній українській історіографії Гетьманат П. Скоропадського розглядається як один із етапів Української революції 1917–1921 рр. Соціально-побутова сфера міст частково висвітлюється у працях дослідників, котрі вивчають соціально-економічні, суспільно-політичні, культурно-мистецькі та освітні процеси досліджуваного періоду в загальноукраїнському та регіональному масштабах.

Проблему боротьби з епідемічними захворюваннями в Україні у

¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму Київ–Філадельфія, 1995. 470 с.

² Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Ужгород, 1930. 423 с.

³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. 3. Відень, 1921. 160 с.

⁴ Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції. Т. 3. Київ, 1990. 542 с.

⁵ Слизький І. Ф. Боротьба на Поділлі проти навали іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції в першій половині 1918 року. *І Подільська іст.-краєзн. конф., жовт. 1965. : тези доп.* Хмельницький, 1965. С. 26–29; Слизький І. Ф. Народні повстання на Поділлі проти німецьких окупантів у 1918 році. *II Подільська іст.-краєзн. конф., квіт. 1967 р. Кам'янець-Подільський. : тези доп.* Львів, 1968. С. 35–42.

⁶ Воловик В. Ф. Борьба за власть советов на Подолии (1917 – 1920 гг.): автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук : спец. № 571 “история СССР”. Киев, 1968. 24 с.

⁷ Пшук І. О. Із історії боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Поділлі. Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту. 1948. Вип. 1. С. 36–48.

⁸ Складенко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. Київ, 1960. 284 с.

1918 р. дослідила Л. Жванко⁹, економічного становища Подільської губернії – А. Антонишин¹⁰, продовольства українських та подільських міст – Є. Рафаловський¹¹, Р. Пиріг¹², грошового обігу та безробіття – П. Гай-Нижник¹³. О. Вітюк та В. Галатир охарактеризували изку соціально-побутових проблем міст у контексті діяльності органів місцевого самоврядування Поділля¹⁴ та Правобережної України¹⁵.

Про розміри прибутків представників різних соціальних груп йдеться у дослідженнях Б. Андрусишина¹⁶ (робітників) О. Яременка¹⁷ (адміністративного апарату держави), В. Ковалю¹⁸, О. Кравчука і Н. Марценюка¹⁹ (вчителів), В. Верстюка²⁰ (професорсько-викладацького складу університетів).

Дозвілля мешканців міст висвітлено сучасними істориками в культурно-мистецькому контексті: діяльності «Просвіт», бібліотечній справі, театральному житті, місцевому кінематографі²¹.

⁹ Жванко Л. Уряд Павла Скоропадського і спроба подолання епідемій серед населення та біженців. *Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал*. 2005. № 6 (366). С. 112–134.

¹⁰ Антонишин А. П. Поділля в добу гетьманату П. Скоропадського: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Київ, 2009. 234 с.

¹¹ Рафаловський Є. Продовольча політика урядів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. 19 с.

¹² Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси України. Київ, 2011. 336 с.

¹³ Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Київ, 2004. 430 с.; Гай-Нижник П. Проблема безробіття в Українській Державі 1918 року. *Пам'ять століть*. 2003. № 2. С. 72–77.

¹⁴ Вітюк О. Міське самоврядування на Поділлі в добу Української революції 1917–1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2014. 255 с.

¹⁵ Галатир В. Формування та функціонування місцевих органів державної влади в Правобережній Україні у період Гетьманату П. Скоропадського: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2014. 20 с.

¹⁶ Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги: нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. Київ, 1995. 192 с.

¹⁷ Яременко О. І. Становлення інституту державної служби в Українській Державі гетьмана Павла Скоропадського. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць*. 2000. Вип. 2. С. 88–91.

¹⁸ Коваль В. В. Становище подільського вчительства в період гетьманату (1918 р.). *Поділля у контексті української історії: Всеукр. наук. конф., 29–30 лют. 2001 р. : матеріали*. Вінниця, 2001. С. 166–172.

¹⁹ Кравчук О., Марценюк М. Діяльність владних структур Української держави на Поділлі у національно-культурній сфері (1918 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2008. Т. 11. С. 225–240.

²⁰ Верстюк В. Ф. Громадсько-політична діяльність М. П. Василенка. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. Збірник*. Київ, 2008. С. 143–156.

²¹ Блажевич Ю. І. Просвітницький рух на Поділлі в 1917–1919 рр. *Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: Всеукр. наук.-краєзн. конф., 9–10 лист. 1995 р. : матеріали*. Хмельницький; Київ, 1995; Антонишин А. Могилів-Подільський повіт у період

Зарубіжна українська історіографія зосереджена переважно на політичних аспектах історії Гетьманату. Відповідно до нашої тематики, варто насамперед звернути увагу на дослідження І. Витановича²², С. Доленги²³, Т. Гунчака²⁴.

Проведення фахового аналізу соціально-побутового життя містян Подільської губернії потребувало залучення широкої джерельної бази, представленій різноманітними за походженням та інформативністю джерелами. Усіх їх умовно можна розділити на дві категорії: неопубліковані та опубліковані.

Неопубліковані документи і матеріали зберігаються в центральних та обласних державних архівах. Утім, через специфіку обраної нами теми фонди з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Центрального державного архіву громадських організацій України містять матеріали, які лише опосередковано стосуються соціально-побутового життя подільських містян. Тому основну частину джерел цього типу автором знайдено в регіональних архівах – Державному архіві Вінницької області та Державному архіві Хмельницької області. Закономірно, переважна більшість цінної інформації знаходимо у фондах міського самоврядування: Вінниці (ДАВіО, ф. Д–230), Гайсина (ДАВіО, ф. Д–286), Могилева-Подільського (ДАВіО, ф. Д–37), Сальниці (ДАВіО, ф. 266). Продовольчі проблеми м. Кам'янця-Подільського детально висвітлено у фонді Виконавчої продовольчої комісії Кам'янця-Подільського (ДАХМО, ф. Р–1162). Такий очевидний дисбаланс між обома архівами щодо їхньої інформаційної наповненості зумовлений пожежею 2003 р., унаслідок якої згоріли безцінні документи Кам'янець-подільської міської управи (ДАХМО, ф. 249).

гетьманату П. Скоропадського. *Третя Могилів-Подільська науково-краснознавча конференція*. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 197–203; Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917–1920 рр.). Вінниця, 2009; Бачинська О. Розвиток видовищних форм мистецтва в Українській Державі гетьмана Павла Скоропадського: історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2016. 337 с.

²² Витанович І. Аграрна політика українських урядів революції й визвольних змагань 1917–1920. *Український історик*. 1967. № 3/4. С. 18–48

²³ Доленга С. Скоропадщина. Варшава, 1934.

²⁴ Hunczak T. The Ukraine Under Hetman Pavlo Skoropadskiy. *The Ukraine, 1917–1921: a study in revolution*. Harvard, 1977. Pp. 61–81.

Опубліковані джерела ділимо на чотири групи.

Першу групу становлять нормативно-правові акти доби Української держави, які регулювали соціально-побутову сферу міст Поділля. Серед них варто виокремити «Закон про оренду приміщень», «Обов'язкову постанову про економію електроенергії», «Такси для телефонної сіти в м. Вінниці» тощо.

Друга група – статистичні дані. Багато цінної інформації уміщено в регіональному статистичному збірнику «Календарь. Справочная книжка на 1919 рік»²⁵. Це, зокрема, дозволило дослідити динаміку урбанізації подільських міст упродовж 1913–1918 рр.

Третя група – опубліковані матеріали особистого походження: спогади П. Скоропадського²⁶, Д. Дорошенка²⁷, К. М. Сайн-Вітгенштейн²⁸ та В. Приходька²⁹. До творів вітчизняних мемуаристів варто додати неукраїнських авторів, котрі за різних обставин перебували в українських містах за Гетьманату: М. Могилянського³⁰, О. Гольденвейзера³¹, Г. Ігренєва³² та ін. Зазначимо, що до такого роду джерел слід ставитися з особливою обережністю, оскільки в них на традиційний суб'єктивізм накладається політична упередженість.

Четверта група – періодика. Її справедливо можна вважати найбільш інформаційно насиченим джерелом, оскільки місцеві подільські газети 1918 р. слугували, так би мовити, «колективним щоденником», досить детально та оперативно фіксуючи різні сторони міського життя регіону. Це передусім «Подольская мысль», «Подольский край» (Кам'янець-Подільський), «Слово Подолі» (Вінниця) та «Жизнь Подолі» (Могилів-Подільський).

Загалом опрацьовані автором наукові праці та першоджерела стосуються 19 міст, які в часи Української Держави входили до складу

²⁵ Календарь. Справочная книжка на 1919 рік. Кам'янець-Подільський, 1919. 120 с.

²⁶ Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917–грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995. 493 с.

²⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Мюнхен, 1969. 543 с.

²⁸ Кн. Е. Н. Сайн-Витгенштейн. Дневник 1914–1918. Paris, 1986. 302 с.

²⁹ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. Вінниця, 2011. 416 с.

³⁰ Могилянський Н. И. Трагедия Украины. *Революция на Украине по мемуарам белых*. Москва; Ленинград, 1930. С. 112–135.

³¹ Гольденвейзер А. А. Из Киевских воспоминаний (1917–1921 гг.). *Архив Русской Революции*. Т. 6. Берлин, 1922. С. 161–303.

³² Игреньев Г. Екатеринославские воспоминания (1917–1921 гг.). *Архив Русской Революции*. Т. 3. Берлин, 1921. С. 234–243.

Подільської губернії: Балта, Бар, Брацлав, Вербовець, Вінниця, Гайсин, Жмеринка, Кам'янець-Подільський, Летичів, Літин, Могилів-Подільський, Нова-Ушиця, Ольгопіль, Проскурів, Сальниця, Стара-Ушиця, Тульчин. Хмільник, Ямпіль. У відповідності до нинішніх адміністративно-територіальних меж, вони розташовані у частинах Вінницької, Одеської та Хмельницької областей.

Треба зауважити, що в нашій роботі поняття «соціальна сфера» розуміється у контексті невиробничої сфери та сфери послуг і трактується як сукупність галузей народного господарства, які певною мірою залучені до задоволення соціальних потреб громадян. Це, своєю чергою, зумовлює необхідність детального вивчення міської соціально-побутової (невиробничої) інфраструктури. До неї належать житлово-комунальне господарство, система охорони здоров'я, усі види пасажирського транспорту та зв'язку, які обслуговують населення, міські комунікаційні споруди та інші елементи невиробничої сфери. Структура монографії особлива тим, що характеристика таких важливих галузей невиробничої інфраструктури, як торгівля, заклади громадського харчування, розваг та відпочинку, подана в окремому розділі, присвяченому дослідженню добробуту подільських містян. Натомість, висвітлення проблем міської подільської інфраструктури автоматично проливає світло на характеристику добробуту міського населення.

РОЗДІЛ 1. СТАНОВИЩЕ ІНФРАСТРУКТУРИ ПОДІЛЬСЬКИХ МІСТ

1.1. Житлове законодавство та житлова криза на Поділлі

У період існування Української Держави новий виток отримали житлові проблеми мешканців подільських міст. З одного боку, подоляни зіштовхнулися з майже повною відсутністю вільних помешкань у містах, що спричинило серйозну житлову кризу. З іншого боку, побут пересічних мешканців ускладнювався численними суперечностями, пов'язаними з чинним тоді житловим законодавством. Житлові проблеми були тісно взаємопов'язані: скорочення кількості доступного житла автоматично призводило до зростання його ринкової вартості й орендних цін. Водночас, державне регулювання цін на оренду стимулювало домовласників утримувати квартири від здавання, що, своєю чергою, зменшувало активність на будівельному ринку.

Необхідно зауважити, що передумови для загострення житлових проблем міст у Подільській губернії періоду Гетьманату почали зароджуватися задовго до 29 квітня 1918 р. – ще з початку ХХ ст.³³

Перша причина полягала в неповноті спланованому, або взагалі – хаотичному, міському плануванні, яке зазвичай здійснювали поза всілякими будівельними правилами. Тому, скажімо, не варто було дивуватися типовою відсутністю в житлових будинках дворів для дотримання їхніми мешканцями елементарних санітарних норм³⁴. У Вінниці, наприклад, такою гіркою «вишенькою на торті» вважалася «Єрусалимка» – украй перенаселений єврейський квартал, де в одній кімнаті «в тісноті та не в образі» часто тулилися по 2–3 багатодітні родини³⁵. Про розвиток тамтешньої інфраструктури годі було й говорити.

Другу причину загострення житлових проблем спричинила Перша світова війна. Внаслідок безпрецедентно великої кількості біженців в багатьох містах Російської імперії протягом 1914–1917 рр. чисельність жителів міст зросла з 25,8 до 29 млн осіб³⁶. На відміну від охопленої

³³ Детальніше про це див.: Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія: монографія. Вінниця, 2017. 436 с.

³⁴ Жилищный вопрос в г. Каменце. *Подольский край*. 1918. 18 июля. С. 2.

³⁵ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 100.

³⁶ Календарь. Справочная книжка на 1919 рік. С. 31.

громадянською війною Росії, що призвело там до зворотних демографічних процесів, населення українських міст продовжувало невпинно зростати і в період гетьманування П. Скоропадського. Ці обидві тенденції були пов'язаними. Найяскравішим прикладом слугував Київ 1918 р. Запровадження більшовиками «воєнного комунізму», який, зокрема, передбачав націоналізацію промисловості й банків, трудову повинність і надзвичайно жорстокий терор за класовою ознакою наповнив українську столицю біженцями з Москви та Петрограду, здебільшого – представниками царського офіцерського командування і торговельно-промислової буржуазії. Цілком очікувано, масова поява в Києві російських «гостей» погіршила і без того болюче «квартирне питання»³⁷.

Суттєвого зростання населення зазнали й подільські міста. Тогочасна вінницька газета зазначала, що великий вплив біженців з окупованих Центральними державами територій, демобілізація та аграрний рух заповнили «усі вільні щілини і створили нестерпне становище для багатьох» жителів подільських міст³⁸. Наприклад, Могилів-Подільський за доби Гетьманату заповнили біженці з Румунії, Бессарабії та навколишніх сіл³⁹.

Динаміка зростання чисельності міського населення знайшла своє відображення у відповідних статистичних даних за 1913–1918 рр. (Табл. 1.1)

Табл. 1.1.⁴⁰

Рік	Загальна кількість населення Подільської губернії, тис. осіб	Міське населення Подільської губернії, тис. осіб	% міського населення Подільської губернії
1913	3 955,3	308,9	7,8
1917	3 873,9	355,0	9,2
1918	4 179,9	440,4	10,5

Варто при цьому вказати на особливість статистики за 1917 р. Вона полягала у використанні статистами специфічної методики підрахунків, які здійснювалися з урахуванням кількості біженців та відніманням 8,5 % від загальної чисельності населення Подільської

³⁷ Гольденвейзер А. А. Из Киевских воспоминаний (1917–1921 гг.). С. 226.

³⁸ Квартирный налог. *Слово Подолье*. 1918. 22 октября. С. 2.

³⁹ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 360.

⁴⁰ Складено за: Календарь... С. 92; ЦДАВО. Ф. 2815. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 79; Статистический ежегодник России. 1913 г. Санкт-Петербург, 1914. С. 42.

губернії мобілізованих на фронт осіб.

Якщо порівнювати кількість населення трьох найбільших міст Подільської губернії 1918 р. з 1913 р., можна одержати такі цифри: Могилів-Подільський – 50 тис. осіб⁴¹ (проти 34,5 тис. у 1913 р.), Вінниця – 60 тис.⁴² (49 тис. у 1913 р.)⁴³, Кам'янець-Подільський – 60–70 тис. (49,6 тис. у 1913 р.)⁴⁴. Отже, протягом 1913–1918 рр. населення зазначених міст зросло в середньому понад на 20–40 %.

Приблизність статистичних даних по Кам'янцю за 1918 р. пояснюється тогочасними розрахунками, відповідно до яких кількість населення міста мала би збільшитися до кінця року ще на 10 тис. осіб⁴⁵. Підстав для такого прогнозу було чимало: повернення місту статусу губернського центру з приїздом відповідного адміністративного апарату, відкриття університету, приєднання до губернії Хотинського повіту та створення у Кам'янці-Подільському «Правління подільської залізниці». Оскільки все це потребувало колосальної для міста кількості адміністративних і житлових приміщень, містян і, особливо, місцеву владу охопила неабияка паніка. Обставини склалися таким чином, що за зростання престижу Кам'янця потрібно було заплатити непомірно високу ціну. Наприклад, лише для створення залізничного управління до жовтня 1918 р. міська влада за умов тотального житлового дефіциту повинна була буквально з-під землі дістати 1 600 м² адміністративних приміщень та 500 квартир для родин службовців (5 шестикімнатних, 10 п'ятикімнатних, 60 чотирьохкімнатних, 150 трьохкімнатних, 175 двокімнатних і 100 однокімнатних квартир)⁴⁶. Можна лише уявити, з яким полегшенням місцева управа зустріла звістку про скасування урядом цього рішення⁴⁷.

Забігаючи наперед зазначимо, що поєднання перенаселеності подільських міст з економічною кризою стало визначальним чинником, який не лише погіршив житлові проблеми, а й призвів до загострення широкого спектру соціально-побутових питань:

⁴¹ Могилёв-Подольский. *Слово Подольи*. 1918. 16 июля. С. 2.

⁴² Сведения о населении. *Слово Подольи*. 1918. 27 сентября. С. 2.

⁴³ Календарь. Справочна книжка на 1919 рік. С. 18.

⁴⁴ Статистическая таблица численности населения г. Каменец-Под. 1795-1918 гг. *Подольский край*. 1918. 11 июля. С. 3.

⁴⁵ ДАХмО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 115.

⁴⁶ Оказывается, что с переводом управления... *Подольский край*. 1918. 5 сентября. С. 3.

⁴⁷ Правлением союза квартиронанимателей... *Подольский край*. 1918. 16 октября. С. 4.

функціонування міського комунального господарства, безробіття, становища санітарії, забезпечення продовольства тощо.

Вартість житла змінювалася залежно від динаміки чисельності міського населення. Аналіз детальних статистичних даних по Кам'янцю-Подільському у 1914–1918 рр. показує тенденцію, характерну для багатьох міст колишньої Російської імперії: спочатку відбулося різке скорочення кількості міських жителів, а згодом ще швидше – зворотнє зростання їх чисельності⁴⁸. Так, у 1914 р. Кам'янець населяли 50 183 осіб., у 1915 р. – 45 888, у 1916 р. – 45 523, у 1917 р. – 50 тис., у 1918 р. (перша половина) – 60 тис.⁴⁹. Скорочення чисельності населення Кам'янця-Подільського у 1914–1916 роках було зумовлене призовом місцевих жителів до царської армії. Як і в інших містах Російської імперії, це призвело до різкого зниження цін на нерухомість. Натомість у 1917–1918 рр. спостерігалось постійне зростання вартості житла.

Відповідно, в період існування Української Держави ціни на нерухомість кратно перевищували довоєнні. Наприклад, у Вінниці новозбудований будинок, який у 1911 р. коштував 10 тис. крб., у 1918 р. продавали вже за 100 тис.⁵⁰. У вересні 1918 р. кам'яний двоповерховий будинок у центрі міста виставили на продаж за 200 тис. крб.⁵¹, а садибу з п'ятикімнатною квартирою в центральній частині Могилева-Подільського (з електрикою, ванною, туалетом, кухнею, землею 0,5 десятини⁵², садом) – за 155 тис. крб.⁵³. Крім того, у Могилеві зростання цін на нерухомість було зумовлене масовим скуповуванням житла поміщиками з навколишніх сіл, котрі, рятуючись від селянських заворушень, не шкодували на це коштів⁵⁴. На нашу думку, подібне явище було характерним і для інших міст Подільської губернії.

Цілком логічно, що подільські містяни менше відчували б проблеми з житлом у разі спорудження достатньої кількості житлових

⁴⁸ Новый квартирный закон (Постановление Временного Правительства от 5 августа 1917 года об установлении предельных цен на квартиры и другие помещения). Практическое руководство, 1917. С. 15.

⁴⁹ Статистическая таблица численности населения г. Каменец-Под. 1795-1918 гг. *Подольский край*. 1918. 11 июля. С. 3.

⁵⁰ Квартирный вопрос. *Слово Подоліи*. 1918. 12 июля. С. 1.

⁵¹ Трудовая артель «Самопомощь». *Слово Подоліи*. 1918. 3 сентября. С. 1.

⁵² Десятина – единица площади, равняю 1,0925 га.

⁵³ Усадьба. *Жизнь Подоліи*. 1918. 10 сентября. С. 2.

⁵⁴ Кн. Е. Н. Сайн-Витгенштейн. *Дневник 1914–1918*. Paris, 1986. С. 203.

будинків. Однак Перша світова війна фактично призвела до колапсу будівельного ринку. Саме тому в 1918 р. Кам'янець-Подільський «прикрашали» пейзажі з недобудованих будинків, зведення яких власники припинили ще в 1914 р.⁵⁵. Від початку війни ціни на будівельні матеріали постійно зростали і до 1918 р. вони подорожчали в 25–30 разів⁵⁶. Характерно, що поряд із тими «довгобудами» в губерньському центрі була також категорія будинків, які стали непридатними для проживання через наближеність міста до Південно-Західного фронту в 1914–1917 рр. Оскільки ціни на ремонтно-будівельні роботи зашкалювали, їх ніхто не ремонтував⁵⁷.

Суттєво гальмувало будівництво на Поділлі та Україні державне регулювання орендних відносин, про яке йтиметься трохи нижче. Гравці на ринку нерухомості злісно кивали головою на «Квартирний закон 5 серпня 1917 р.», який ухвалив російський Тимчасовий Уряд, оскільки він створив умови, за яких прибутки з одержаної квартирної платні від наймачів не покривали витрат на зведення та утримання житлових будинків⁵⁸.

Отже, житлова проблема для пересічного подільського містянина переважно полягала не стільки у високих цінах за оренду квартири чи кімнати, скільки у відсутності житла.

Залежно від свого фінансового становища мешканці подільських міст шукали різні способи подолання «квартирного голоду». Наприклад, житель м. Сальниці С. Гольденгершель, не знайшовши в місті помешкання достатніх розмірів для своєї багатодітної родини з 11 осіб, у травні 1918 р. звернувся до місцевої міської думи з проханням виділити йому земельну ділянку для будівництва власного будинку. Влада задовольнила його прохання, надавши землю в оренду на 12 років⁵⁹. Восени того ж року більшість викладачів новоствореного Кам'янець-Подільського державного українського університету мешкали у приватних будинках, часто без належних побутових умов⁶⁰. Менш заможні містяни, не маючи можливості ані

⁵⁵ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Вінниця, 2011. С. 388.

⁵⁶ Строительство в Виннице. *Слово Подоліи*. 1918. 13 октября. С. 2.

⁵⁷ Приходько В. Вказана праця. С. 388.

⁵⁸ Заседание союза квартиронанимателей. *Слово Подоліи*. 1918. 25 июля. С. 1.

⁵⁹ ДАВіО. Ф. Д-266. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 91зв.-92.

⁶⁰ Завальнюк О. М. Матеріальне становище викладачів, працівників і студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1921 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. 1998. Т. 2 (4). С. 246.

орендувати житло, ані будувати власні будинки, змушені були жити у знайомих, тоді як службовці часто тимчасово мешкали в адміністративних приміщеннях⁶¹. У кам'янецькій пресі також повідомлялося про випадки, коли місцеві жебраки зверталися до державної варти з проханням заарештувати їх, аби мати хоч якийсь дах над головою. Втім, ці спроби були марними, оскільки в'язничні камери в місті й так були переповнені⁶².

У період загострення житлової кризи сучасники шукали різні шляхи щодо її розв'язання. Популярною темою для обговорень став успішний зарубіжний досвід діяльності будівельних кооперативів, які давали порівняно дешеве й доступне житло за рахунок державного кредитування та активного сприяння муніципальної влади⁶³. Проте на відміну від країн Західної Європи та США, про що писала подільська преса, в Україні в 1918 р. попри масовий соціальний запит подібних кооперативів майже не було створено з об'єктивних причин економічного характеру. У тих нечисельних і дрібних процвітала пайова спекуляція. Участь у будівельних товариствах була доступною лише для заможних прошарків населення, оскільки вимагала значних фінансових вкладень. Наприклад, у Києві вартість квартири в пайовому будинку у 1918 р. становила 6–10 тис. крб. за кімнату, з яких 1/4–1/5 суми припадала на вартість землі. Для придбання квартири необхідно було сплатити 30–40 % паю авансом, що для чотирикімнатної квартири складало від 7 до 16 тис. крб. Решту суми отримували у вигляді приватного або банківського кредиту строком на 30–40 років. Щорічні виплати, які включали витрати на утримання будинку, відсотки на внесену частку паю та погашення залишку боргу, становили 6–8 % від вартості квартири⁶⁴.

Перспективи створення кооперативів західного зразка активно обговорювалися на всеукраїнських з'їздах квартиронаймачів та домових організацій, що відбулися в Києві 14–15 липня 1918 р. Подільські делегати, повернувшись зі з'їзду, активно поширювали ці ідеї на місцях. Зокрема, вони акцентували увагу на необхідності вимагати від влади:

⁶¹ Квартирный вопрос. *Слово Подоліи*. 1918. 12 июля. С. 1.

⁶² Третьего дня... *Подольская мысль*. 1918. 22 октября. С. 1.

⁶³ Каменец-Подольск. Союз квартиронанимателей. *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 2.; Кооперативное домостроительство I. *Слово Подоліи*. 1918. 7 августа. С. 1.

⁶⁴ Кооперативное домостроительство II. *Слово Подоліи*. 1918. 8 августа. С. 1.

- надання права на використання придатних для забудови міських і державних земель⁶⁵;
- заборони продажу вільних міських і державних ділянок поблизу міст приватним особам;
- створення державного фонду для підтримки будівельних кооперативів через надання маловідсоткових позик⁶⁶;
- реквізиції непрацюючих цегельних заводів⁶⁷.

Попри активне обговорення в суспільстві та значний резонанс, створення будівельних організацій на Поділлі за Гетьманату так і не відбулося. Невиконання центральними та місцевими органами влади вказаних заходів унеможливило реалізацію будь-яких кооперативно-будівельних ініціатив. Якщо ж і велося будівництво, то здебільшого на власний страх і ризик, без участі організованих структур.

Для початку будівельних робіт потрібно було мати відповідну ділянку землі. Прохання про продаж та оренду землі городяни надсилали до міських управ, які вносили їх на розгляд міським думам. Прикметно, що у порівняно невеликих подільських містах одержати землю було простіше. Так, у Сальниці міські ділянки без видимих перешкод здавали в оренду мешканцям терміном на 12 років з оплатою 15–20 крб. за один рік⁶⁸, а в Гайсині в серпні 1918 р. влада продала місцевому мешканцю понад 1 000 м² міської землі за 2 тис. крб. на виплату на 5 років⁶⁹.

Утім, протилежною була ситуація у великих містах регіону – Могилеві-Подільському, Вінниці та Кам'янці-Подільському. У Могилеві, наприклад, усі земельні бюрократичні процедури змушували земельних прохачів тривалий час чекати на дозвіл, оскільки заяви до міської влади надходили десятками⁷⁰.

Велике суспільне зацікавлення викликало обговорення земельних питань на засіданні Вінницької міської думи 25 липня 1918 р. У звіті управи щодо короткострокової оренди земель зазначалося, що «місто належало до потенційно найбагатших міських поселень України». Це було зумовлено тим, що у 1917–1918 рр. місту повернули близько

⁶⁵ Съезд домовых организаций. *Слово Подоліи*. 1918. 17 июля. С. 1.

⁶⁶ Съезд союзов квартиронанимателей. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июля. С. 1.

⁶⁷ Квартирный вопрос. *Слово Подоліи*. 1918. 11 июля. С. 1.

⁶⁸ ДАВіО. Ф. Д-266. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 96, 113зв.

⁶⁹ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 60зв.

⁷⁰ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 359зв.

489 десятин землі з оренди. Крім того, за прогнозами, решта 996 десятин мала поступово звільнитися до 1928 р.⁷¹.

Утім, парадоксальну тенденцію до збільшення кількості вільних земель у період житлової кризи треба передусім пояснювати нехтуванням вінницьким самоврядуванням заяв мешканців щодо отримання ділянок під забудову⁷². Тоді міська казна утримувалася від надання землі в довгострокову оренду, побоюючись фінансових втрат через можливі цінові коливання на земельному ринку. Зокрема, в липні того ж року міська дума ухвалила рішення підвищити орендну плату з 20–75 крб. до 80–140 крб. за десятину на рік. Окрім цього, Вінницька міська управа запропонувала обмежити термін оренди земель одним роком, а максимальну площу – трьома десятинами на одну родину⁷³. За інших умов така політика місцевої влади могла би бути виправданою, якби вона мала можливість вести самостійне господарство. Однак через нестачу коштів на організацію робіт та необхідний інвентар це виглядало неможливим⁷⁴.

Подібну політику впроваджувала й Кам'янець-Подільська міська дума, яка на засіданні в серпні 1918 р. відверто визнала, що «земельне питання тісно пов'язане з квартирним». Було запропоновано надавати ділянки в оренду площею від однієї до чотирьох десятин терміном не більше ніж на один рік, за винятком окремих випадків⁷⁵.

Не варто дивуватися, що земельна політика великих міст Подільської губернії призвела до поширення випадків самовільного захоплення земель. Зокрема, у доповіді Могилів-Подільській міській думі в липні 1918 р. міський землемір Вайнтрауб скаржився на значну кількість незаконно збудованих садиб у передмісті «Острова». Навіть більше, деякі з цих садиб мали як старі, так і нові огорожі, причому останні були про всякий випадок обтягнуті колючим дротом⁷⁶. Є відомості про аналогічні вчинки кам'янецьких домовласників⁷⁷.

Як було сказано вище, розпочинаючи будівництво, забудовники змушені були враховувати високі ціни на будівельні матеріали.

⁷¹ Заседание Винницкой городской думы. 25 июля. *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 1.

⁷² Городской управой... *Слово Подоліи*. 1918. 13 сентября. С. 1.

⁷³ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 228.

⁷⁴ Заседание Винницкой городской думы. 25 июля. *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 1.

⁷⁵ Заседание городской думы. 5 августа. *Подольская мысль*. 1918. 4 августа. С. 2.

⁷⁶ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 360.

⁷⁷ Городская управа... *Подольская мысль*. 1918. 8 ноября. С. 1.

Наприклад, у Вінниці протягом весни-осені 1918 р. вартість матеріалів зросла в кілька разів. Так, восени ціна цегли сягнула 350 крб. за тисячу штук, дошки товщиною один дюйм – 10 крб., а чорного вапна – 7 крб.⁷⁸.

На ринку будівельних послуг також спостерігався застій. Зокрема, у Вінниці за часів гетьманування П. Скоропадського професійна спілка інженерів, техніків і будівельних робітників не подавала жодної інформації щодо розцінок на будівельні роботи, хоча раніше такі дані надавали регулярно. Водночас, навіть у період житлової кризи будівельники мали непогані можливості для заробітку: наприклад, будинок, кубатура якого до 1914 року оцінювалася у 75 крб., у 1918 р. вже коштував 2 тис. крб. за один куб, тобто у 26 разів більше. Водночас, фактична вартість будівництва зросла не більше ніж у 15 разів і становила приблизно 1050 крб.⁷⁹. І це при тому, що влітку 1918 р. серед місцевих представників будівельних професій офіційно на обліку перебувало близько 100 безробітних⁸⁰.

Необхідно підкреслити, що відносно пожвавлення будівництва у Вінниці спостерігалось наприкінці будівельного сезону. За умов повної відсутності вільного житла, деякі містяни будь-якою ціною намагалися забезпечити себе дахом над головою перед настанням зимових холодів⁸¹.

Тоді ж активізувалася і Вінницька міська дорожньо-будівельна комісія, яка 5 серпня 1918 р. запропонувала міській управі розробити проєкт надбудови других поверхів над міськими лавками в 3-й частині міста з метою облаштування дешевих квартир для дрібних торгівців. Крім того, комісія висунула пропозицію щодо створення проєкту довгострокової оренди земельної ділянки для будівництва робітничого селища вінницькими булочниками та кондитерами⁸².

⁷⁸ Строительство в Виннице. *Слово Подоліи*. 1918. 13 октября. С. 2.

⁷⁹ Экономические заметки. III. Квартирный голод. *Слово Подоліи*. 1918. 2 августа. С. 1.

⁸⁰ Безработица в Виннице и борьба с нею (Из деятельности биржи труда). *Слово Подоліи*. 1918. 23 августа. С. 1.

⁸¹ Строительство в Виннице. *Слово Подоліи*. 1918. 13 октября. С. 2.

⁸² ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1883. Арк. 1–2.

Австро-угорські війська у Кам'янці-Подільському (1918 р.)

Певне пожвавлення будівництва було спричинене постановою уряду від 18 вересня 1918 р., яка звільняла новобудови від реквізиції⁸³. Це, ймовірно, стало причиною того, що в листопаді вінницький союз домовласників заснував будівельно-ремонтний кооператив, який здійснював закупівлю будівельних матеріалів великими партіями за цінами, нижчими за ринкові⁸⁴.

Однак постанова уряду не зменшувала ризику реквізиції більшості житлових приміщень у містах Подільської губернії, оскільки в Україні ця загроза була значною через присутність австро-угорських та українських військ.

27 червня 1918 р. гетьманська влада видала «Наказ військової офіції Української Держави» з метою «впорядкування заплутаних питань з розміщення військових та урядових закладів і закладів української та союзних держав». Відповідно до цього наказу,

⁸³ Отмена реквизиции вновь строящихся домов. *Жизнь Подольи*. 1918. 22 сентября. С. 1.

⁸⁴ Хроника. *Слово Подольи*. 1918. 9 ноября. С. 2.

створювалися спеціальні комісії, до складу яких входили представники іноземного союзного командування та зацікавлених верств і відомств. У губерніях мали працювати органи-відділи з квартирного відведення, включаючи представників місцевих гарнізонів. Найважливіші положення наказу були викладені в пунктах 7–11:

«7. Реквізиція або відведення будь-яких приміщень здійснюється лише для квартирних потреб.

8. Втручання в діяльність органів з відведення квартир чи скасування їх розпоряджень не допускається.

9. Відведення приміщень для військ здійснюється на підставі «Уставу про земські повинності».

10. Плата за приміщення для особистого користування у приватних будівлях або квартирах для службовців здійснюється за їх рахунок за ціною, встановленою органом з відведення приміщення.

11. Місцеве самоврядування повинно попередньо підшукати власникові квартири приміщення для проживання в разі виникнення надзвичайних обставин, за яких необхідно відвести його квартиру»⁸⁵.

Однак навіть пункт № 10 не приносив значного полегшення власникам реквізованих приміщень. Наприклад, в одному з готелів Гайсина офіцери та класні чиновники сплачували за номер лише 75 коп. за добу, оскільки 9 червня 1918 р. начальник міської міліції оголосив рішення гайсинської влади про відведення номерів для офіцерів у місцевих готелях за цією ціною. На прохання власників готелів міська дума погодилася підвищити плату на 15 %⁸⁶. У Вінниці протягом літа військові реквізували три готелі: «Французький» – під штаб 2-го Подільського корпусу, «Європейський» – під казармені помешкання для кінної корпусної сотні⁸⁷ та «Савой» (3 і 4-й поверхи) – для потреб військового відомства⁸⁸.

Оскільки готелі були першочерговими об'єктами реквізиції для військових, це систематично викликало обурення серед їхніх власників. Наприклад, у Гайсині в серпні власники готелів зверталися до міської думи зі скаргою, що до них висувають вимоги більш

⁸⁵ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1801. Арк. 10зв.

⁸⁶ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 176зв.–177, 154зв.

⁸⁷ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1877. Арк. 7, 12.

⁸⁸ Предстоящая реквизиция части гостиницы «Савой». *Слово Подоліи*. 1918. 9 августа. С. 1.

жорсткі, ніж до приватних домовласників. Вони часто стикалися з реквізицією номерів без жодної компенсації, що змушувало їх відчувати себе «цапами-відбувайлами»⁸⁹.

Страх перед реквізицією був характерним для більшості міського населення Подільської губернії. Так, ймовірність розквартирування австро-угорського гарнізону в Могилеві-Подільському в серпні 1918 р. викликала паніку серед його мешканців. У відповідь міська управа негайно створила спеціальну комісію⁹⁰, але в жовтні її діяльність була припинена. З того часу обов'язком міської управи стало лише розквартирування військ, оскільки відповідно до закону від 24 вересня 1918 р. «Про реквізицію житлових і нежитлових помешкань для задоволення державних і громадських загальнодержавного значення установ, а також осіб, які перебувають на службі в державних установах»⁹¹, у місті була створена реквізиційна комісія для надання квартир військовим та цивільним службовцям, а також для установ і закладів. Нова комісія мала складатися з помічника повітового старости (голови) та по одному представникові від військового міністерства, міністерства юстиції, міської управи та домовласників⁹².

Головна суперечливість законодавства щодо житлових реквізицій полягала в тому, що, хоча в «Законах про тимчасовий державний устрій України» наголошувалося на недоторканності власності, одночасно передбачалася можливість примусового відчуження нерухомого майна «коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської користі, можливо не інакше, як за відповідну платню»⁹³. Тому ми не можемо погодитися з твердженням О. Тимощука про несуперечність гетьманських реквізицій принципам приватної власності⁹⁴.

Це додатково підтверджується тим, що в Могилеві-Подільському в жовтні 1918 р. реквізиційна комісія відвела для карно-розшукового відділу приміщення на 2-му поверсі будинку власника

⁸⁹ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 26.

⁹⁰ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 441зв.

⁹¹ Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Монографія. Харків, 2000. С. 114.

⁹² Реквизиционная комиссия. *Жизнь Подольи*. 1918. 16 октября. С. 1.

⁹³ Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Київ, 2004. С. 179–180.

⁹⁴ Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Монографія. Харків, 2000. С. 115.

Васильківського, розташованого на вул. Володимирській. Внаслідок того родини домовласника та квартиронаймачів були змушені шукати собі нове житло⁹⁵. Водночас, у тому ж місяці біля квартирного відділу Проскурівської міської управи стояли черги з колишніх власників реквізованих квартир, котрі подавали відповідні скарги⁹⁶.

Починаючи з середини осені 1918 р., у деяких подільських містах відсутність вільних житлових приміщень досягла свого апогею. Це було наслідком руху на захід австро-угорських військ, які виводилися з України через революцію в Австро-Угорщині. У ті дні до Могилів-Подільської міської влади щоденно надходила велика кількість прохань від місцевих домовласників та квартиронаймачів «щодо захисту порушених прав»⁹⁷.

Таким чином, попри всі несподівані сподівання містян, житлова криза на Поділлі в період Гетьманату так і не була вирішена. Це унеможливило зниження цін на нерухомість ринковим шляхом і ще більше загостило стосунки між сторонами орендних відносин⁹⁸. Закономірним наслідком стала квартирна паніка, що призвела до неконтрольованого зростання плати за наймання квартир або кімнат. Типовими були випадки, коли «один який-небудь будинок майже щотижня переходить з рук у руки, і кожний новий домовласник хоче одержати з квартиронаймачів не менше 10 % від витраченої ним суми на купівлю будинку»⁹⁹.

Внаслідок цього, перед жителями подільських міст стояло завдання збереження або зміни умов наймання на ринку нерухомості. До 1914 р. вартість орендних послуг житлових приміщень регулювалася ринком через співвідношення попиту та пропозиції. Проте після вступу Російської імперії до світового військового конфлікту ринок нерухомості зазнав значних коливань, що вимагало негайного втручання держави. 27 серпня 1916 р. царський уряд ухвалив закон «Про заборону підвищувати плату на житлові приміщення». Його головною метою було «захистити інтереси найслабшої сторони в договорі найму – квартиронаймача». Незважаючи на певний позитивний вплив цього закону в частині

⁹⁵ Реквизиция. *Жизнь Подоліи*. 1918. 20 октября. С. 2.

⁹⁶ В квартирном отделе... *Слово Подоліи*. 1918. 11 октября. С. 2.

⁹⁷ Квартирный кризис. *Жизнь Подоліи*. 1918. 16 октября. С. 1.

⁹⁸ Новый квартирный закон. Практическое руководство. Петроград, 1917. С. 15..

⁹⁹ Каменец-Подольск. Союз квартиронанимателей. *Слово Подоліи*. 1918. 12 июля. С. 2.

стримування зростання орендної плати, впродовж майже року його дії було виявлено значні недоліки, які необхідно було усунути.

Після Лютневої революції та повалення царського режиму 5 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив положення «Про встановлення граничних цін на квартири та інші приміщення», яке складалося з 66 статей. Вони регулювали:

- розміри найманої плати за квартирні приміщення;
- порядок опалення приміщень та надання додаткових послуг;
- порядок зміни або припинення умов договору найму;
- вирішення спорів між наймодавцями та наймачами;
- покарання за порушення умов найму.

Зазначений документ, більше відомий під назвою «Квартирний закон 5 серпня 1917 р.», мав втратити чинність 1 серпня 1919 р.

Оскільки чутливе для соціуму житлове законодавство потребувало чіткого роз'яснення і стирання будь-яких двозначностей для уникнення спекуляцій під час його імплементації з боку всіх зацікавлених сторін, того ж 1917 р. Тимчасовий уряд у Петрограді видав «Інструкцію» («Практическое руководство») до закону, розроблену високопосадовцями Міністерства юстиції І. Мордухай-Болтовським та М. Сусловим. Через те, що Українська Центральна Рада «Квартирний закон 5 серпня 1917 р.» не скасувала, останній продовжував діяти й на підконтрольній їй території. Після державного перевороту 29 квітня 1918 р. гетьманський уряд підтвердив його юридичну силу. Дія зазначеного закону поширювалася на квартирні приміщення, кімнати, ліжка та навіть кутки, які здавали в найм разом із «приналежностями», до яких входили опалення, освітлення, меблювання тощо. До категорії «квартирне приміщення» також потрапляли адміністративні приміщення урядових, громадських, навчальних, лікувальних та благодійних закладів, де мешкали їхні працівники. Крім того, це стосувалося і приміщень торговельних і промислових підприємств за умови проживання в них їхніх власників¹⁰⁰. Для прикладу, під дію закону підпадала будівля Вінницької земської повітової лікарні ім. М. Пирогова, цілий поверх якої використовувався як житлові приміщення для персоналу лікарні¹⁰¹.

¹⁰⁰ Новый квартирный закон. Петроград, 1917. С. 4, 7.

¹⁰¹ Пироговская больница. *Слово Подоліи*. 1918. 2 июля. С. 1.

Згідно з «Квартирним законом від 5 серпня 1917 р.», орендна плата за житлові приміщення не повинна була перевищувати «нормальних цін». «Нормальність» визначалася на основі класифікації міст і поселень Російської імперії, яка використовувалася для обчислення державного квартирного податку. Таким чином, у Подільській губернії Кам'янець-Подільський належав до третього класу, а всі інші поселення – до четвертого. «Нормальна квартирна плата» розраховувалася шляхом додавання певних відсоткових надбавок, обґрунтованих ситуацією на ринку нерухомості, до цін, встановлених на 19 липня (1 серпня) 1914 р. Ця дата була обрана як базова, оскільки тоді Російська імперія вступила у Першу світову війну. У Кам'янці-Подільському до річної плати, яка не перевищувала 1 тисячі крб., надбавка становила 15 %. З кожними наступними 300 крб. плати додавалося ще 5 %, але загальна надбавка не могла перевищувати 100 %. Для інших поселень губернії аналогічні надбавки починали застосовуватися після досягнення суми 600 крб.¹⁰².

І все ж, попри юридичний захист квартиронаймачів від завищених орендних ставок, плата за житло часто ставала значним фінансовим тягарем. Наприклад, бухгалтер Вінницького міського громадського банку, отримуючи щоденну зарплату 6,5 крб., у липні 1918 р. змушений був платити 5 крб. на день за винаймання «квартири зі столом»¹⁰³. Це становило приблизно 150 крб. на місяць або 1800 крб. на рік. Хоча, треба сказати, вартість оренди малогабаритних квартир залишалася порівняно доступною. Так, у Кам'янці-Подільському в серпні 1918 р. за однокімнатну квартиру з невеликою кухнею орендарі платили від 360 до 480 крб. на рік¹⁰⁴.

Варто зазначити, що так звана «нормальна плата» включала в себе вартість опалення, яка визначалася у відсотках від загальної суми: 15% – для опалення печами та 12 % – для центрального опалення. Закон встановлював, що домовласник не мав права отримувати прибуток від надання послуг опалення наймачам, а лише покривати власні витрати на підігрів приміщень. При цьому, температура в житлових приміщеннях не повинна була опускатися нижче 16,25 °С. Вартість опалення розраховували, враховуючи різницю між цінами на

¹⁰² Новый квартирный закон. Петроград, 1917. С. 14.

¹⁰³ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 250.

¹⁰⁴ Квартирный вопрос. Подольский край. 1918. 12 августа. С. 3.

19 липня 1914 р. і актуальними цінами на момент оплати¹⁰⁵.

Варто також зазначити, що регульовані «Квартирним законом» ціни на житло суттєво контрастували з необмеженим зростанням орендної плати за торговельні приміщення, яке держава не контролювала. З цією проблемою зіткнулися, наприклад, учасники засідання квартирної секції Торгово-промислового союзу у Вінниці в липні 1918 р. Під час обговорення власники місцевих магазинів наголошували, що після закінчення строку орендних угод домовласники нерідко вимагали підвищення орендної плати в десять разів. Учасники засідання вирішили звернутися до уряду з проханням поширити норми закону і на торговельні приміщення. Висловлювалися також сподівання на скликання загальноукраїнського з'їзду власників магазинів для вирішення цієї проблеми¹⁰⁶.

Здавання квартиронаймачем в оренду іншим особам квартири, кімнати, ліжка або кутка в ті часи називали піднаймом. Тогочасне житлове законодавство забороняло квартиронаймачеві отримувати надприбутки від піднайму. Наприклад, за оренду однієї кімнати він міг вимагати не більше 60 % вартості всієї квартири, яку сам оплачував, а за дві кімнати – не більше 100 %. Це правило поширювалося і на здачу в найм ліжок чи кутків у межах однієї квартири: загальна сума орендної плати за них (у кількості не більше десяти) також не мала перевищувати розмір плати, яку сплачував квартиронаймач. Якщо ж кількість кімнат, ліжок або кутків перевищувала цей ліміт, встановлення орендної плати передавалося до компетенції примирних камер чи міських управ.

Зважаючи на очевидну розмитість визначення поняття «нормальної квартирної плати» за ст. 37 «Квартирного закону 1917 р.», міські думи отримали право створювати примирні камери, що складалися з голови та не менше чотирьох членів, з рівним представництвом від домовласників і наймачів. Завданням цих камер було вирішення конфліктів між сторонами, які зазвичай виникали через розмір найманої плати. Якщо конфлікт не можна було врегулювати в такий спосіб, сторони мали право звертатися до суду¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Новый квартирный закон. Петроград, 1917. С. 99, 12–17, 35.

¹⁰⁶ Аппетиты домовладельцев. *Слово Подоліи*. 1918. 23 июля. С. 1.

¹⁰⁷ Новый квартирный закон. Петроград, 1917. С. 52–54, 70–74.

Органи місцевого самоврядування на Поділлі по-різному використовували право на створення примирних камер. Наприклад, у Проскурові¹⁰⁸ та Вінниці попри численні прохання від мешканців ці камери не функціонували протягом усього періоду існування Гетьманату¹⁰⁹.

Прикметно, що вінницьке міське самоврядування, яке завзято ігнорувало можливість створення примирної камери, повністю використовувало на свою користь положення «Квартирного закону 5 серпня 1917 р.». Це підтверджується розглядом Вінницькою міською думою 27 червня 1918 р. скарги жителя міста Якубовича на рішення управи. Скарга стосувалася завершення терміну оренди (2 червня) приміщення, яке належало скаржникові, для розміщення 1-ої міліцейської дільниці. Раніше орендна плата становила 1400 крб. на рік. Якубович, у разі відмови управи збільшити плату до 2400 крб. на рік для продовження угоди, вимагав звільнення приміщення. Домовласник поскаржився до міської думи, що управа, посилаючись на «Квартирний закон 5 серпня 1917 р.», погодилася збільшити плату лише на 30 %, тобто до 1820 крб. на рік. За його словами, постанова міської управи порушувала основні права приватної власності і була актом насильства. Незважаючи на певну підтримку з боку гласної Розенберг, яка виступила на захист Якубовича і заявила, що цей закон дозволяв збагачуватися за рахунок інших, позов дума все ж таки відхилила¹¹⁰.

Загалом, практика показала, що в містах, де примирні камери не функціонували, ціни на оренду житла могли бути значно вищими, оскільки домовласники встановлювали їх на власний розсуд. Наприклад, у Проскурові в червні 1918 р. власники будинків спокійно збільшили орендну плату в 5 разів¹¹¹.

Натомість за часів Гетьманату в травні-червні 1918 р. примирні камери були створені в Ольгополі¹¹² та Гайсині¹¹³. У Кам'янці-Подільському, згідно зі ст. 47 «Квартирного закону 1917 р.», у серпні того ж року з членів міської управи була навіть сформована комісія

¹⁰⁸ Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 2.

¹⁰⁹ Большой вопрос. *Слово Подоліи*. 1918. 13 июня. С. 1.

¹¹⁰ Заседание Винницкой городской думы. 27 июня (н. ст.). *Слово Подоліи*. 1918. 30 июня. С. 1.

¹¹¹ Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 2.

¹¹² С 31 мая... *Слово Подоліи*. 1918. 12 июня. С. 2.

¹¹³ Гайсинская жизнь... *Слово Подоліи*. 1918. 10 октября. С. 2.

для організації квартирно-реєстраційного бюро, яке займалося оцінкою вартості оренди квартир у місті¹¹⁴.

Утім, сам факт створення примірної камери далеко не завжди автоматично розв'язував проблему житлових відносин. Це, зокрема, підтверджувалося її неоднозначною ефективністю роботи в щойно згадуваному Гайсині. З одного боку, у відповідь на значне підвищення цін домовласниками (за проживання у 2–3-кімнатній квартирі вимагали 3 тис. крб. на рік¹¹⁵), Гайсинська міська дума 15 серпня 1918 р. доручила управі запропонувати голові місцевої примірної житлової камери зібрати дані про оцінки квартир у місті за 1914–1916 рр. та скласти таблицю цін відповідно до «Квартирного закону 5 серпня 1917 р.», яка була обов'язковою для виконання всіма домовласниками¹¹⁶. З іншого боку, мешканці Гайсина скаржилися на спекуляцію з боку квартиронаймачів. Останні, попри існування житлової камери, навмисно орендували великі квартири з 8–10 кімнат і потім здавали їх по 100 крб. на місяць за одну кімнату¹¹⁷.

Неперевершену майстерність заробляти гроші на порожньому місці, використовуючи положення «Квартирного закону 5 серпня 1917 р.», було продемонстровано у Вінниці в червні 1918 р. Тоді один спритний вінничанин орендував п'ятикімнатну квартиру за 1800 крб. на рік (значно нижче ринкової вартості), потім здавав три з цих кімнат окремим особам по 100 крб. на місяць. Це дало змогу квартиронаймачу не лише безкоштовно користувався двома вільними кімнатами, але й отримувати чистий щомісячний дохід у розмірі 150 крб.¹¹⁸

Житлове законодавство того часу встановлювало жорсткі обмеження щодо можливості здачі житлових приміщень з меблями, щоб запобігти «значному підвищенню цін під приводом використання меблів». Додаткова плата за меблі заборонялася як при оренді, так і при піднаймі¹¹⁹. На нашу думку, таке обмеження демонструвало недалекоглядність Тимчасового Уряду, адже поширений серед домовласників і квартиронаймачів (у випадку піднайму) меркантилізм

¹¹⁴ Результатом ревизии... *Слово Подоліи*. 1918. 23 августа. С. 2.

¹¹⁵ В Гайсине... *Слово Подоліи*. 1918. 15 июня. С. 2.

¹¹⁶ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 150 зв.–151.

¹¹⁷ Гайсинская жизнь... *Слово Подоліи*. 1918. 10 октября. С. 2.

¹¹⁸ Большой вопрос. *Слово Подоліи*. 1918. 13 июня. С. 1.

¹¹⁹ Новый квартирный закон. Петроград, 1917. С. 50.

призводив до мінімізації меблювання приміщень через відсутність можливості отримати додаткову за це винагороду.

Житлова криза доби Гетьманату спричинила масове нехтування сторонами найму положеннями «Квартирного закону 5 серпня 1917 р.», внаслідок чого орендна плата часто встановлювалася значно вище встановленої такси¹²⁰. Через це домовласники, навіть під загрозою покарання, не поспішали подавати до муніципальної влади інформацію про розмір орендної плати, кількість мешканців, розміри приміщень тощо. У жовтні 1918 р. у Вінниці понад 300 домовласників не надали таких даних¹²¹. Серед тих «героїв часу» був і вінницький домовласник Вахневський, який влітку 1918 р. забороняв своїм квартиронаймачам вписувати будь-яких орендаторів кімнат, а отже, і прописувати їх у вартовій дільниці, позбавляючи таким чином останніх права на отримання продовольчих карток¹²².

Статті «Квартирного закону 5 серпня 1917 р.», які захищали квартиронаймачів від примусового виселення, домовласники часто обходили, вдаючись до удаваних причин. Одним із найпоширеніших способів була вигадана необхідність використання квартири для власного проживання чи для проживання родичів, які часто виявлялися фіктивними¹²³. У Кам'янці-Подільському іншим способом тиску на квартиронаймачів були погрози передати квартири службовцям адміністрації Подільської залізниці¹²⁴. У Вінниці ж домовласники йшли ще далі, звертаючись до австро-угорського командування з проханням виселяти квартиронаймачів, звинувачуючи їх у недбалому ставленні до житла, з метою подальшої реквізиції квартир¹²⁵.

Проте, заради об'єктивності зазначимо, що дії домовласників частково можна зрозуміти, оскільки, змушуючи їх дотримуватися орендної такси, органи міського самоврядування водночас суттєво підвищували податки. Наприклад, у Вінниці у 1917–1918 рр. квартирний збір зріс у 8 разів¹²⁶, а в Могилеві-Подільському міська дума в середині липня 1918 р. планувала зібрати з нерухомого майна

¹²⁰ Новая Ушица. *Слово Подоліи*. 1918. 4 октября. С. 2.

¹²¹ Квартирный налог. *Слово Подоліи*. 1918. 22 октября. С. 2.

¹²² Счастливый домовладелец. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.

¹²³ Заседание Кам-Под. городской думы. *Подольский край*. 1918. 15 августа. С. 3.

¹²⁴ Каменецкие домовладельцы... *Подольский край*. 1918. 11 октября. С. 4.

¹²⁵ Изобретательные домовладельцы. *Слово Подоліи*. 1918. 1 октября. С. 2.

¹²⁶ В союзе домовладельцев. *Слово Подоліи*. 1918. 12 октября. С. 2.

втричі більше податків, ніж у 1917 р.¹²⁷.

Власники нерухомого майна прагнули легально підвищити орендну плату, сподіваючись на зміни у житловому законодавстві. У червні 1918 р. у Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд домовласників, учасники якого закликали підвищити надбавки за квартплату до 100–150 %, сподіваючись закріпити ці відсотки у новому, гетьманському «Квартирному законі»¹²⁸. На противагу їм 14 липня у столиці розпочався загальний з'їзд українських квартиронаймачів, делегати якого застерігали про небезпеку змін до чинного законодавства, що, на їхню думку, могло б захищати інтереси домовласників¹²⁹. У зв'язку з цим квартиронаймачі з Кам'янця-Подільського та Вінниці зважилися на письмове звернення до гетьмана з проханням продовжити дію «Квартирного закону 5 серпня 1917 р.» на 10 років¹³⁰, оскільки «відносини населення з домовласниками гострі і загрожують ексцесами»¹³¹.

Абстрагуючись від інтересів обох зацікавлених сторін найму, ми поділяємо думку економіста – сучасника Гетьманату, котрий у серпні 1918 р., визнаючи необхідність існування нормативно-правового акту для стримування підвищення орендної плати, критикував чинне тоді житлове законодавство за «його слабку пристосованість до життєвих реалій і стану грошового ринку»¹³².

Все зазначене вище свідчить про те, що ухвалення гетьманського «квартирного закону» було лише справою часу. Зрештою, 20 жовтня 1918 р. уряд видав «Закон про наймання приміщень», який скасовував «Квартирний закон 5 серпня 1917 р.». Як і очікувалося, він запровадив низку нововведень:

- його дія поширювалася також на торговельно-промислові приміщення, але попередньо укладені договори могли переглядатися лише домовласниками;

- у Кам'янці-Подільському та Вінниці встановлювалися відсоткові надбавки до квартирної плати: до 900 крб. – 50 %, із додаванням 5 % до наступних 200 крб.; в інших міських поселеннях

¹²⁷ Могилёв-Подольск. *Слово Подоліи*. 1918. 17 июля. С. 2.

¹²⁸ Заседание Винницкой городской думы. 27 июня (н. ст.). *Слово Подоліи*. 1918. 30 июня. С. 1.

¹²⁹ Съезд квартиронанимателей. *Слово Подоліи*. 1918. 17 июля. С. 1.

¹³⁰ Каменец-Подольск. Союз квартиронанимателей. *Слово Подоліи*. 1918. 12 июля. С. 2.

¹³¹ Правление Винницкого союза квартиронанимателей... *Слово Подоліи*. 1918. 22 августа. С. 1.

¹³² Экономические заметки. III. Квартирный голод. *Слово Подоліи*. 1918. 2 августа. С. 1.

та передмістях Подільської губернії – 700 крб. з аналогічним додаванням відсотків;

- вводилася приплата за користування меблями, але не більше 50 % від загальної плати;

- у разі здавання в межах одного квартирної приміщення більше 10 ліжок або кутків, сумарна плата не повинна була перевищувати квартирної на 20 % і 50 % відповідно;

- скасовувалися примирні камери, і всі спірні питання мали розглядатися в мирових судах;

- наймодавець мав право вимагати виселення наймача, якщо останній не сплачував орендну плату протягом 7 днів, встановлених договором¹³³, (попередній закон дозволяв виселення лише після письмової вимоги наймодавця про сплату)¹³⁴.

Таким чином, за нашими підрахунками, річна орендна плата за наймання квартири у м. Вінниці, визначена «Квартирним законом 5 серпня 1917 р.» у розмірі 1500 крб., без урахування приплати за меблювання, відтоді мала підвищитися до 1860 крб.

Цілком прогнозовано, гетьманський закон викликав чимало невдоволь та суперечок у суспільстві. 29 жовтня 1918 р. союз квартиронаймачів м. Вінниці в письмовій скарзі голові уряду заявив, що «новий квартирний закон їх розорить і морально уярмить», оскільки «серед домовласників були переважно спекулянти»¹³⁵. Ці побоювання почали підтверджуватися вже за кілька днів, коли багато домовласників справді почали вимагати виселення кам'янецьких та вінницьких квартиронаймачів, посиляючись на відповідні статті гетьманського «квартирного закону» щодо антисанітарного стану квартир або 7-денної затримки квартплати¹³⁶.

Розуміючи небезпеку соціального вибуху, вже на початку листопада 1918 р. міністр внутрішніх справ створив спеціальну комісію для перегляду основних положень нового закону, дію якого тимчасово призупинили¹³⁷, хоча він мав бути чинним до 1 вересня

¹³³ Закон про оренду приміщень. *Державний вістник*. 1918. 26 жовтня. С. 1.

¹³⁴ Новый квартирный закон. Петроград, 1917. С. 66.

¹³⁵ Правлением Союза квартиронанимателей г. Винницы отправлена следующая телеграмма в Киев. *Слово Подоліи*. 1918. 29 октября. С. 2.

¹³⁶ В Союзе квартиронанимателей. *Слово Подоліи*. 1918. 8 ноября. С. 2; Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917–1920 рр.: навчальний посібник зі спецкурсу для студентів історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 45.

¹³⁷ Первого сего августа... *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 2.

1919 р.¹³⁸. Це красномовно свідчило про те, на скільки суперечливими та складними були житлові проблеми міст Подільської губернії за Гетьманату, радикальне вирішення яких в умовах тогочасної соціально-економічної ситуації виглядало неможливим. Після повалення гетьманського режиму житлова криза на Поділлі загострилася ще більше через переїзд до регіону з Києва Директорії та вищого адміністративного апарату відновленої УНР під тиском більшовиків. Однак це вже тема окремого дослідження.

1.2. Житлово-комунальна сфера, транспорт та зв'язок

Житлові проблеми міст тісно перепліталися з питаннями житлово-комунального господарства, яке було частиною міської інфраструктури. До його сфери входили водопостачання, санітарія, опалення, освітлення, громадський транспорт і міські дороги.

Перед тим, як безпосередньо перейти до аналізу проблеми, зазначимо що в історичних джерелах неодноразово можна натрапити на констатацію сучасниками низького рівня благоустрою подільських міст. Вони це пояснювали наявністю комплексу чинників: нестачею спеціалістів з розробки технічної документації, кваліфікованих техніків і робітників, обмеженим досвідом громадських діячів та малою кількістю багатопверхових будівель¹³⁹. З іншого боку, більш, ніж скромні, фінансові можливості подільських муніципалітетів за часів Гетьманату не дозволяли здійснювати значні покращення в міському господарстві. Будь-які проекти щодо підвищення рівня благоустрою в історичній перспективі здавалися приреченими на невдачу. Наприклад, у червні 1918 р. вінницький підприємець Г. Ярошинський запропонував місцевій управі розширити трамвайний рух, покращити якість електричного освітлення та водопостачання, облаштувати каналізацію тощо. Планувалося вкласти понад 5 мільйонів крб. і завершити роботи за 5 років. Очільники міста відреагували цю пропозицію з великим скепсисом¹⁴⁰.

Водопостачання займало одне з ключових місць серед найнагальніших житлово-комунальних проблем. У подільських містах

¹³⁸ Закон про оренду приміщень. *Державний вістник*. 1918. 26 жовтня. С. 1.

¹³⁹ К вопросу об устройстве водопровода, канализации и трамвая. *Подольский край*. 1918. 12 мая. С. 2.

¹⁴⁰ К благоустройству города. *Слово Подольи*. 1918. 4 июля. С. 1.

за часів Гетьманату основними джерелами води залишалися водогони, річки та криниці.

Водогінні мережі, збудовані ще за імперської доби, функціонували у Вінниці¹⁴¹, Кам'янці-Подільському¹⁴², Могилеві-Подільському¹⁴³ та Жмеринці¹⁴⁴, тобто навіть не в усіх найбільших містах регіону. Це, наприклад, стосувалося Проскурова, де міські гласні, ухвалюючи в червні 1918 р. рішення про асигнування 2800 крб. на розробку проекту місцевого водогону, називали проблему водопостачання «першочерговою, так би мовити, життєвою»¹⁴⁵.

Та й, власне кажучи, розгалуженість водогінних мереж залишала бажати кращого. У 60-тисячній Вінниці, загальна площа якої становила близько 48 км², кількість лінійних сажнів водогінної мережі складала 14 км¹⁴⁶ – і, звісно, покривала далеко не всю територію міста, що було помітно навіть неозброєним оком. Це підтверджувалося, зокрема, тим, що лише 6 із 18 нижчих шкіл міста мали доступ до водогону¹⁴⁷. Наочним прикладом нестачі водопостачання став місцевий «Французький» готель, розташований на Миколаївському проспекті, жителі якого в листопаді 1918 р. змушені були облаштувати криницю через брак води¹⁴⁸. Загалом водогінна мережа забезпечувала близько 50 тисяч відер води на добу¹⁴⁹, що, за нашими підрахунками, становило приблизно 8,3 літра на одного мешканця.

Водогінна вода постачалася населенню двома основними шляхами: до водороздільних будок, звідки її розподіляли далі, або безпосередньо до кранів у житлових помешканнях. Однак сам факт наявності водогінного крана у квартирі не завжди гарантував доступу до води. Наприклад, у червні 1918 р. один із домовласників Вінниці демонтував крани у всіх квартирах свого будинку й облаштував спільний водорозбірний кран у дворі. Цей кран працював лише у

¹⁴¹ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 464.

¹⁴² ДАХмО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 13.

¹⁴³ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 355зв.

¹⁴⁴ Єсюнін С. М. Благоустрій та створення міської інфраструктури у містах Подільської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 332.

¹⁴⁵ Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 2.

¹⁴⁶ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 464.

¹⁴⁷ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 70.

¹⁴⁸ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1900. Арк. 9–10.

¹⁴⁹ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 464.

встановлений самим домовласником час, що він пояснював високою вартістю вивозу нечистот¹⁵⁰.

У серпні Вінницька міська управа подвоїла тарифи на водопостачання для населення, підвищивши їх з 1 до 2 крб. за 100 відер води. Одночасно для боротьби зі спекуляцією з боку деяких мешканців було скасовано пільги, які дозволяли купувати 100 відер води за 35 копійок за книжками та перепродавати її за вищою ціною. Пільги залишили лише для міських водовозів¹⁵¹.

Доставка води була прибутковим бізнесом, оскільки багато містян через відсутність водогінної мережі або чистих криниць змушені були користуватися послугами водовозів. Вода, яку постачали водовози, часто не відповідала санітарним вимогам: отвори діжок закривалися брудними ганчірками, а відра висіли під колесами, забруднюючись пилом¹⁵².

Восени 1918 р. робота кам'янець-подільського міського водогону зазнавала постійних збоїв з різних причин. Так, 11 вересня призупинення водопостачання сталося через нестачу нафти¹⁵³, а в останні дні жовтня воду не подавали через несправність водогінної системи та відсутність коштів на її ремонт¹⁵⁴. Ця зупинка спричинила в місті «водовозну вакханалію»¹⁵⁵, яка тривала до 30 листопада, коли роботу водогону було відновлено¹⁵⁶. Проте з того часу ціна одного відра води з водогінної мережі для населення зросла з 3 до 7 коп.¹⁵⁷.

Неординарні обставини вимагали неординарних рішень. У жовтні 1918 р. жителі вулиці Покровської Могилева-Подільського звернулися до міської управи з проханням організувати доставку питної води з міського водогону до їхніх домівок за допомогою муніципального пожежного обозу. Це стало крайньою необхідністю, оскільки до того часу вони змушені були користуватися брудними криницями, що ставило під загрозу їхнє здоров'я¹⁵⁸. Проте не всі міста Поділля мали можливість для такого рішення. Найчастіше містянам доводилося

¹⁵⁰ Счастливый домовладелец. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.

¹⁵¹ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 56зв.

¹⁵² Наши водовозы. *Слово Подоліи*. 1918. 17 сентября. С. 2.

¹⁵³ Вчера городской водопровод... *Подольский край*. 1918. 12 сентября. С. 3.

¹⁵⁴ Водопровод не работает. *Подольский край*. 1918. 29 октября. С. 2.

¹⁵⁵ В нашей газете. *Подольский край*. 1918. 30 октября. С. 2.

¹⁵⁶ Со вчерашнего дня... *Подольский край*. 1918. 1 декабря. С. 2.

¹⁵⁷ Наконец-то в г. Каменце... *Подольский край*. 1918. 4 декабря. С. 2.

¹⁵⁸ Подвоз воды. *Жизнь Подоліи*. 1918. 22 октября. С. 1.

задовольняти свої потреби наявними криницями, багато з яких перебували в жахливому антисанітарному стані. Наприклад, більшість мешканців Тульчина черпали воду з однієї неглибокої ями, огороженої низьким бар'єром, на який місцеві водовози ставали брудними ногами, набираючи воду в заржавілі відра¹⁵⁹. У серпні 1918 р. у Гайсині місцева влада почала забраковувати дерев'яні криниці, майже повністю припинивши фінансування їхнього ремонту та побудови, оскільки спеціально створена комісія для їхнього огляду постановила, що вони, на відміну від цементних, непридатні для використання¹⁶⁰.

Іншого характеру в Українській Державі набула проблема з опаленням, ставши невід'ємною складовою продовольчих труднощів подільських міст, оскільки основним матеріалом для опалення були дрова. Тут достатньо лише сказати, що в період гетьманування П. Скоропадського деревина мала таку високу цінність, що вже в червні 1918 р. могилів-подільська влада ототожнила важливість закупівлі хліба та дров для населення, аби уникнути найстрашнішого з його погляду сценарію – «голоду і холоду»¹⁶¹.

Увесь лісовий фонд держави розподілявся на державні ліси і такі, що перебували в громадській або приватній власності. До перших належали «скарбові ліси» та «ліси особливого призначення». Скарбовими лісами в Українській Державі розпоряджалося Лісове управління при Міністерстві земельних справ¹⁶². Це управління надавало місцевим органам самоврядування дозволи на вирубку скарбових лісів для заготівлі дров.

Через призупинення розвитку лісової промисловості ще восени 1917 р. у подільських містах розпочалася справжня дров'яна криза. Заборона на ввезення до Вінниці дров, крадених із державних та приватних лісів, призвела до значного скорочення їхнього запасу в місті¹⁶³. Варто зазначити, що незаконна вирубка лісових угідь набула таких масштабів, що 1 червня 1918 р. подільський губернський староста С. Кисельов у «Зверненні до населення Поділля» висловив

¹⁵⁹ Тульчин. О нашем «водоснабжении». *Слово Подоліи*. 1918. 7 сентября. С. 2.

¹⁶⁰ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 154.

¹⁶¹ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 321.

¹⁶² Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Монографія. Харків, 2000. С. 255–256.

¹⁶³ Очередная информация о положении продовольствия населения г. Винницы (Доклад, сообщённый Город. Думе 25-го июля с. г.). *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 1.

побоювання щодо можливих змін клімату¹⁶⁴.

Проведення заготівельної кампанії для великих подільських міст вимагало значних фінансових витрат. Наприклад, для закупівлі 250 тис. пудів¹⁶⁵ дров потребувалося 500 тис. крб., хоча, як стверджували фахівці, навіть вказаної кількості для міста було недостатньо¹⁶⁶.

Міські управи виконували роль посередників між населенням і власниками лісів. З одного боку, вони реєстрували заявки на дрова від мешканців міст, а з іншого – укладали угоди з власниками лісів для їх закупівлі. У Вінниці заготівля дров до зими 1918/1919 рр. розпочалася ще за часів УЦР. Однак міській управі вдалося забезпечити лише 30 тис. пудів дров, що явно не відповідало мінімальним потребам міста. Тому за Гетьманату перед вінницьким муніципалітетом стало завданням знайти нові можливості для продовження заготівельної кампанії в наступні місяці¹⁶⁷.

Аналізуючи проблеми з опалювальним матеріалом для Вінниці, можна зазначити, що монополізація дров'яного ринку кількома великими постачальниками, які скупили навколишні ліси та штучно підвищували ціни на лісову продукцію, змусила місто закуповувати значну кількість дров у інших повітах дрібними партіями. Це підтверджується даними про закупівлю лісових матеріалів восени 1918 р. Вінниця отримувала дрова з двох джерел. Для міських установ дрова закуповувались з Літинського повіту за «помірною ціною», хоча їх постачання було дуже повільним. Для потреб населення міська управа платила значно більші суми за доставку дров з інших районів: з П'ятничанського лісу – 220 крб. за куб. сажень¹⁶⁸, з Садків – 260 крб., а з Замостя – 300 крб., хоча в липні ціна за дрова становила лише 160 крб.¹⁶⁹.

Основним джерелом поповнення дров'яних запасів для Кам'янця-Подільського був приватний Должецький ліс. У липні 1918 р. його

¹⁶⁴ Галатир В. В. Становище промисловості в Подільській і Волинській губерніях у добу гетьманату П. Скоропадського. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура]*. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 393.

¹⁶⁵ Пуд – одиниця вимірювання ваги, дорівнює 16,38 кг.

¹⁶⁶ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 321.

¹⁶⁷ Очередная информация о положении продовольствия населения г. Винницы (Доклад, сообщённый Город. Думе 25-го июля с. г.). *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 1.

¹⁶⁸ Сажень – одиниця вимірювання відстані, дорівнює 2,1336 м.

¹⁶⁹ Очередная информация о положении продовольствия населения г. Винницы (Доклад, сообщённый Город. Думе 25-го июля с. г.). *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 1.

власник, М. Кантор, уклав угоду, згідно з якою зобов'язався постачати місту дрова до другої половини 1919 р. за фіксованою ціною 62 коп. за пуд. Загальна кількість поставок мала скласти до 3 мільйонів пудів. Все було б добре, якби у подальшому Кантор сумлінно виконував свої зобов'язання і під різними приводами не ухилявся від виконання укладених домовленостей¹⁷⁰.

На відміну від більшості подільських міст, Гайсин не стикався з проблемами заготівлі дров на зиму завдяки наявності місцевих лісових ресурсів. Норма видачі деревини на одну родину становила не більше 120 пудів. Дрова відпускали домовласникам за податковими листами, а квартиронаймачам – за посвідченнями. Ціни на деревину були наступними: 50 коп. за пуд дров і 25 коп. за пуд гілляк. Норма відпуску останніх становила по 50 пудів на родину¹⁷¹.

Проблеми забезпечення дровами на Поділлі були підсумовані на засіданні губернської ради з палива, що відбулося у Вінниці наприкінці жовтня 1918 р. Представники земств наголошували на критичній нестачі запасів палива для зими¹⁷². Вони зазначали, що значні обсяги дров зі скарбових лісництв відправлялися за межі губернії, наприклад, до Одеси для потреб залізниці. У лісах удільного відомства австро-угорські війська та спекулянти активно вивозили паливні матеріали за ціною 3 крб. за пуд¹⁷³. Для розв'язання проблеми було запропоновано узгоджувати вирубку лісів з австрійським командуванням з урахуванням потреб місцевого населення.

Для вирішення дров'яної кризи на Поділлі активно шукали місцеві альтернативні джерела палива. Важливу роль у цьому відіграло освоєння торфу. Першим містом, яке почало впроваджувати цю ідею, став Проскурів. Уже на початку літа 1918 р. міська дума уклала контракт із підприємством «Торф-Енергія» на розробку й видобування торфу з родовищ на околицях міста. Згідно з умовами договору, підприємство зобов'язувалося постачати частину добутого торфу місцевим благодійним і громадським установам майже за собівартістю¹⁷⁴. У жовтні 1918 р. аналогічне підприємство під назвою «Торф'яна справа» було створене у Вінниці – для роботи на території

¹⁷⁰ ДАХмО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 21, 25, 59 зв.

¹⁷¹ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 141–142.

¹⁷² ДАХмО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 38.

¹⁷³ Совещание по топливу. *Слово Подоліи*. 1918. 23 октябрю. С. 2.

¹⁷⁴ Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июня. С. 2.

Волинської та Подільської губерній¹⁷⁵.

Попри започаткування торф'яної промисловості в Проскуріві та Вінниці, діяльність цих підприємств мала довгостроковий характер і не могла негайно вирішити проблему опалення в подільських містах. Так, опалювальна криза не оминула й Проскурів. У серпні 1918 р. з нього надходили тривожні повідомлення про те, що «підвозу не було і майже не було надії на одержання містом і земством дров для постачання населенню зі скарбових лісництв. Клопотання з цього приводу управи та земства залишалися не задоволеним»¹⁷⁶.

Розробка нових торф'яних родовищ на Поділлі відкривала також перспективи створення більш економічно вигідних електростанцій¹⁷⁷. Це було важливо, оскільки ціни на нафту – основний сировинний матеріал – залишалися надзвичайно високими. У серпні 1918 р. один пуд коштував 75 крб.¹⁷⁸. Водночас, найсерйознішою проблемою для подільських електростанцій залишалася відсутність сировини¹⁷⁹, що виникла через розладнання транспортної мережі та втрату зв'язків із бакинським нафтовим районом¹⁸⁰.

Виробництво та розподіл електроенергії здійснювалися як засобами місцевого самоврядування, так і через укладання угод із приватними компаніями чи окремими особами. Однією з поширених форм співпраці між владою і приватним сектором була концесія, яка дозволяла приватним підприємствам отримувати права на управління та експлуатацію електростанцій за визначених умов.

У Проскуріві проблеми з якісним освітленням набули гострого характеру через дії концесіонерів, яких місцева влада звинувачувала в постійному підвищенні тарифів на електроенергію. За офіційними даними, протягом 1917–1918 рр. вони підняли плату з 31,5 коп. до 2 крб. за одну кВт/год, а у вересні 1918 р. тариф мав зрости до 4 крб. Така ситуація змусила міську владу вдаватися до економії, розділивши місто на дві частини, які освітлювали по черзі кожної ночі. У результаті міська дума вирішила розірвати угоду з концесіонерами. Для вирішення проблеми була створена електрична

¹⁷⁵ Торфяное дело. *Слово Подоліи*. 1918. 22 октября. С. 2.

¹⁷⁶ В последние дни... *Слово Подоліи*. 1918. 21 августа. С. 2.

¹⁷⁷ ДАХмО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 36.

¹⁷⁸ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 52–52 зв.

¹⁷⁹ Отсутствие в губернии нефти. *Слово Подоліи*. 1918. 15 мая. С. 3.

¹⁸⁰ Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Київ, 2004 С. 123.

комісія, яка запропонувала збудувати нову електричну станцію за кошти міста або за рахунок залучення інших концесіонерів¹⁸¹.

У Тульчині ситуація з електропостачанням була ще критичнішою через довготривалу монополію, встановлену власником місцевої електростанції Лукашівським. Ще в 1911 р. міська влада уклала з ним контракт на 36 років, який надавав йому виняткове право на надання електропослуг місту. За умовами договору, встановлення тарифів залишалося повністю в руках підприємця. Внаслідок цього тарифи на електроенергію постійно зростали, досягнувши в серпні 1918 р. рекордної ціни на Поділлі — 5 крб. за один кВт/год. Крім того, абоненти змушені були вносити аванс за «майбутні послуги» та заставу за встановлений лічильник. Така ситуація викликала численні скарги мешканців. У відповідь, Тульчинська міська дума вирішила організувати власну електростанцію, для чого була створена спеціальна комісія. Однак розірвати монопольний контракт міг лише уряд, що залишило місто у залежності від умов, встановлених Лукашівським¹⁸².

У порівнянні з Проскуровом і Тульчином, Вінниця, Кам'янець-Подільський та Могилів-Подільський, на перший погляд, перебували в більш сприятливих умовах, оскільки електричними станціями в цих містах керували місцеві управи. Проте ця перевага створювала свої складнощі. Управи стикалися з необхідністю знаходити баланс між доступними тарифами для населення та фінансовими витратами на підтримку електростанцій у належному технічному стані. Наприклад, улітку 1918 р. собівартість виробництва однієї кВт/год. електроенергії, враховуючи високу вартість нафти, сягала 2 крб. 45 коп.¹⁸³. Водночас, абонентська плата становила лише 1 крб. у Вінниці та 39 коп. у Кам'янці-Подільському, що змушувало міські управи компенсувати різницю з власних бюджетів. Це негативно впливало на якість надання послуг. Так, у липні Вінницька міська електростанція працювала на межі перевантаження і зношення, через що існувала загроза повного відключення електропостачання. У зв'язку з цим влада закликала мешканців економити електроенергію, наприклад, обмежуючи використання кількості освітлювальних

¹⁸¹ Проскуров. *Слово Подолі*. 1918. 27 сентября. С. 2.

¹⁸² Тульчин. *Слово Подолі*. 1918. 9 августа. С. 2.

¹⁸³ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 52–52 зв.

приладів у домогосподарствах¹⁸⁴.

У липні 1918 р. проблеми з електропостачанням у Вінниці вплинули не лише на побут мешканців, але й на роботу розважальних закладів міста. Серед них був один із найпопулярніших і водночас найскандальніших закладів – цирк, що належав Л. Мушинському. Через нестабільність у постачанні електроенергії його власник навіть розглядав можливість перенесення діяльності до іншого міста, побоюючись, що подальші перебої з електрикою можуть зробити роботу закладу неможливою¹⁸⁵.

У серпні 1918 р. у губерньському центрі сталися серйозні збої в електропостачанні, зумовлені нестачею нафти для міської електростанції. У середині місяця станція неодноразово припиняла роботу, що призводило до масових незручностей для мешканців міста. 17 серпня о 21:30 несподівано відновилося освітлення¹⁸⁶, завдяки втручання австро-угорської команди, яка розпорядилася видати електростанції необхідну кількість нафти¹⁸⁷. Однак уже наступного дня, 18 серпня, електропостачання знову припинили, що підкреслювало нестабільність ситуації¹⁸⁸.

Таким чином, у серпні 1918 року міська влада Вінниці була змушена вжити додаткових заходів для подолання проблем із електропостачанням. Одним із них стало ще більше обмеження понаднормового використання електроенергії. Крім того, влада підвищила таксу для абонентів міської електростанції до 3 крб. за кВт/год. Це дозволяло муніципалітетам прагнути до самоокупності, оскільки собівартість виробництва електричної енергії значно перевищувала доходи від тарифів, які платили абоненти. Були встановлені такі тарифи:

- для приватних квартир з лічильниками – 2 крб. за кВт/год., за місячної норми 15 кВт/год. (еквівалент 80 свічок, які горять не більше 6 год. на добу), а кожний понаднормовий кВт/год. коштував 6 крб.;
- для абонентів без лічильника – 11 крб. (еквівалент роботи 25-свічної лампи на місяць);

¹⁸⁴ К вопросу об устройстве водопровода, канализации и трамвая. *Подольский край*. 1918. 12 мая. С. 2.

¹⁸⁵ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1877. Арк. 2.

¹⁸⁶ Вчера уехал из Каменца... *Подольский край*. 1918. 18 августа. С. 3.

¹⁸⁷ В хроніці з дня 18 с. м. *Подольский край*. 1918. 19 августа. С. 3.

¹⁸⁸ Каменьц уже 3 ночи погружён во мрак. *Подольский край*. 1918. 21 августа. С. 3.

- адміністративних та громадських закладів – 3 крб.;
- готелів та міського театру – 4 крб.;
- магазинів, торгових підприємств і банків – 5 крб.;
- кінематографів, ресторанів та клубів – по 6 крб.¹⁸⁹.

Окрім підвищення тарифів, вінницький муніципалітет прагнув вирішити проблему електропостачання шляхом технічного вдосконалення. Зокрема, планувалося закупити ще один двигун для збільшення потужності міської електростанції. Проте замовлений у Харкові двигун у жовтні 1918 р. був вивезений більшовиками вглиб Росії¹⁹⁰, що значно ускладнило ситуацію. Через це міська управа змушена була посилити контроль за нормою споживання електроенергії. Було запроваджено обмеження: в одній квартирі дозволялося мати не більше трьох лампочок. Для дотримання цього правила службовці управи регулярно здійснювали перевірки помешкань абонентів¹⁹¹. Однак одночасно з цими заходами активізувались шахраї. Вони, видаючи себе за офіційних представників, демонстрували господарям «військові квитки» як посвідчення та забирали електролічильники нібито для перевірки, що ставило населення в скрутне становище¹⁹².

Однак надмірна економія електроенергії міською управою викликала численні скарги від мешканців Вінниці через незадовільне освітлення вулиць. Ці проблеми неодноразово ставали предметом обговорення у місцевій пресі. Зокрема, у вересні повідомлялося про несправність лампи на вул. Б. Хмельницького, яка мала освітлювати одразу кілька кварталів. Через це мешканці району та перехожі змушені були пересуватися в темряві, «ледве не напоямки», що створювало додаткові ризики, особливо враховуючи крутий ухил вулиці¹⁹³. Недостатнє освітлення сприяло також зростанню злочинності. На Замості спостерігалось збільшення випадків злочинних дій¹⁹⁴, а на вулицях Хлібній і Гоголівській державна варта зафіксувала кілька крадіжок і замахів. Таким чином, обмеження в освітленні не тільки впливали на комфорт і безпеку громадян, але й

¹⁸⁹ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 52–52 зв.

¹⁹⁰ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1877. Арк. 56.

¹⁹¹ Об электрическом освещении. *Слово Подоліи*. 1918. 24 сентября. С. 2.

¹⁹² Новый вид воровства. *Слово Подоліи*. 1918. 12 июля. С. 1.

¹⁹³ Тьма на улице Богдана Хмельницкого. *Слово Подоліи*. 1918. 8 сентября. С. 1.

¹⁹⁴ Плохое освещение. *Слово Подоліи*. 1918. 5 июля. С. 2.

сприяли погіршенню криміногенної ситуації в місті¹⁹⁵.

Восени 1918 р. значне скорочення постачання нафти критично вплинуло на роботу електростанцій по всій Подільській губернії. На початку жовтня Вінницька міська управа була змушена запровадити суворі обмеження – електричний струм подавали лише до тих квартир, де використовувалася лише одна лампочка. Усі заклади, незалежно від їхнього типу, залишилися без електричного освітлення¹⁹⁶.

Утім, тоді значно гірша ситуація з освітленням була в Проскуріві, Тульчині й Кам'янці-Подільському.

У Проскуріві через відсутність сировини на тривалий час повністю припинилося електричне освітлення¹⁹⁷. У Тульчині власник електростанції Лукашівський, який раніше монополізував електропостачання міста, продав усі запаси нафти за спекулятивними цінами, після чого повністю зупинив виробництво й подачу електроенергії¹⁹⁸. У Кам'янці-Подільському енергетична криза розпочалася ще наприкінці серпня. Хоча завдяки зусиллям управляючого електростанції Г. Вольфмана, який доставив невелику партію нафти автомобілем губернського коменданта, місто тимчасово отримало світло на кілька днів, стабільність так і не вдалося забезпечити¹⁹⁹. Протягом осені представники місцевого самоврядування здійснили безрезультатні спроби домовитися про постачання нафти в Києві та Одесі. Як наслідок, Кам'янець залишився без електрики близько 50 днів (з 7 жовтня до 26 листопада), що призвело до майже повного зупинення культурного життя міста: кінематографи не працювали, а театральні вистави не могли відбуватися без електричного освітлення²⁰⁰.

У листопаді в Могилеві-Подільському ситуація з електропостачанням значно ускладнилася через майже повне вичерпання запасів нафти та змащувальних мастил для міської електростанції. З метою економії міська управа закликала мешканців скоротити споживання електроенергії до мінімуму. Щодоби опівночі

¹⁹⁵ Тьма на Хлебной и Гоголевской улицах. *Слово Подоліи*. 1918. 13 сентября. С. 1.

¹⁹⁶ Сокращение работы электрической станции. *Слово Подоліи*. 1918. 9 октября. С. 1.

¹⁹⁷ Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 8 ноября. С. 2.

¹⁹⁸ О нашем электричестве. *Слово Подоліи*. 1918. 30 октября. С. 2.

¹⁹⁹ Вчера возвратился управляющий. *Подольский край*. 1918. 25 августа. С. 4.

²⁰⁰ Вчера управлением... *Подольский край*. 1918. 27 ноября. С. 2.

електростанція припиняла свою роботу, а 1 грудня міська дума запропонувала додаткові обмеження, серед яких – припинення освітлення в приватних квартирах уже о 22:00²⁰¹.

Незважаючи на всі перипетії з електропостачанням, використання електроенергії залишалося економічно вигіднішим для споживачів, порівняно з альтернативними освітлювальними матеріалами, такими як гас і свічки. Перебої з постачанням гасу спричиняли значні коливання цін у різних частинах губернії. Так, у першій половині вересня 1918 р. у Вінниці гас відпускали через кооперативи по одному фунту²⁰² на книжку за ціною 3 крб. 85 коп.²⁰³, а в другій половині місяця в Могилеві-Подільському гас продавали по 5 фунтів на книжку за ціною 4 крб. 75 коп. за фунт або 5 крб. з доставкою додому²⁰⁴. У Вінниці мешканці квартир із доступом до електроенергії отримували гас у другу чергу за спеціальними двокольоровими картками²⁰⁵.

Високі витрати на освітлення приміщень за допомогою гасу та свічок створювали значні труднощі для населення та громадських закладів. Ціни на альтернативні джерела освітлення були надзвичайно високими: один фунт свічок коштував близько 14 крб., а десять коробок сірників – 3 крб.²⁰⁶. Це спонукало багато установ у Вінниці домагатися електрифікації від міської влади. Наприклад, у жовтні 1918 р. вінницька організація «Талмуд-тора» вдруге звернулася до управи з проханням провести електрику. У приміщенні організації навчалася 150 дітей, які відвідували вечірні заняття, проте через відсутність належного освітлення якості навчання суттєво страждала²⁰⁷. Загалом недостатнє електричне освітлення серйозно ускладнювало шкільну освіту, адже учні не могли належним чином готувати домашні завдання ввечері²⁰⁸. Крім того, електрифікація не

²⁰¹ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 503зв.

²⁰² Йдеться про «російський фунт», вага якого дорівнювала 409,5 г.

²⁰³ Керосин для населения. *Слово Подоліи*. 1918. 13 сентября. С. 1.

²⁰⁴ Выдача керосина. *Жизнь Подоліи*. 1918. 1 октября. С. 2.

²⁰⁵ Новые карточки на керосин. *Слово Подоліи*. 1918. 13 сентября. С. 1.

²⁰⁶ Базарные цены на предметы первой необходимости за 4 июля до 10 часов утра. *Слово Подоліи*. 1918. 19 июля. С. 1.

²⁰⁷ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1877. Арк. 9.

²⁰⁸ Герасимов Т. Ю. Діяльність батьківських комітетів навчальних закладів м. Вінниці за часів гетьманату П. Скоропадського 1918 р. (за матеріалами газети «Слово Подоліи»). *Глухівські наукові читання – 2011: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених та студентів, присвяченої 20-річчю Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року*. Глухів, 2011. С. 30.

охоплювала багатьох районів міста. Зокрема, без електрики залишався місцевий район, відомий як «Єрусалимка», де мешкало чимало містян, які також потребували якісного освітлення для побуту та навчання²⁰⁹.

Гайсин також прагнув до електрифікації, сподіваючись покращити умови життя та знизити витрати на освітлення. 13 вересня 1918 р. міська дума направила делегацію до повіреного інженера вінницької контори «Інтеко» для обговорення питань, пов'язаних із впровадженням електричного освітлення в місті²¹⁰. Цей крок став першим у вирішенні енергетичної проблеми. Для реалізації планів у жовтні було створено акціонерне товариство з основним капіталом у 1 млн крб., розподіленим на 400 акцій вартістю 250 крб. кожна. Частка самоврядування Гайсина складала 25 % акцій, що демонструвало прагнення міської влади активно брати участь у розвитку проєкту. Вартість користування однією лампочкою, еквівалентною 25 свічкам, мала складати 10 крб. на місяць²¹¹, що зробило б електрику доступнішою для мешканців порівняно з альтернативними джерелами освітлення. Однак для фінансування проєкту влада вирішила продати частину міського лісу, що викликало протести серед жителів. Незважаючи на перспективність електрифікації, такі дії стали предметом обговорень і суперечок, оскільки громадськість побоювалася втрати природних ресурсів, які могли мати інше, не менш важливе, призначення²¹².

26 жовтня 1918 р. гетьманський уряд видав постанову «Про зменшення споживання електричної енергії», спрямовану на врегулювання енергетичної кризи, яка охопила кілька губерній, включно з Подільською. Основною метою документа було обмеження використання електроенергії для збереження ресурсів, які через нестачу нафти ставали дедалі ціннішими. Відповідно до нього, було заборонено зовнішнє освітлення театрів, кінематографів, ресторанів та ін. подібних закладів, окрім під'їздів до них. Встановлена була також загальна норма для освітлення – не більше 8 свічок на кв. сажень площі приміщення, а приватні абоненти мали зменшити споживання електроенергії до 70 % від рівня 1917 р., тобто не більше 12–

²⁰⁹ Заседание Винницкой Городской Думы. *Слово Подоліи*. 1918. 15 июня. С. 2.

²¹⁰ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 164.

²¹¹ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 170.

²¹² Гайсин. Торжественное заседание городской думы. *Слово Подоліи*. 1918. 17 октября. С. 2.

16 кВт/год. на місяць. Понаднормове споживання передбачало адміністративне покарання: до трьох місяців арешту чи штрафу до 10 тис. крб. та права користування електричною енергією²¹³.

Повністю залежав від наявності електричної енергії і трамвайний рух у Вінниці, який у 1918 р. був єдиним на Поділлі. Наприклад, у серпні того року міська влада скоротила час роботи трамваїв до 18:30, обґрунтовуючи це необхідністю використання електричних машин для освітлення міста після цього часу²¹⁴. 24 вересня через несправність парової машини на міській електричній станції рух трамваїв був тимчасово зупинений²¹⁵. Окрім того, внаслідок обмеженого фінансування трамвайного парку у Вінниці спостерігався дефіцит вагонів, що часто призводило до переповнення транспорту. Пасажири нерідко змушені були стояти на сходах або триматися за ручки, що створювало неабиякі незручності²¹⁶.

Одночасно із серпневим підвищенням тарифу на електроенергію були введені нові тарифи на проїзд у трамваї: 30 коп. за одну ділянку, 50 коп. за дві ділянки, та 5 і 10 коп. для учнівських квитків відповідно. Для маршруту по вул. Вознесенській тариф складав 20 коп.²¹⁷. Цікаво, що в середині місяця пільги на проїзд також надавали слухачам учительських курсів, які користувалися учнівськими квитками²¹⁸.

Проте, незважаючи на підвищення тарифів на проїзд, пересування трамваєм залишалося значно дешевшим за інші види міського транспорту, що мало велике соціальне та стратегічне значення для Вінниці і відрізняло її від інших міст Подільської губернії. Тому в липні 1918 р. влада Могилева-Подільського, сподіваючись на майбутнє будівництво трамвайних ліній у місті, вважала, що це не лише вирішить транспортні проблеми, а й сприятиме розвитку та заселенню окремих міських вулиць²¹⁹.

²¹³ Обов'язкова постанова про економію електроенергії. *Державний вістник*. 1918. 26 жовтня. С. 3.

²¹⁴ Сокращение времени движения электрического трамвая. *Слово Подоліи*. 1918. 4 сентября. С. 1.

²¹⁵ Перерыв в движении трамвая. *Слово Подоліи*. 1918. 24 сентября. С. 2.

²¹⁶ Наш трамвай. *Слово Подоліи*. 1918. 4 августа. С. 1.

²¹⁷ К введению новой платы за проезд в трамвае. *Слово Подоліи*. 1918. 11 августа. С. 2.

²¹⁸ Льгота слушателям курсов. *Слово Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 2.

²¹⁹ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 360зв.

Трамвай у центрі Вінниці (поч. XX ст.)

Перед містянами Подільської губернії також стояла складна проблема з пересуванням залізницею. Мережа рейкового сполучення не охоплювала всю територію губернії, і, що дивно, в губернському центрі вона була найменш розвинута порівняно з іншими великими містами Поділля. Це можна було пояснити тим, що через воєнно-стратегічні причини (місто розташовувалося на кордоні з Австро-Угорщиною) влада не поспішала з будівництвом залізничної лінії. Лише в 1914 р.²²⁰ розпочали будівництво лінії Проскурів–Кам'янець-Подільський. Слабкий залізничний вузол у місті та його віддаленість від Києва і важливих економічних та політичних центрів призводили до серйозних труднощів, зокрема у доставці продовольства.

Серйозно вплинув на пасажирські перевезення Всеукраїнський залізничний страйк 1918 р., фактично зупинивши транспортне сполучення між містами. У липні з Вінниці можна було виїхати лише за дозволом австро-угорської комендатури, який надавали цивільним особам в особливих випадках. Вінничани могли виїхати тільки за умови підтвердження факту смерті родичів чи інших «екстрених справ», а приїжджі – внаслідок зумовленого страйком

²²⁰ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. Вінниця, 2011. С. 17–18.

незапланованого перебування в місті²²¹. Таких осіб було чимало, оскільки через подільські станції проходили потяги між Києвом та Одесою. Наприклад, 19 липня візники привезли частину пасажирів потягу №3 Київ–Одеса, зупиненого страйком. За проїзд однієї особи вимагали 200 крб. Оскільки більшість пасажирів не могли скористатися послугами приватних перевізників, вони залишалися у вагонах без грошей та продовольства. Того ж дня в Жмеринці в аналогічній ситуації опинилися пасажирів двох потягів з Могилева-Подільського²²². 26 липня у Вінниці з потягів № 11 і № 30 висадили майже всіх пасажирів, залишивши тільки біженців та осіб зі спеціальними дозволами²²³. Місцеві візники отримували велику вигоду, надаючи послуги за високими цінами: проїзд з Вінниці до Києва коштував від 500 до 1000 крб. і більше²²⁴. Хоча існувала можливість дістатися з Вінниці до столиці залізницею, час подорожі «круглим шляхом», що проходив через Бердичів, Житомир та Коростень, міг тривати до 5 днів. Така подорож часто супроводжувалась тривалими затримками на станціях, крадіжками багажу і спекуляцією на проїзних квитках²²⁵. Наприкінці липня, через чутки про можливе припинення страйку, на вокзалі Вінниці спостерігалась велика скупченість людей, які намагалися придбати квитки²²⁶. Однак лише на початку серпня, після завершення страйку, робота залізниці була відновлена. Проте переповнені пасажирські потяги все одно рухалися із затримками від встановленого графіку²²⁷.

Аналізуючи ціни на проїзд залізницею між населеними пунктами, можна зазначити їх доступність, оскільки навіть після підвищення вартості квитків на плацкарт у жовтні, вони залишалися досить низькими. Вартість квитка визначалась залежно від відстані та поділялася на пояси (один пояс – 100 верст). Ціни були такими: за перший пояс: третій клас – 3 крб., другий – 4 крб., перший – 7 крб. 50 коп. За кожний наступний пояс: третій клас – 50 коп., другий – 75 коп., перший – 1 крб. 25 коп. Комплект постільної білизни

²²¹ К железнодорожной забастовке. *Слово Подольи*. 1918. 30 июля. С. 1.

²²² К забастовке на железной дороге. *Слово Подольи*. 1918. 20 июля. С. 1.

²²³ Железнодорожная забастовка. *Слово Подольи*. 1918. 27 июля. С. 1.

²²⁴ К железнодорожной забастовке. *Слово Подольи*. 1918. 30 июля. С. 1.

²²⁵ Путевые заметки. *Слово Подольи*. 1918. 24 августа. С. 1.

²²⁶ Железнодорожная забастовка. *Слово Подольи*. 1918. 31 июля. С. 1.

²²⁷ К окончанию железнодорожной забастовки. *Слово Подольи*. 1918. 7 августа. С. 1.

коштував 5 крб., а рушник – 40 коп.²²⁸.

Проте в регіоні, як і в попередні століття, гужовий транспорт залишався найпоширенішим засобом як міжміського, так і внутрішнього пересування. Зазвичай, таксу на його послуги встановлювали міські думи. Наприклад, 22 серпня 1918 р. в Могилеві-Подільському було визначено такі ціни за перевезення на парокінних екіпажах: від 6 до 10 крб. в один кінець та від 10 до 16 крб. в обидва кінці, залежно від маршруту. Оплата поїздки по годинах нараховувалася за наступним принципом: 20 крб. – за першу годину, 15 крб. – за другу і 10 крб. – за третю. За нічні поїздки до вартості додавали 25 %. Послуги однокінних екіпажів були на 25 % дешевшими. Для стимулювання візників дотримуватися такси, місцева влада видавала їм по 30 фунтів ячменю на одну пару коней за собівартістю²²⁹. У Кам'янці-Подільському проїзд по місту коштував до 15 крб.²³⁰.

Отже, через високу вартість послуг візників на Поділлі та відсутність громадського транспорту в більшості міст (окрім Вінниці), міські самоврядування змушені були запроваджувати альтернативні види транспорту замість гужового.

У травні 1918 р. Літинська міська управа закупила легкий вантажний автомобіль для забезпечення перевезення пасажирів за маршрутом Літин–Вінниця–Літин. Однак через нестачу бензину, регулярне автомобільне сполучення між містами стало неможливим²³¹.

У Кам'янці-Подільському запровадженню трамвайного руху перешкодили особливості міського рельєфу, оскільки це додатково збільшувало і без того значні фінансові витрати²³². На початку серпня 1918 р. місцева влада дозволила домовласнику А. Зайдманову організувати автобусне сполучення від міського вокзалу до околиць Кам'янця²³³. Вартість проїзду складала 2–3 крб. залежно від маршруту, а пасажиромісткість автобуса становила 14 осіб²³⁴. Перший рейс

²²⁸ Введена новая расценка... *Подольский край*. 1918. 11 октября. С. 4.

²²⁹ Такса для извозчиков. *Жизнь Подольи*. 1918. 9 октября. С. 2.

²³⁰ Каменец-Подольск. В обществе подольских врачей. *Слово Подольи*. 1918. 4 сентября. С. 2.

²³¹ Литин. *Слово Подольи*. 1918. 21 мая. С. 2.

²³² К вопросу об устройстве водопровода, канализации и трамвая. *Подольский край*. 1918. 12 мая. С. 2.

²³³ Третьего дня домовладельцем... *Подольский край*. 1918. 4 августа. С. 3.

²³⁴ Заседание Кам-Под городской думы. *Подольский край*. 1918. 16 августа. С. 3.

відбувся 4 вересня²³⁵.

Варто зауважити, що Поділля загалом не відзначалося великою кількістю механічних видів транспорту, оскільки скрізь у регіоні відчувалися слабкий розвиток дорожньої інфраструктури, нестача бензину та, певно, найголовніше, низький життєвий рівень населення. Тож і не дивно, що протягом липня-жовтня 1918 р. Вінницька міська управа не зареєструвала жодного автомобіля²³⁶.

У вересні на одному з засідань Вінницької міської думи виник корупційний скандал через зникнення одного з двох автомобілів, які залишили більшовики в місті після евакуації в лютому 1918 року і які мали бути в розпорядженні міської управи. Існувала версія, що зниклий автомобіль місцеві високопосадовці могли незаконно продати приватній особі, хоча конкретні прізвища не були озвучені. У зв'язку з цим міська дума постановила створити спеціальну слідчу комісію для розслідування цієї справи²³⁷.

Автомобілі відігравали помітну роль у торговельній сфері Кам'янця-Подільського. У листопаді 1918 р. місцева трудова артіль «Взаємодопомога» виставила на продаж два автомобілі фірми «Кейс»²³⁸. У розпорядженні Подільської губернської народної управи також були два легкові автомобілі та одна вантажна «санітарка». Однак їх майже не використовували для службових поїздок по місту через їхню постійну несправність і через велику кількість вузьких, старих вулиць, що збереглися ще з середньовіччя. Відсутність у місті кваліфікованих фахівців для ремонту автомобілів також була проблемою. Натомість «санітарка» приносила більше користі – її використовували для перевезення книг²³⁹.

Порівняно з автомобілями, мотоциклів і велосипедів на Поділлі було значно більше. У Вінниці протягом липня-жовтня 1918 р. було зареєстровано 3 мотоцикли і 67 велосипедів²⁴⁰. Однак ці показники могли бути значно кращими, якби не високі ціни на транспортні засоби. Наприклад, велосипед марки «Тріумф» з двома гальмами коштував 700 крб., що було дуже високою ціною, навіть якщо він

²³⁵ Путевые заметки. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июня. С. 1.

²³⁶ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1867. Арк. 4.

²³⁷ Заседание Городской Думы (окончание). *Слово Подоліи*. 1918. 18 сентября. С. 1.

²³⁸ Подольская Трудовая Артель «Взаимопомощь». *Подольский край*. 1918. 16 ноября. С. 1.

²³⁹ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. Вінниця, 2011. С. 291.

²⁴⁰ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1867. Арк. 2–4.

продавався в комісійному бюро²⁴¹.

Реєстрація механічного транспорту була обов'язковою і оплачувалася окремо. Для цього власники зверталися до міських управ, щоб отримати дозвіл на пересування містом. Відповідно до чинних тоді «Правил дорожнього руху» («Порядок їзди на велосипедах, автомобілях і мотоциклах у м. Вінниці» від 4 листопада 1910 р.), власники транспортних засобів сплачували податок, купуючи спеціальний знак. У Могилеві-Подільському та Вінниці вартість дозволу для велосипедів становила 3 крб. на рік²⁴². За несплату відповідного збору велосипедистів могли позбавити права користуватися транспортом у межах міста²⁴³.

Очевидно, бажання користуватися власним автомобілем або велосипедом у багатьох жителів Поділля зникало через поганий стан доріг. Наприклад, під час обговорення велосипедного збору в міській думі Могилева-Подільського в червні 1918 р. один із гласних зазначив, що через низьку якість доріг «вони були настільки небезпечними для велосипедистів, що дозволи на їзду слід було надавати безкоштовно»²⁴⁴.

Навіть у такому великому подільському місті, як Вінниця, заощені вулиці становили лише близько 37 % загальної довжини – 42,5 км проти 71,2 км не заощених²⁴⁵. Хоча державна варта регулярно збирала мостовий збір з домовласників, ремонт мостових практично не здійснювався. Через це на багатьох ділянках дороги перебували в такому стані, що проїзд ними був небезпечним навіть удень. У липні 1918 р. вінницька варта ультимативно вимагала від домовласників 3-ї частини міста відремонтувати тротуари впродовж трьох днів. У разі невиконання погрожували провести примусовий ремонт за їхній рахунок²⁴⁶. Однак ці заходи були радше винятком, адже зазвичай ремонт ніхто не займався²⁴⁷. Ще однією проблемою вінницьких вулиць була відсутність написів із назвами на будівлях²⁴⁸.

Вінницькі мости також не відзначалися задовільним станом.

²⁴¹ Трудовая артель «Самопомощь». *Слово Подоліи*. 1918. 3 сентября. С. 1.

²⁴² ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 324.

²⁴³ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1867. Арк. 1.

²⁴⁴ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 324

²⁴⁵ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 464зв.

²⁴⁶ Починка тротуаров. *Слово Подоліи*. 1918. 11 июля. С. 2.

²⁴⁷ Винницкие тротуары и мостовые. *Слово Подоліи*. 1918. 14 июля. С. 2.

²⁴⁸ Наименование улиц. *Слово Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 1.

Зокрема, пішохідна частина настилу місцевого залізничного мосту була настільки зношеною, що прогнилі бруси викришилися, залишивши великі щілини. У темний час доби за недостатнього освітлення це становило значну небезпеку для пішоходів. Ще гіршою була ситуація із вінницьким залізничним віадуктом: сходи були розхитані, залізна обшивка – зірвана, а деякі сходинки – повністю зруйновані. Такий стан конструкції створював ризик нещасних випадків, особливо під час тисняви²⁴⁹.

Цілком очікувано, численні недоліки дорожньої інфраструктури подільських міст були спричинені недостатнім фінансуванням. Наприклад, у річному кошторисі Могилева-Подільського на ремонт мостових було передбачено 100 тис. крб., що становило в кращому разі половину від необхідної суми²⁵⁰.

У транспортній системі Поділля вагому роль відігравала р. Дністер, переправи через яку мали стратегічне значення, слугуючи природним кордоном губернії з Бессарабією. 21 травня 1918 р. міська дума Могилева-Подільського затвердила тариф для орендарів паромної переправи. Згідно з ним, за проїзд однієї пари запряжених коней у кареті, колясці, бричці чи дрозді або пари волів у повозці без вантажу стягувалася плата в розмірі 1 крб., з вантажем – 2 крб. За одну голову худоби без породи потрібно було сплатити 50 коп., а за ягнят, поросят чи телят віком до одного року – 25 коп. за кожну тварину. При цьому, орендару було заборонено перевозити людей без худоби або вантажу²⁵¹.

Звичайні жителі для переправи на інший берег здебільшого користувалися човнами. Проблема, однак, полягала в тому, що можливість перетнути річку значною мірою залежала від рішень австро-угорської військової адміністрації. Наприклад, 14 серпня 1918 р. вона заборонила місцевим човнярам здійснювати переправу. Водночас, австрійські солдати продовжували користуватися військовим поромом, а цивільних осіб переправляли лише за встановлену плату²⁵².

У 1918 р. зв'язок на відстані забезпечували пошта, телеграф і телефон.

²⁴⁹ Достопримечательности г. Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 19 июля. С. 1.

²⁵⁰ Могилёв-Подольск. *Слово Подоліи*. 1918. 17 июля. С. 2.

²⁵¹ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 262зв.

²⁵² Ходатайство лодочников. *Жизнь Подоліи*. 1918. 6 ноября. С. 2.

В Українській Державі відповідальність за організацію внутрішнього та зовнішнього зв'язку покладалася на Міністерство пошт і телеграфів. Після підписання угод із відповідними міністерствами Центральних держав у липні-серпні 1918 р. жителі Поділля отримали право надсилати звичайну кореспонденцію до Австро-Угорщини²⁵³ і Варшавського генерал-губернаторства²⁵⁴. Існував також офіційний поштовий зв'язок із РСФРР. Утім, відправлення повідомлень за кордон здійснювалося й іншими шляхами. Наприклад, вінничани могли підтримувати зв'язок із Росією через Приватне поштово-комісійне бюро товариства взаємодопомоги «Ілля Муромець». З травня 1918 р. це бюро регулярно відправляло своїх агентів до Москви та Петрограда. Послуги включали пересилку листів, доручень, грошових переказів у дві сторони, легких посилок тощо, із гарантованими відповідями протягом двох тижнів²⁵⁵.

Поштовий зв'язок на Поділлі за Гетьманату загалом вважався збитковим, що призводило до непоодиноких випадків закриття поштових відділень. Наприклад, у Могилеві-Подільському в серпні 1918 р. відсутність корму для коней стала причиною закриття земської поштової станції²⁵⁶.

У листопаді 1918 р. були встановлені нові тарифи на телеграфний зв'язок в межах України: депеша коштувала 75 коп., а одне слово – 30 коп.²⁵⁷.

У 1918 р. телефонний зв'язок справедливо вважався найбільш передовим способом комунікації. Однак через його порівняно недавнє впровадження – у Вінниці, наприклад, перший телефон з'явився в 1906 р.²⁵⁸ – він залишався предметом розкошів для більшості мешканців, оскільки телефонна мережа була ще на початковій стадії розвитку. У Кам'янці-Подільському²⁵⁹, Вінниці²⁶⁰ і Могилеві-Подільському²⁶¹, телефонні номери були тризначними. Для

²⁵³ Почта. *Слово Подоліи*. 1918. 6 июля. С. 1.

²⁵⁴ Почта. *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 1.

²⁵⁵ Почта с Великороссией. *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 1.

²⁵⁶ Могилёв-Подольск. *Слово Подоліи*. 1918. 8 августа. С. 2.

²⁵⁷ По распоряжению министерства... *Подольский край*. 1918. 16 ноября. С. 2.

²⁵⁸ Вінниця: Історичний нарис. Вінниця, 2007. С. 80.

²⁵⁹ Подольская Трудовая Артель «Взаимопомощь». *Подольский край*. 1918. 16 ноября. С. 1.

²⁶⁰ Первого сего августа... *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 2.

²⁶¹ Лечебница. *Жизнь Подоліи*. 1918. 15 ноября. С. 4.

порівняння, в Києві номери складалися вже з чотирьох цифр²⁶².

Хоча наявність телефонного апарату в помешканні вважалася ознакою цивілізованості, деякі вінничани спересердя називали його «другим найбільшим злом, після спекулянтів»²⁶³. Причиною такого ставлення було незадовільне фінансування телефонних мереж земським самоврядуванням, через що якість телефонних послуг залишалася низькою²⁶⁴.

У Кам'янці-Подільському в жовтні 1918 р. виникали великі незручності при користуванні телефоном внаслідок того, що міська телеграфна станція не видала друкованого списку своїх абонентів²⁶⁵.

Процедура телефонної розмови складалася з двох етапів: спочатку необхідно було здійснити виклик на станцію, а потім – дочекатися запрошення абонента до апарату²⁶⁶. Однак навіть досягти першого етапу було не завжди можливим. Наприклад, у липні 1918 р. абоненти з вінницького Замостя скаржилися, що їм доводилося витратити багато часу, щоб «дочекатися нормальної відповіді від телефоністки»²⁶⁷. На роботу телефоністок неодноразово нарікали й користувачі Могилева-Подільського²⁶⁸. Проте навіть після того, як розмова починалася, іноді можна було почути зовсім інший голос на другому кінці дроту²⁶⁹.

Враховуючи те, що утримання вінницької телефонної станції було для місцевого земства збитковим²⁷⁰, 7 вересня 1918 р. воно підвищило плату за розмови телефоном до 100 % проти такси 1917 р. Відтоді тарифи на послуги були такими:

- 5-ти хвилинна розмова – 1 крб. 20 коп. і виклик (запрошення) до телефону – 60 коп., (усього – 1 крб. 80 коп.);
- телефонограма до 40 слів – 1 крб. 60 коп., її доставка – 60 коп., бланк – 20 коп., (усього – 2 крб. 40 коп.);
- телефонна записка (до 100 слів) – 2 крб., доставка – 60 коп., бланк – 20 коп., (усього – 2 крб. 80 коп.);

²⁶² Квартиры. *Русский голос*. 1918. 15 августа. С. 2.

²⁶³ Наши язвы. *Слово Подоліи*. 1918. 9 августа. С. 1.

²⁶⁴ Проект Ямпольского Земства. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июня. С. 2.

²⁶⁵ Нас просят обратить внимание... *Подольский край*. 1918. 13 октября. С. 3.

²⁶⁶ Наши язвы. *Слово Подоліи*. 1918. 9 августа. С. 1.

²⁶⁷ Наши телефоны. *Слово Подоліи*. 1918. 24 июля. С. 2.

²⁶⁸ Такса для телефонної сіті загального користування в м. Вінниці. *Державний вістник*. 1918. 26 жовтня. С. 1.

²⁶⁹ Наши язвы. *Слово Подоліи*. 1918. 9 августа. С. 1.

²⁷⁰ Положение земской телефонной сети. *Слово Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 1.

- за кожні зайві 40 слів у телефонограмі або більше 100 слів у телефонній записці варто було доплачувати по 5 коп.²⁷¹.

Утримання вінницьким земством телефонної станції додатково ускладнювали безкоштовні розмови австро-угорських військ, які надавало МВС. Крім того, розмови вінницького повітового старости та начальників державної варти щомісяця обходилися земству в 700 крб. Земці навіть передбачали, що в майбутньому ці безкоштовні телефонні дзвінки службовців можуть витіснити значну кількість платних розмов. Тому земські збори заборонили безкоштовні розмови по телефону між власною управою та іншими земськими установами. Єдиним винятком були телефонограми, що стосувалися мобілізації та інших військових обставин. Надалі земська управа планувала ввести плату за телефонні розмови для адміністративних посадовців, за умови, що екстрені телефонограми адміністрації передаватимуться позачергово²⁷².

Вартість абонентської плати за телефон регулювали урядові постанови. Зокрема, з 26 жовтня 1918 р. була встановлена нова такса для «телефонних мереж загального користування у Вінниці при добовій діяльності». Абоненти першої категорії за один апарат на окремому дроті мали сплачувати за користування від 130 до 170 крб. на рік, а абоненти другої категорії – 100 крб. з додатковими 6–9 крб. за кожні 100 додаткових сажнів²⁷³.

Прикметно, що гетьманська влада на Поділлі була скинута саме по телефону – внаслідок телефонної розмови 16 листопада 1918 р. між кам'янецьким адвокатом Г. Степуною, який діяв від імені УНС, та губерньським старостою С. Кисельовим. За підсумком розмови останній склав свої повноваження²⁷⁴.

²⁷¹ Плата за сношения по телефону. *Слово Подоліи*. 1918. 13 сентября. С. 1.

²⁷² Положение земской телефонной сети. *Слово Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 1.

²⁷³ Такса для телефонної сіти загального користування в м. Вінниці. *Державний вістник*. 1918. 26 жовтня. С. 1.

²⁷⁴ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. Вінниця, 2011. С. 354–355.

1.3. Санітарне становище міської інфраструктури

З огляду на складну епідемічну ситуацію 1918 р. (цьому присвячено наступний підрозділ), на Поділлі надважливе значення мало підтримання чистоти міських вулиць, приміщень, продуктів харчування та дотримання гігієни серед населення.

Про плачевний стан міської санітарії губернії за доби Гетьманату П. Скоропадського достатньо репрезентативно говорять слова керівника вінницької міської державної варти С. Мончинського: «З численних подвір'їв на вулицю стікають помії з гнилими кухонними відходами, сморід поширюється від переповнених сміттєвих складів та ям для відходів. У кухнях, а також у залах ресторанів, їдалень та чайних панує бруд. Готелі та постоялі двори здебільшого не мають ні самоварів, ні ємностей для кип'ятіння води, номери утримуються в антисанітарному стані, а меблі часто зламані»²⁷⁵. Підкреслимо, що ці свідчення, опубліковані 11 липня 1918 р. у місцевій газеті «Слово Подоліи», стосувалися Вінниці – міста, яке тоді на Поділлі вважалося найбільш благоустроєним²⁷⁶.

Безперечно, що до такого санітарного нігілізму містян, окрім згадуваного нами факту перенаселення міст, призвели й інші чинники. Насамперед слід врахувати економічну кризу, яка змусила багатьох подолян заощаджувати кошти навіть на підтриманні чистоти у власному середовищі існування. Свою роль відіграв і психологічний аспект, про який у липні 1918 р. згадував член Вінницької міської управи М. Омельченко: «Обиватель, не відчуюючи твердої влади, забув про всі обов'язкові постанови, які були видані містом ще до перевороту й досі не скасовані»²⁷⁷. Це призводило до того, що місцева преса неодноразово висвітлювала випадки грубого, часто цинічного, порушення санітарних норм. Один із яскравих прикладів – поведінка вінницького сторожа Чуйка, котрий без усяких докорів сумління вилив вміст своєї асенізаційної бочки просто посеред однієї з центральних вулиць міста²⁷⁸.

Варто зазначити, що й самоврядування таких великих міст Подільської губернії, таких як Могилів-Подільський (до червня

²⁷⁵ Заботы о санитарии. *Слово Подоліи*. 1918. 11 июля. С. 2.

²⁷⁶ Достопримечательности г. Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 23 июля. С. 1.

²⁷⁷ О санитарном состоянии г. Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июля. С. 1.

²⁷⁸ Ассенизационные прелести. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июля. С. 1.

1918 р.) і Вінниця (до липня 1918 р.), не проявляло жодної ініціативи у вирішенні питань санітарного порядку на міських територіях. Лише втручання представників іноземної військової чи губернської адміністрації змушувало їх реагувати на цю проблему.

У травні 1918 р. австро-угорська команда створила санітарну комісію для покращення санітарного стану в Могилеві-Подільському. Їхні дії були виправдані, адже в місті спалахнула епідемія тифу, що набирала загрозливих масштабів. Проте міська дума Могилева різко виступила проти ініціативи австрійців, розцінивши її як втручання у внутрішні справи міста²⁷⁹. Попри такий супротив, саме втручання союзників стало поштовхом для місцевої влади до впровадження заходів із покращення міської санітарії. Відтак, на засіданні міської думи Могилева-Подільського 1 червня 1918 р. було вирішено залучити населення до «самодіяльності з санітарної честі». Це стало спробою розв'язати проблему нестачі міського санітарного персоналу, оскільки значна частина мобілізованих санітарів не повернулася з війни. Для цього було створено «районні санітарні опікунства», які мали покращувати санітарний стан у своїх районах, працюючи в тісному контакті з міським санітарним персоналом. Місто поділили на 15 ділянок, що збігалися з виборчими округами до міської думи. Члени опікунств, обрані з місцевих жителів, повинні були стежити за дотриманням санітарних норм і виконанням постанов міської влади. Посада санітарного опікуна вважалася почесною й не передбачала жодної винагороди. За правилами, кожне опікунство мало складатися щонайменше з трьох представників від відповідного району, яких призначала міська управа. Остання також запровадила використання санітарних зошитів, які надавали місцевим домовласникам, власникам садиб, торгових приміщень, фабрик, заводів та інших закладів. У зошитах вказували прізвище власника та його майно. Кожен зошит коштував 50 коп. і мав пред'являтися особам, які здійснювали перевірку: санітарному лікарю, санітарним фельдшерам або опікунам у супроводі державної варті. У них записували дату огляду, зауваження та підпис відповідальної особи, яка проводила перевірку. Такий підхід сприяв більш систематичному контролю за дотриманням санітарних норм у місті²⁸⁰.

²⁷⁹ Кн. Е. Н. Сайн-Витгенштейн. Дневник 1914–1918. Paris, 1986. С. 208.

²⁸⁰ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 297–300.

У Вінниці санітарна діяльність значно активізувалася після видання циркуляра подільського губернського старости С. Кисельова. У документі, датованому 5 червня 1918 р., він запропонував міській управі реалізувати низку санітарних заходів для покращення гігієнічного стану міста:

- створити комісію для детального огляду вулиць, дворів, площ, берегів р. Південний Буг тощо;
- зобов'язати домовласників замітати тротуари і половину вулиці перед своїми будинками і брати з мешканців розписки з попередженням про дотримання санітарії;
- розставити в окремих місцях ящики, куди перехожі могли б кидати недопалки, шматки паперу та ін. предмети;
- змусити власників готелів та постійних дворів завести самовари або куби для кропу і давати проїжджаючим на їх першу вимогу;
- здійснювати через своїх агентів щотижневий санітарний огляд²⁸¹.

Першим помітним результатом циркуляра стало проведення санітарного огляду Вінниці в липні 1918 р.. Як і в Могилеві-Подільському, під час огляду виявилось, що місту катастрофічно бракує санітарного персоналу. Через це 13 липня в. о. санітарного лікаря Вінниці звернувся до міської управи з проханням залучити для допомоги трьох фельдшерів і видати їм відповідні посвідчення²⁸².

До стеження за санітарним станом міста активно долучилася й місцева газета «Слово Подоліи», на сторінках якої публікувалися приклади антисанітарії, іноді з іронічними заголовками, як-от «Міські визначні пам'ятки»²⁸³. Такі публікації були особливо частими в липні, коли у Вінниці проводився капітальний санітарний огляд. Наприклад, газета повідомляла, що в самому центрі міста – на тротуарі Миколаївського проспекту та вздовж готелю «Савой» текла брудна вода²⁸⁴, а неподалік, на території міського скверу, лежали неприбрані купи сміття, які вітром розносилися вулицею²⁸⁵. На вул. Некрасівській була засипана сміттям велика вибоїна, що, ймовірно, було «винахідливою» спробою вирішити проблему недосконалості міських

²⁸¹ К оздоровлению города. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июля. С. 1.

²⁸² ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 283–283зв., 289–289зв.

²⁸³ Городские достопримечательности. *Слово Подоліи*. 1918. 24 июля. С. 2.

²⁸⁴ Грязевые источники гостиницы «Савой». *Слово Подоліи*. 1918. 9 июля. С. 1.

²⁸⁵ Новые украшения городского сквера. *Слово Подоліи*. 1918. 23 июля. С. 2.

доріг²⁸⁶. Газета також зауважила, що вінницькі двірники замітали тротуари під час години пік, і підняті хмари пилу осідали на перехожих²⁸⁷.

У цьому контексті особливою популярністю серед місцевої преси користувався вінницький «Варшавський цирк Мушинського», який був відомий не лише своїми виступами та чемпіонатами з вільної боротьби, але й тим, що територія цирку була засмічена гноєм і сміттям. Державна варта і міський санітарний лікар двічі проводили перевірку цирку, роблячи власнику зауваження, але він не вживав жодних заходів для очищення території²⁸⁸. Натомість, посиляючись на високу вартість фуражу, він дозволяв своїм віслюкам випасатися на міських скверах²⁸⁹. Варто зазначити, що випасання тварин у місті було тоді звичним явищем: на вулицях часто могло пощастити побачити, як деякі жителі вигулювали свиней²⁹⁰.

11 липня 1918 року, в самий розпал проведення санітарного огляду у Вінниці, містом були розклеєні оголошення начальника міської варти, в яких вимагалось від домовласників та орендарів різних закладів протягом тижня очистити вулиці, площі, двори, сади, відкоси та береги Південного Бугу, а також готелі, постоялі двори, ресторани, їдальні, чайні, пральні тощо²⁹¹. Згодом, 18 липня, державна варта склала понад 30 протоколів на домовласників, які не виконали вимогу і не очистили свої садиби після попередження²⁹².

У Вінниці²⁹³, Кам'янці²⁹⁴ та Могилеві-Подільському²⁹⁵ для психологічного впливу на місцевих жителів у пресі публікувалися імена осіб, внесених до протоколів за антисанітарне утримання своїх дворів. Так, лише в одному номері вінницької газети «Слово Подоліи» за 23 липня було перераховано 14 осіб²⁹⁶. Іноді такі публічні осоромлення містили й більше деталей. Наприклад, у липні 1918 р. у Вінниці було згадано спадкоємців Бичуцького, яких притягли до

²⁸⁶ Антисанитарное состояние. *Слово Подоліи*. 1918. 30 августа. С. 1.

²⁸⁷ Во власти дворников. *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 1.

²⁸⁸ Антисанитарное состояние циркового района. *Слово Подоліи*. 1918. 9 июля. С. 1.

²⁸⁹ Городское «пастбище» для цирковых ослов. *Слово Подоліи*. 1918. 9 июля. С. 1.

²⁹⁰ Не делайте свинства. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июля. С. 1.

²⁹¹ Заботы о санитарии. *Слово Подоліи*. 1918. 11 июля. С. 2.

²⁹² Антисанитарное состояние усадеб. *Слово Подоліи*. 1918. 18 июля. С. 1.

²⁹³ Протоколы за антисанитарное состояние дворов. *Слово Подоліи*. 1918. 23 июля. С. 1.

²⁹⁴ Вчера санитарным врачём... *Подольский край*. 1918. 2 июля. С. 3.

²⁹⁵ Оштрафованные за антисанитарное состояние дворов. *Жизнь Подоліи*. 1918. 2 августа. С. 2.

²⁹⁶ Протоколы за антисанитарное состояние дворов. *Слово Подоліи*. 1918. 23 июля. С. 1.

відповідальності за антисанітарне утримання подвір'я їхнього будинку на вул. Поліцейській. Очистку від нечистот здійснили за їхній рахунок²⁹⁷.

Однак навіть такі методи залякування виявилися малоефективними, оскільки протоколи надто довго затримувалися в осіб, які мали накладати штрафи, причому ці штрафи були мізерними. Жителі відкрито заявляли, що їм вигідніше заплатити штраф у розмірі 10–20 крб., ніж витратити 30–40 крб. на підводу або асенізаційну бочку, оскільки однієї бочки було явно недостатньою для очищення їхніх дворів²⁹⁸.

У подільських містах за Гетьманату вивіз нечистот на спеціальні звалищні місця залишався єдиним способом очищення. Тільки 12 серпня 1918 р. вінницький міський архітектор М. Артинов подав управі проект облаштування каналізації в місті²⁹⁹, хоча перша спроба реалізації такого проєкту була ще в 1913 р.³⁰⁰. У Кам'янці-Подільському ж питання про каналізацію навіть не обговорювалося, оскільки через гористий рельєф міста на її облаштування були потрібні значні кошти³⁰¹.

Це, зрештою, пояснює високу прибутковість асенізаційного бізнесу у Вінниці. Так, у 1918 р. з 53 асенізаційних бочок міста 45 належали місцевим приватним підприємцям³⁰². Асенізаційні обози користувалися великим попитом у вінничан, і їх часто можна було побачити на вулицях міста навіть посеред дня³⁰³.

Варто звернути увагу на важливість приватної ініціативи у вивезенні нечистот у подільських містах, попри високі ціни на ці послуги. Муніципальні обози Вінниці та Кам'янця, маючи приблизно однакову чисельність населення, володіли рівною кількістю бочок – по 8 у кожному місті. Враховуючи це, вінницький міський асенізаційний обоз ледве встигав вивозити нечистоти з муніципальних

²⁹⁷ Привлечение к ответственности за антисанитарное состояние. *Слово Подольи*. 1918. 18 июля. С. 1.

²⁹⁸ Заседание Винницкой городской думы. 25 июля. *Слово Подольи*. 1918. 28 июля. С. 1.

²⁹⁹ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1502. Арк. 55.

³⁰⁰ Єсюнін С. М. Благоустрій та створення міської інфраструктури у містах Подільської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 332.

³⁰¹ К вопросу об устройстве водопровода, канализации и трамвая. *Подольский край*. 1918. 12 мая. С. 2.

³⁰² ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 464зв.

³⁰³ Городские достопримечательности. *Слово Подольи*. 1918. 24 июля. С. 2.

будівель³⁰⁴. У Кам'янці ж підраховали, що з цих 8 бочок муніципальні обози вивозили лише 3 тисячі відер нечистот на добу з 30 тис. – загальної кількості місячних відходів міста. Решту 27 тис. відер, за їхніми словами, виливали деінде, оскільки, на відміну від Вінниці, про приватних асенізаторів Кам'янця в джерелах не згадується зовсім³⁰⁵.

Однак місця звалищ нечистот, куди регулярно навідувалися асенізаційні обози, часто становили загрозу навколишньому середовищу. Одне з таких місць знаходилося на вінницькому Старому місті, на самому березі Південного Бугу. Це місце було дуже зручним для транспортування нечистот, оскільки приватні асенізаційні обози скидали відходи в ями закинутої каменоломні, звідки вони витікали в річку кількома потоками. В результаті цього вода в річці ставала шоколадного кольору з жирними плямами на поверхні, а поблизу розташовувалися міські пляжі³⁰⁶. Не менш небезпечним місцем для захоронення відходів було розташоване за 150 м від вінницького суперфосфатного заводу. Протягом кількох років, незважаючи на протести заводчиків, асенізаційні обози продовжували вперто виливати туди нечистоти. Площа розташованого біля р. Тяжилівки³⁰⁷ звалища складала приблизно 16,4 тис. м², і відходи не закопувалися в землю, порушуючи всі санітарні правила³⁰⁸.

Принагідно зауважимо, що природні водні артерії Поділля і без того вже зазнавали численних екологічних атак, оскільки, крім сміттєзвалищ, значну загрозу для них становили місцеві промислові підприємства. Так, у жовтні 1918 р. спускання відходів з гайсинського винокурного заводу Скупника настільки забруднювало р. Соб, що це призвело до поширення епідемій серед жителів міста³⁰⁹.

Ще однією серйозною санітарною проблемою міської інфраструктури, яку відзначали вінницькі санітари, була недостатня кількість громадських туалетів у місті. Більше того, навіть ті туалети, що були в наявності, перебували в незадовільному стані. Бочки, вриті в землю, були поламані, переповнені й не засмолені, що призводило

³⁰⁴ О санитарном состоянии г. Винницы. *Слово Подольи*. 1918. 1 августа. С. 1.

³⁰⁵ Доклад д-ра Крайза по вопросу об ассенизации города. *Подольский край*. 1918. 18 сентября. С. 3.

³⁰⁶ Достопримечательности г. Винницы. *Слово Подольи*. 1918. 25 июля. С. 1.

³⁰⁷ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1879. Арк. 347.

³⁰⁸ О санитарном состоянии г. Винницы. *Слово Подольи*. 1918. 30 июля. С. 1.

³⁰⁹ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 391–391зв.

до того, що їхній вміст легко просочувався в ґрунт³¹⁰.

Після завершення санітарного огляду міста, 25 липня 1918 р., на засіданні міської думи член управи М. Омельченко доповів про санітарний стан Вінниці. Як і можна було очікувати, доповідь містила вражаючий перелік прикладів антисанітарії в місті. Особливо виділялася перенаселена вінницька «Єрусалимка», де більшість будинків не мали навіть маленького подвір'я, на якому домовласники могли б влаштувати туалет чи помийну яму³¹¹. Через відсутність доступу до міського водогону мешканці єврейського кварталу брали воду з р. Південний Буг, яка під час дощів перетворювалася на справжнє сусло, в якому плавали гній та відходи³¹². Міська дума виділила для «Єрусалимки» 25 тис. крб. на будівництво водогінної будки, облаштування якої розпочалося на початку серпня 1918 р.³¹³. Крім того, міській управі було доручено скласти проєкт необхідних санітарних заходів, серед яких найголовнішим було переселення частини мешканців єврейського кварталу до інших частин міста через обмін землі³¹⁴.

Вінницька влада 27 липня 1918 р. розпочала акцію з посилення міського асенізаційного обозу та контролю за приватними асенізаторами. Відтоді кожен, хто бажав займатися цією справою в місті, повинен був подати заяву до міської управи, вказавши строк, на який він бере підряд на вивіз нечистот, та кількість асенізаційних бочок, що використовуватимуться для цього. Окрім того, приватні асенізатори зобов'язувалися з'являтися на вимогу санітарної комісії, міського або санітарного лікаря для огляду їхніх бочок і засобів. Міська управа отримала виняткове право розподіляти чергу на очищення територій, а плата за вивіз нечистот визначалася міською думою. Ці заходи спрямовувалися на запобігання ситуації, коли приватні підрядники, посилаючись на дорожнечу корму для коней та ремонту возів, скорочували свій асенізаційний обоз, намагаючись диктувати свої умови і розцінки³¹⁵.

Зважаючи на обмеженість власних перевізних ресурсів, Вінницька

³¹⁰ О санитарном состоянии г. Винницы (Продолжение). *Слово Подоліи*. 1918. 31 июля. С. 1.

³¹¹ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 464зв.

³¹² О санитарном состоянии г. Винницы (Продолжение). *Слово Подоліи*. 1918. 31 июля. С. 1.

³¹³ Улучшение санитарного состояния «Иерусалимки». *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 1.

³¹⁴ Заседание Винницкой городской думы. 25 июля. *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 1.

³¹⁵ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1879. Арк. 268–268зв.

міська влада розпочала переговори з австро-угорським санітарним управлінням щодо надання підвід для вивозу нечистот і сміття, зокрема з найбрудніших частин міста, таких як береги Південного Бугу. У серпні 1918 р. була отримана необхідна допомога, хоча міська дума заплатила за послугу союзникам 25 тис. крб. «Генеральне прибирання» здійснювалося під безпосереднім наглядом міського санітарного лікаря Є. Сальникова³¹⁶.

Згідно з постановою подільського губернського старости від 3 серпня 1918 р., вінницька влада посилила адміністративне покарання за санітарні правопорушення. Відтоді, окрім врахування вартості робіт з очистки подвір'їв і ям, до уваги брали також дохідність будинків та підприємств власників. Штрафи накладалися з «надбавкою» і варіювалися від 200 до 500 крб. Якщо порушник не міг сплатити штраф, його ув'язнювали на 3 місяці. За твердженням місцевої преси, ці радикальні заходи дали позитивний результат: місто стало чистішим³¹⁷.

Подібно до Вінниці, в серпні 1918 р. у Проскурові спостерігалось пожвавлення санітарної діяльності. Міська дума 12 серпня прийняла рішення про введення особливого збору для потреб санітарних заходів. Він стягувався з кожної родини і коливався в межах від 1 до 10 крб.³¹⁸.

Наступного місяця австро-угорська військова адміністрація проявила повторну зацікавленість у санітарному стані Могилева-Подільського, зокрема у зв'язку з можливим виникненням і поширенням холери. В результаті, за підтримки союзників, була утворена змішана комісія, до складу якої входили австрійський лікар, міський санітарний лікар Могилева-Подільського та представник державної варти. Комісія здійснила санітарний огляд міста, під час якого було виявлено, що найбільше небезпекою для здоров'я є перенаселені єврейські квартали в центрі міста, які слугували постійними джерелами заразних хвороб. Після того було ухвалено рішення щодо створення спеціальних постів вартових для контролю і примусу місцевих мешканців до регулярного очищення та прибирання вулиць щодня.

³¹⁶ К очистке города. *Слово Подоліи*. 1918. 9 августа. С. 1.

³¹⁷ Прежде и теперь. *Слово Подоліи*. 1918. 15 сентября. С. 2.

³¹⁸ Сбор на санитарные мероприятия. *Жизнь Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 1.

Могилівський повітовий староста увів санітарні обов'язки мешканців, невиконання передбачало адміністративне покарання:

- у триденний термін здійснити очистку дворів, садиб і прилеглих частин вулиці й тротуарів від гною та сміття, а також постійно підтримувати необхідну чистоту;

- у семиденний термін ретельно очистити вигрібні ями відхожих місць, помийні ями, сміттєві ящики, а також щоденно, в достатньому обсязі, поливати їх вапняним молоком (5 фунтів негашеного вапна на одне відро води)³¹⁹.

У жовтні влада Могилева-Подільського вирішила підвищити плату за очистку від нечистот до 8 крб. за кожну бочку, аргументуючи це збитковістю попередніх розцінок³²⁰.

Попри численні зусилля місцевої влади влітку та восени 1918 р., очищення міст Поділля від відходів залишалося неефективним. Це підтверджує звернення інженера-полковника Подільської військово-квартирної управи до Вінницької міської управи 10 жовтня 1918 р., у якому він скаржився на нехтування очищенням нечистот у казармах і будівлях, зайнятих військовими частинами. Така ситуація свідчить про те, що, незважаючи на встановлені санкції та організовані заходи, проблема санітарії в містах губернії залишалася актуальною і потребувала подальшого вирішення.

Не меншу санітарно-епідеміологічну небезпеку для мешканців Поділля становили хворі тварини. Зокрема, 20 червня 1918 р. подільська губернська управа звернулася до Вінницької міської управи з проханням щотижня і щомісяця подавати інформацію про випадки появи хворих або померлих тварин, вказуючи також заходи, вжиті для запобігання таким інцидентам. Крім того, відповідно до першого пункту наказу «Вищої команди Ейхгорна», управа рекомендувала впровадити контроль за трихіною у свиней та процесом знімання шкір, а також, керуючись п'ятим пунктом, знищувати бродячих собак для запобігання поширенню сказу³²¹.

У жовтні 1918 р. союзники активізували заходи проти безпритульних тварин в Українській Державі. Відповідно до наказу австро-угорської команди, на території України посилювалися дії,

³¹⁹ Санитарное обследование. *Жизнь Подоліи*. 1918. 26 сентября. С. 2.

³²⁰ ДАВІО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 390зв.

³²¹ ДАВІО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 389, 271.

спрямовані на ліквідацію скажених тварин, насамперед собак, які часто кусали людей. У документі зазначалося, що всі бродячі пси або ті, котрі перебували без намордника, бездомні кішки, а також інші тварини, які проявляли ознаки сказу чи викликали підозру в захворюванні, повинні бути негайно знищені. Власникам собак наказували тримати їх цілодобово прив'язаними й забезпеченими міцними намордниками. За порушення цих правил австро-угорська військова адміністрація передбачала штраф у розмірі 50 крб. або конфіскацію зерна, борошна чи овочів на відповідну суму³²².

Продовжуючи політику союзників, Вінницька міська управа в листопаді оголосила кампанію з обліку собак у місті. Усі їхні власники мали до 20 числа повідомити владу про кількість своїх тварин і вказати породи. У разі виявлення собак без ідентифікаційних знаків, таких як нашійники чи жетони, вони затримувалися на три дні, а потім знищувалися, якщо власники не сплатили відповідного збору³²³. Тієї осені збір становив 5 крб. на рік з кожної собаки й мав принести міській казні 1800 крб. до кінця року. У місті цей обов'язковий платіж отримав назву «собачий податок»³²⁴.

У містах боротьба з безпритульними тваринами покладалася винищувачів бродячих собак. При цьому, їхні обов'язки не обмежувалися лише знищенням тварин. Наприклад, у Вінниці винищувач бродячих собак А. Лянге також отримував від міської управи доручення щодо прибирання трупів коней з міських вулиць. Це було особливо актуально, оскільки в період Гетьманату серед коней спостерігалися масові захворювання. І з санітарно-епідеміологічного погляду, це явище було дуже небезпечним для жителів подільських міст і завдавало їм великих побутових незручностей. Наприклад, 1 червня 1918 р. до Вінницької міської управи надійшла заява від квартиронаймачів вул. Єкатерининської щодо перебування на дворі їхнього будинку стаєнь місцевих міліціонерів з хворими і померлими тваринами³²⁵.

На території м. Могилева-Подільського та його околиць за доби Гетьманату залишалася велика кількість незакопаних кінських трупів,

³²² Бешенство собак. *Жизнь Подоліи*. 1918. 18 октября. С. 2.

³²³ Борьба с собаками. *Слово Подоліи*. 1918. 2 ноября. С. 2.

³²⁴ Заседание городской думы. *Слово Подоліи*. 1918. 17 сентября. С. 1.

³²⁵ ДАВІО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 329, 260–261.

що створювало серйозні санітарні проблеми. Однією з причин цього були події лютого – початку березня 1918 р., коли під тиском австро-німецьких військ більшовицькі частини, що відступали, через брак корму забили кілька тисяч коней поблизу Шаргородської гори. Картина була не для слабкодухих: тіла тварин, з яких більшовики поздирали шкіру, лежали просто неба на площі близько 4 км². За оцінками міської управи, витрати на закопування цих трупів становили 10 тис. крб.³²⁶ Іншим джерелом накопичення кінських трупів були дії місцевих забійників, котрі, ігноруючи попередження міської варти, вивозили тіла в Неміївський ліс або залишали їх на берегах р. Немії. Забрудненим трупами був навіть єврейський цвинтар міста. Для вирішення цієї проблеми в липні 1918 р. міська дума виділила 5 тис. крб. За ці кошти потрібно було закопати 2671 тіла та зібрати залишки кісток.

Проте навіть закопані трупи тварин залишалися серйозною загрозою для здоров'я жителів міста. Могилівський санітарний лікар, здійснивши перевірку деяких міських криниць, виявив, що у місцях поховань коней нечистоти просочувалися в землю, забруднюючи воду. Це спричиняло ризик зараження підґрунтових джерел і створювало потенційну небезпеку для всіх, хто користувався тією водою³²⁷.

Окрім підтримки чистоти навколишнього середовища, важливим аспектом санітарної діяльності була так звана харчова санітарія. Порушення в цій сфері, зокрема на підприємствах з виробництва харчових продуктів, у харчувальних закладах та торгових точках, часто ставали причиною виникнення кишково-інфекційних захворювань і сприяли поширенню епідемій. Особливої уваги потребували перевірки якості продуктів, а також умов їх виробництва та зберігання, щоб запобігти харчовим отруєнням та іншим інфекціям, що могли загрожувати здоров'ю населення.

У травні 1918 р., з метою перевірки стану харчових підприємств, Кам'янецька міська управа звернулася до начальника місцевої міліції з проханням надати списки власників цих об'єктів для подальшого огляду³²⁸. Вже 17 червня, тобто ще до проведення санітарного огляду

³²⁶ ЦДАВО України. Ф. 1035. Оп. 1 Спр. 60. Арк. 37–38.

³²⁷ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 339–340зв.

³²⁸ Каменецкая гор. управа... *Подольский край*. 1918. 12 мая. С. 3.

Вінниці, міський санітарний лікар В. Лисогоренко здійснив перевірку на місцевому заводі штучних мінеральних вод. Він виявив серйозні порушення: на заводі не кип'ятили воду для приготування напоїв³²⁹, а газ для насичення шипучих вод погано очищався від сірчаної кислоти, внаслідок чого вода мала металевий присмак³³⁰. Ці порушення свідчили про недостатній контроль за санітарією та якістю продукції, що могло призвести до загрози здоров'ю споживачів.

13 липня 1918 р. В. Лисогоренко, на тлі загрози виникнення холери та дизентерії у Вінниці, звернув увагу на критичну антисанітарну ситуацію на хлібному ринку міста, базарній площі та в численних харчевнях, їдальнях, чайних, пивних та інших місцях великого скупчення людей, де відбувався продаж їстівних продуктів. Його занепокоєння було обґрунтоване тим, що ці місця, через їх перенаселеність та недостатній контроль за санітарією, могли стати джерелами поширення небезпечних інфекційних хвороб³³¹.

Серед харчових продуктів потенційно чи не найбільшої загрози здоров'ю городян становила продукція тваринного походження. Проблемним було те, що Перша світова війна значно скоротила кількість ветеринарних лікарів у Подільській губернії, яких за кілька років до того призвали до російської армії³³². Міська управа Вінниці намагалася покращити ситуацію, запросивши фахівця на вакантну посаду ветеринарного лікаря. Крім того, за її ініціативою було створено міську мікроскопічну станцію для огляду м'яса та молочних продуктів³³³. Це дозволяло здійснювати контроль за якістю привезеного м'яса: продукцію доставляли на станцію для обстеження, клеймування та пломбування, а також нараховували плату за такою процедурою. Тільки після цього м'ясо допускалося до продажу, а непридатне знищувалося згідно з санітарними нормами.

Вінницька управа, з метою контролю за якістю м'ясних продуктів, організувала огляд худоби на місцевій бійні, яку експлуатувала господарським способом³³⁴. Забивати рогату худобу дозволяли лише на цій бійні, а свиней – у спеціально визначених місцях, що також

³²⁹ ДАВІО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 297.

³³⁰ О санитарном состоянии г. Винницы. *Слово Подольи*. 1918. 30 июля. С. 1.

³³¹ ДАВІО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1879. Арк. 272.

³³² Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. Вінниця, 2011. С. 335.

³³³ ДАВІО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 284–284 зв., 464–464 зв.

³³⁴ Надзор за мясом. *Слово Подольи*. 1918. 4 июля. С. 2.

регулювалися управою. Після забою худобу обов'язково доставляли до міської мікроскопічної станції для перевірки.

Згідно з санітарними нормами, м'ясо рогатої худоби та свиней, яке продавалося у Вінниці без клейма міської бійні або мікроскопічної станції, вважалось незадовільним за якістю. Це клеймо свідчило про проведення перевірки та відповідність м'яса санітарним стандартам. Споживачі мали право вимагати від продавців лише товар, що мав відповідне клеймо, гарантуючи таким чином його безпеку та відповідність нормам якості.

27 липня 1918 р. у Вінниці була встановлена нова такса на заготівлю та продаж м'яса, згідно з якою плата за забиття тварин на міській скотобійні та їхній огляд на міській мікроскопічній станції становила до 5 крб.³³⁵. Ці кошти використовувалися для вдосконалення ветеринарного нагляду в місті, що дозволяло забезпечити більшу безпеку та контроль за якістю м'яса, яке надходило на ринок³³⁶.

5 серпня 1918 р. уповноважений із заготівлі худоби для Подільської та Волинської губерній, з метою запобігання потраплянню до Вінниці небезпечних продуктів тваринного походження, зобов'язав міського ветеринарного лікаря та керівника мікроскопічної станції не допускати до продажу м'ясо рогатої худоби, якщо її забій не здійснювався на міській бійні. Відповідно до санітарних вимог, дозволена м'ясну продукцію необхідно було зберігати в чистоті. Контроль за дотриманням цих правил забезпечували ветеринарна служба та державна варта, а порушників притягали до суду, з можливим накладенням заборони на торгівлю³³⁷.

У середині вересня, під час чергового огляду місцевого хлібного ринку, вінницький міський санітарний лікар виявив значну антисанітарію, особливо на місцях продажу м'яса, попри численні попередження. При вході до м'ясної лавки спостерігалася наступна картина: у кутах висіло павутиння, стіни, прилавки та зруби для розрубання м'яса були вкриті товстим шаром жирного бруду, фартухи продавців виглядали вкрай брудними. На додачу, в більшості

³³⁵ ДАВІО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 248, 302–303.

³³⁶ ДАВІО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1883. Арк. 10.

³³⁷ ДАВІО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 340, 248.

умивальників не було жодної краплини води³³⁸.

Подібним чином склалася ситуація в Могилеві-Подільському, де 28 вересня ветеринарно-санітарний нагляд, здійснюючи перевірку місць продажу м'яса на одному з міських базарів, виявив та знищив близько 5 пудів неклеймованої продукції³³⁹.

Проблема забезпечення належних санітарно-гігієнічних умов у освітній сфері набуло значної актуальності, і в подільських містах нею займалися спеціальні комісії. У Вінниці шкільно-санітарна комісія виявила серйозні порушення під час перевірки міських нижчих шкіл. Із 18 шкіл лише 8 розташовувалися у спеціально призначених для навчання приміщеннях. У закладах не вистачало свіжого повітря, 2/3 учнів користувалися криничною водою, а туалети в усіх школах були розташовані на вулиці³⁴⁰. Між іншим, у листопаді 1918 р. вживання сирієї води та овочів призвело до спалаху черевного тифу серед учнів міста³⁴¹. Ще активніше діяла шкільна комісія Гайсина, яка ще 18 червня ухвалила рішення зобов'язати учнів відвідувати міську лазню, витрати на що покривалися за рахунок міського бюджету³⁴². Однак невдовзі вона тимчасово призупинила свою діяльність через проведення капітального ремонту. Його було завершено 13 жовтня 1918 р. Тоді ж міська влада встановила тарифи для населення: користування спільною залогою коштувало 50 коп., дворянською – 1 крб., плата за сімейний квиток становила 5 крб. Військові мали змогу відвідувати лазню щочетверга за попереднім замовленням, сплачуючи по 40 коп. за людину. Однак ціни протрималися недовго — вже 28 листопада через збитковість закладу їх було підвищено на 50 %³⁴³. Варто зазначити, що у значно більшій за населенням Вінниці міська лазня залишалася відсутньою до середини листопада 1918 р³⁴⁴.

Отже, забезпечення дотримання санітарних норм у подільських містах за гетьманату П. Скоропадського вимагало значних фінансових ресурсів. Проте, з огляду на постійні бюджетні труднощі, влада була змушена вдаватися до примусових заходів, спрямованих на подолання низького рівня правої культури населення.

³³⁸ О санитарии мясных лавок на хлебном рынке. *Слово Подольи*. 1918. 14 сентября. С. 1.

³³⁹ Привлечение. *Жизнь Подольи*. 1918. 1 октября. С. 2.

³⁴⁰ ДАВЮ. Ф. Д-230. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 70–71.

³⁴¹ Брюшной тиф среди учащихся. *Слово Подольи*. 1918. 19 ноября. С. 2.

³⁴² ДАВЮ. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 129зв.

³⁴³ ДАВЮ. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 512. Арк. 35.

³⁴⁴ Бани. *Слово Подольи*. 1918. 17 ноября. С. 2.

1.4. Роль медицини в боротьбі з епідеміями в містах

У період гетьманування П. Скоропадського подільська медицина зіткнулася зі складною епідемічною ситуацією, яка загострилася влітку та восени 1918 р. Окрім уже відомих інфекційних хвороб, почали з'являтися нові. Причини цього явища можна пояснити як глобальними факторами, зокрема, світовими епідеміями холери та іспанського грипу 1918 р., так і внутрішніми українськими обставинами:

- по-перше, після укладення Брестського мирного договору Україна стала транзитною територією для переміщення значної кількості німецьких та австро-угорських військ³⁴⁵;

- по-друге, вище ми встановили, що подільські міста знаходилися в незадовільному санітарному стані;

- по-третє, за словами тогочасних лікарів, додаткове поширення епідемій було спричинене «масовим недоїданням населення через високу вартість продуктів»³⁴⁶.

16 липня 1918 р. газета «Слово Подоліи» опублікувала звіт лікарсько-санітарного бюро Подільської губернської земської управи, який містив інформацію про кількість епідемічних захворювань у губернії станом на квітень того ж року. Згідно ним, за вказаний місяць було зареєстровано випадки таких захворювань: кором – 55, скарлатиною – 57, віспою – 105, тифом – 3973 (черевний – 1486, висипний – 2419, зворотний – 39 і невизначений – 29), дизентерією – 115, епідемічною заушницею – 54, коклюшем – 68, грипом – 849 та сибірською виразкою – 4³⁴⁷. За підрахунками автора, все це становило близько 0,13 % від загальної кількості населення Подільської губернії.

У травні загальна епідемічна ситуація в Подільській губернії не покращилася. Так, газета «Нова рада» 29 травня 1918 р. повідомляла: «Скрізь по повітах лютують пошесті, майже всі існуючі, що є завжди ознакою погіршення санітарно-гігієнічних умов життя населення. Зустрічаються цілі гнізда цинги»³⁴⁸.

У Вінниці недотримання санітарно-гігієнічних норм у місцевих нижчих школах призводило до регулярних пропусків учнями уроків,

³⁴⁵ Жванко Л. Уряд Павла Скоропадського і спроба подолання епідемій серед населення та біженців. *Київська старовина : Науковий історико-філологічний журнал*. 2005. № 6 (366). С. 114.

³⁴⁶ Сахар и конфеты. *Слово Подоліи*. 1918. 6 июля. С. 2.

³⁴⁷ Эпидемические заболевания. *Слово Подоліи*. 1918. 16 июля. С. 1.

³⁴⁸ Жванко Л. Там само.

здебільшого через хвороби. Часто учні поверталися до навчання після «невідомо якого лікування», заражаючи своїх однокласників. Це, наприклад, стало причиною випадку, коли в одній зі шкіл міста майже всі діти перехворіли на коросту³⁴⁹.

Отже, можна стверджувати, що за доби Гетьманату, за повної бездіяльності влади, епідемічні захворювання в містах Подільської губернії могли призвести до катастрофічних наслідків. У цьому контексті слова дослідниці діяльності гетьманського Міністерства народної освіти та громадських організацій Л. Жванко, що «лише поширення епідемій холери, тифу, «іспанки» ставило під загрозу існування української нації», навряд чи варто вважати перебільшенням. Ось чому впродовж 1918 р. питання боротьби з епідеміями стало надзвичайно актуальним для української влади на всіх рівнях.

Ефективність протиепідемічних заходів значною мірою залежала від низки чинників, серед яких вирішальну роль відігравало належне державне фінансування. 30 травня 1918 р., згідно із законом «Про асигнування коштів на негайні заходи по боротьбі з пошестними хворобами», уряд виділив 3 млн 595 тис. крб.³⁵⁰. Ці кошти спрямували на утримання санітарних та епідемічних лікарів, придбання медикаментів для інфекційних бараків, створення популярної санітарної літератури тощо³⁵¹. Завдяки цьому в червні 1918 р. вдалося забезпечити Подільську губернську земську управу вакциною. Загалом за період існування Української Держави на протиепідемічні заходи та розвиток санітарних служб Подільська губернія отримала від державної скарбниці 412 588 крб.

За доби Гетьманату було проведено реорганізацію санітарно-епідеміологічної системи на всіх рівнях. У червні 1918 р., для підвищення ефективності управління протиепідемічними заходами, у складі Міністерства народного здоров'я та державного опікування (МНЗтаДО) було створено санітарний департамент. На місцях його функції виконували санітарні ради та санітарні бюро. Губернські санітарні ради координували санітарні заходи, здійснювані земствами,

³⁴⁹ ДАВІО. Ф. Д-230. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 70зв.

³⁵⁰ Ухвалений Радою Міністрів закон про асигнування коштів на негайні заходи по боротьбі з пошестними хворобами. *Державний вістник*. 1918. 7 червня. С. 2.

³⁵¹ ДАХмО. Ф. Р-260. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 290–291зв.

і виконували роль дорадчих органів для земських управ, тоді як санітарні бюро займалися реалізацією цих заходів³⁵². Подільське санітарне бюро очолив С. Ільницький з 9 липня 1918 р.³⁵³. Органи, зокрема бюро земських управ, губернські лікарські інспектори, міські та повітові управи, відповідали за моніторинг епідемічної ситуації. Санітарний відділ Подільської губернської управи, починаючи з серпня 1918 р., зобов'язаний був щомісяця, до 15 числа, подавати до МНЗтаДО дані про кількість нових випадків захворювань, таких як тиф, скарлатина, дифтерія, віспа, дизентерія та цинга, у кожному з повітів губернії³⁵⁴.

Одночасно відбулися зміни в правовому регулюванні діяльності МНЗтаДО. Відповідно до «Закону про боротьбу з епідеміями», ухваленого 22 серпня 1918 р., це міністерство стало єдиним центральним органом влади, який відповідав за вирішення питань, пов'язаних з епідеміями, перейнявши частину функцій МВС. У законі було визначено заходи, спрямовані на попередження, локалізацію та припинення епідемій таких хвороб, як чума, холера, висипний і черевний тифи, віспа та дизентерія. МНЗтаДО також отримало право оголошувати окремі населені пункти, області чи губернії неблагонадійними через поширення інфекційних хвороб. Міністерство могло видавати обов'язкові постанови для всіх відомств, установ і громадян щодо боротьби з епідеміями³⁵⁵.

Восени 1918 р. у подільських містах були створені нові місцеві структури для протидії епідеміям. Зокрема, на початку вересня при міській управі Вінниці відкрили медично-санітарний відділ та статистичне бюро. Основною функцією бюро було сприяння оперативній локалізації інфекційних захворювань, термінова дезінфекція підозрілих приміщень та ведення їх обліку³⁵⁶. У жовтні на Поділлі, з метою координації протиепідемічних заходів, замість місцевих санітарно-виконавчих комісій почали створювати тимчасові санітарно-епідемічні ради різного рівня: губернські, міські, повітові та для шляхів сполучення. У цей період Вінницька земська управа організувала повітову раду. До її складу увійшли голова і завідувач

³⁵² Жванко Л. Вказана праця. С. 114–120.

³⁵³ ДАХмО. Ф. Р-260. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 25.

³⁵⁴ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 304.

³⁵⁵ Утвержденный закон о борьбе с эпидемиями. *Слово Подоліи*. 1918. 24 августа. С. 1.

³⁵⁶ К учреждению при городской управе особого отдела. *Слово Подоліи*. 1918. 8 сентября. С. 1.

медичної частини земської управи, повітовий староста, повітовий земський санітарний лікар, лікарі повітової земської лікарні, три дільничні земські лікарі, а також представники санітарних організацій та установ інших відомств, зокрема військового і шляхів сполучення³⁵⁷.

Поряд із українськими центральними та місцевими санітарними органами у Подільській губернії діяли відповідні структури військових адміністрацій Центральних держав. Зокрема, одна з штаб-квартир австро-угорських санітарних відділів розташовувалася в Жмеринці³⁵⁸. Ураховуючи спільний інтерес обох сторін у ліквідації та попередженні небезпечних епідемій, виникла потреба у правовому врегулюванні їхньої співпраці. У червні 1918 р. МНЗтаДО направило циркуляр до повітових земських управ Подільської губернії. У документі зазначалося, що австрійська військова санітарна організація, у разі виникнення епідемічних хвороб серед населення, які становили загрозу для війська, мала погоджувати свої дії з місцевими санітарними організаціями та здійснювати заходи через ці органи³⁵⁹. Повітові земські управи зобов'язувалися інформувати австрійські санітарні органи про місця роботи дільничних земських лікарів, а також про наявність епідемічних хвороб серед місцевого населення. Це сприяло координації зусиль у протидії поширенню інфекцій.

20 серпня 1918 року австро-угорське командування звернулося до вінницького міського санітарного лікаря Л. Лисогоренка з проханням інформувати про кожний випадок інфекційного захворювання. У відповідних повідомленнях мали бути точно зазначені адреса та прізвище хворого³⁶⁰.

Необхідно сказати, що присутність союзницьких військ у містах Поділля створювала додаткові труднощі в боротьбі місцевого самоврядування з епідеміями. Зокрема, деякі важкодоступні дезінфікуючі засоби зберігалися на австро-угорських складах³⁶¹. Отримання необхідних лікарських засобів для міського населення Подільської губернії також було ускладнене. У містах гостро

³⁵⁷ Санитарно-эпидемические Рады. *Слово Подоліи*. 1918. 13 октября. С. 2.

³⁵⁸ Жванко Л. Вказана праця. С. 115.

³⁵⁹ ДАХмО. Ф. Р-260. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 30.

³⁶⁰ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 279.

³⁶¹ Противохолерные предприятия в военном городке. *Слово Подоліи*. 1918. 14 сентября. С. 1.

відчувалася нестача аптек: у 60-тисячній Вінниці, як і впродовж попередніх 10 років, їх було лише п'ять³⁶². Аналогічна ситуація спостерігалася в Кам'янець-Подільському. Аптеки губерньського центру були перевантажені через звернення мешканців навколишніх сіл. Щоб отримати ліки, людям доводилося стояти в черзі по 2–3 год.³⁶³. Окрім того, поширеною була спекуляція лікарськими засобами. У Могилеві-Подільському вона досягла такого рівня, що на початку жовтня МНЗтаДО видало циркуляр міській управі, в якому вимагало контролювати продаж ліків в аптеках міста відповідно до затверджених 6 серпня 1918 р. розцінок³⁶⁴.

Процесу ліквідації та запобігання інфекційним хворобам на Поділлі мали сприяти хіміко-бактеріологічні лабораторії, що діяли в Кам'янці-Подільському, Жмеринці та Проскурові. Однак функціонування цих установ також стикалося з проблемами. Зокрема, лабораторія в Проскурові на початку червня 1918 р. не могла розпочати роботу через відсутність необхідних коштів у розмірі 500 крб.³⁶⁵.

Провідну роль у боротьбі з епідеміями в Подільській губернії мали відігравати місцеві медико-санітарні та лікувальні заклади. Їхня діяльність була спрямована на забезпечення елементарних санітарно-гігієнічних умов, лікування інфекційних хвороб та попередження подальшого їх поширення серед населення.

Барачна система була старим перевіреним і найпоширенішим протиепідемічним методом, який передбачав ізоляцію хворих у спеціально відведених приміщеннях. Помешкання хворих, розміщених в інфекційних бараках, підлягали обов'язковій дезінфекції³⁶⁶. У Подільській губернії такі бараки функціонували не лише в містах, а й у деяких містечках³⁶⁷. Однак дефіцит вільних приміщень у міських поселеннях, необхідних для облаштування нових бараків, часто ставав серйозною перешкодою для ефективного впровадження цієї системи³⁶⁸.

На Поділлі існувала мережа лікарень, які були збудовані ще за

³⁶² ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 336.

³⁶³ Каменец-Подольск. В обществе подольских врачей. *Слово Подольи*. 1918. 4 сентября. С. 2.

³⁶⁴ Такса на медикаменты. *Жизнь Подольи*. 1918. 1 октября. С. 2.

³⁶⁵ ДАХМО. Ф. Р-260. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 291, 255–255зв.

³⁶⁶ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 185.

³⁶⁷ ДАХМО. Ф. Р-260. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 210, 221, 206.

³⁶⁸ Литин. *Слово Подольи*. 1918. 21 июня. С. 2.

часів Російської імперії. Однак, з огляду на політичну ситуацію, що склалася після встановлення Гетьманату, медична система, зокрема у Вінниці, вимагала значних змін і пристосувань до нових умов. Літній період 1918 р. став справжнім тестом на виживання для вінницької медицини, на чому варто зупинитися детальніше.

Вінницька повітова земська лікарня ім. М. Пирогова (1917 р.)

27 червня 1918 р. вінницьку громадськість сколихнуло зайняття австро-угорськими військами повітової лікарні ім. М. Пирогова. Це відбулося після отримання місцевою земською повітовою управою розпорядження від МВС про передачу лікарні під іноземне командування. Відповідно до нього, лікувальний заклад мав бути переведений до колишнього Кауфманського шпиталю, що також викликало велике занепокоєння серед населення³⁶⁹.

Для того, щоб збагнути всю небезпеку ситуації, варто вказати на те, що станом на червень 1918 р. у 60-тисячній Вінниці було лише два лікувальні заклади: Земська повітова лікарня імені М. Пирогова та єврейська лікарня. Незважаючи на статус повітової, Пироговська лікарня надавала медичні послуги всьому місту, оскільки Вінниця в листопаді 1917 р. через пожежу втратила Вознесенську міську лікарню³⁷⁰. Проте внаслідок недостатнього фінансування, земську лікарню експлуатували частково: діяли лише 10 платних ліжок і 20 безкоштовних, хоча вона була розрахована на 140 ліжок³⁷¹. Водночас лікувальний заклад мав єдине хірургічне відділення на цілий Вінницький повіт³⁷² з населенням близько 252 тис. осіб³⁷³, що було дуже важливим через велику кількість місцевих вояків,

³⁶⁹ Реквизиция Пироговской земской больницы. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.

³⁷⁰ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1812. Арк. 3.

³⁷¹ ДАВіО. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 133. Арк. 90.

³⁷² Неразбериха. *Слово Подоліи*. 1918. 2 июля. С. 1.

³⁷³ Сведения о населении. *Слово Подоліи*. 1918. 27 сентября. С. 2.

скалічених Першою світовою війною. Можливості єврейської лікарні з 35 ліжками³⁷⁴ також були невеликі.

У червні 1918 р. австро-угорське військове командування розпочало пошук пристосованого приміщення для переведення туди шпиталю 514-го польового угорського корпусу. Спеціально створена ними комісія визнала оптимальним варіантом реквізицію будівлі Пироговської лікарні. Було передбачено, що медичний персонал повітового лікувального закладу мав негайно переїхати до Кауфманського шпиталю, який був поблизу Окружної психіатричної лікарні. Приводом для реквізиції було незадовільне фінансове становище вінницького земства. Натомість австрійці в рапорті до МВС обіцяли забезпечити роботу лікарні на 100 %, надаючи також місцевому населенню медичну допомогу³⁷⁵.

Щоб зберегти приміщення Пироговської лікарні, земська управа зверталася за підтримкою до уповноваженого при австро-угорському командуванні С. Гербеля, а також до «майже всіх міністерств і військових органів»³⁷⁶. Унаслідок того 23 червня в телеграмі, надісланій земській управі та зачитаній на повітовій лікарсько-санітарній нараді, МНЗтаДО оголосило, що передача Пироговської земської лікарні австрійському військовому командуванню є абсолютно неможливою³⁷⁷. За п'ять днів, тобто 28 червня, управа Всеукраїнського Союзу Земств отримала від голови МНЗтаДО В. Любинського повідомлення про вжиття всіх необхідних заходів для збереження лікарні імені М. Пирогова за Вінницькою земською управою³⁷⁸.

Однак влітку 1918 р. МНЗтаДО лише розпочинало своє формування, через що воно ще не мало повного контролю над усією мережею закладів охорони здоров'я. Лише на початку липня Рада Міністрів ухвалила «Положення», яке визначало статус і завдання Міністерства, а також заклади й установи, що переходили в його підпорядкування. Згідно з цим документом, до компетенції МНЗтаДО мали перейти всі медико-санітарні заклади незалежно від форми власності. Водночас, проєкт статуту Міністерства набув чинності

³⁷⁴ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1812. Арк. 3.

³⁷⁵ ДАВіО. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 133. Арк. 90–91.

³⁷⁶ Пироговская больница. *Слово Подоліи*. 1918. 2 июля. С. 1.

³⁷⁷ Врачебно-санитарное совещание. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июня. С. 1–2.

³⁷⁸ Неразбериха. *Слово Подоліи*. 1918. 2 июля. С. 1.

лише на початку 1919 р.³⁷⁹. Відсутність єдиної системи охорони здоров'я, на нашу думку, стала однією з причин того, чому австрійцям вдалося так легко здійснити «бліцкриг» щодо Пироговської земської лікарні. Враховуючи пряме підпорядкування системи місцевої адміністрації МВС, не дивно, що земська управа протягом кількох днів отримала дві телеграми з діаметрально протилежним змістом від різних міністерств.

Варто також підкреслити, що навіть після повалення царату вплив МВС на органи місцевого самоврядування продовжував залишатися значним. Наприклад, у травні 1918 р. Міністерство заборонило проведення з'їзду представників міст. Ба більше, відповідно до закону від 29 червня 1918 р., губернські старости, підпорядковані МВС, отримали право розпускати волосні земські збори, управи та міські думи³⁸⁰. У такому контексті Вінницькій земській управі не вдалося провести XVII надзвичайні земські збори, заплановані на 30 червня, від яких очікували отримати директиви щодо реквізиції лікарні. Згідно зі статтею 68 «Положення про земські заклади» (редакція від 9 червня 1917 р.), такі збори могли бути скликані лише після повідомлення земською управою переліку питань губернському старості, що й було зроблено. Однак губернський староста С. Кисельов повідомив телеграмою, що клопотання управи про скликання зборів передано на розгляд МВС, і без відповідного дозволу останнього збори скликати не можна. Внаслідок того збори були відкладені на невизначений термін³⁸¹.

У цій безвихідній ситуації, 1 липня земська управа змушена була розпочати переговори з начальником австро-угорського польового шпиталю щодо евакуації земського майна та умов передачі залишеної будівлі разом із наявним інвентарем. Того ж дня спеціально створена комісія здійснила огляд Кауфманського шпиталю. У своєму звіті вона зазначила, що приміщення шпиталю «непридатне для перенесення

³⁷⁹ Жванко Л. Основи політики Української Держави у сфері охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень-грудень 1918 р.). *Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал*. 2006. № 2 (368). С. 67–68.

³⁸⁰ Горбань А. В., Герасимов Т. Ю. Реквізиція Вінницької повітової земської лікарні ім. М. М. Пирогова австро-угорською військовою адміністрацією (червень-липень 1918 р.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 20. С. 85.

³⁸¹ Отмена созыва чрезвычайного земского собрания. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1; По поводу созыва чрезвычайного земского собрания. *Слово Подоліи*. 1918. 22 июня. С. 2.

туди земської лікарні, особливо амбулаторій, оскільки там відсутня належно обладнана кухня, немає пральні, а також вхід до будівлі проходить через подвір'я для прогулянок психічно хворих, що, без сумніву, відлякуватиме сільське населення, особливо жінок». Водночас, у згаданому рапорті до міністра внутрішніх справ австрійці представили ситуацію зовсім інакшою³⁸².

На екстреному вечірньому засіданні земська управа ухвалила рішення домовитися з керівництвом австро-угорського шпиталю про виділення місця для доліковування 28 пацієнтів, серед яких були й інфекційно хворі. Для догляду за ними передбачалося тимчасово залишити необхідний медичний персонал. Решту лікарні вирішили закрити до моменту знайдення відповідного приміщення³⁸³. У Кауфманському шпиталі земська управа планувала відкрити лише механо-терапевтичне відділення на 50 ліжок для реабілітації поранених військовослужбовців. Цей проєкт був організований і профінансований губерньським земством на суму 2 тис. крб.³⁸⁴.

Додаткових труднощів земській управі спричинило складне становище персоналу лікарні, адже, як вже згадувалося, раніше він проживав на цілому поверсі в реквізованій будівлі. Через це виникла гостра необхідність забезпечити працівників тимчасовим житлом. Однак виконати це виявилось надзвичайно складно через добре відому житлову кризу, яка тоді охопила Вінницю³⁸⁵. Згодом ця ситуація дала австрійцям привід гордо заявити, що завдяки їхнім діям усі приміщення лікарні використовувалися винятково за своїм призначенням.

Щоб заспокоїти вінницьку громадськість, 3 липня 1918 р. австро-угорське командування виступило з офіційною заявою до місцевого населення з обіцянкою надавати йому безкоштовне амбулаторне лікування³⁸⁶.

На початку липня 1918 р. вінницьке земство запропонувало міській управі відкрити спільну міську лікарню³⁸⁷. Планувалося, що новий об'єднаний лікувальний заклад почне працювати у 20-х числах

³⁸² ДАВіО. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 133. Арк. 90.

³⁸³ Пироговская больница. *Слово Подоліи*. 1918. 2 июля. С. 1.

³⁸⁴ ДАХМО. Ф. Р-260. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 244.

³⁸⁵ Пироговская больница. *Слово Подоліи*. 1918. 2 июля. С. 1.

³⁸⁶ Пироговская больница. *Слово Подоліи*. 1918. 3 июля. С. 1.

³⁸⁷ В виду перехода... *Слово Подоліи*. 1918. 7 июля. С. 1.

липня в оновленому приміщенні колишньої Вознесенської лікарні³⁸⁸. Згідно з угодою між міською владою і земством, міська управа безкоштовно надавала приміщення, забезпечувала освітлення й воду, тоді як земство зобов'язувалося постачати лікарні весь необхідний інвентар, включаючи його амортизацію, за власний рахунок. Витрати на зарплату середнього медичного персоналу покривали порівну, а утримання лікарів кожна сторона фінансувала окремо. Земство також оплачувало лікування своїх пацієнтів за собівартістю, яка становила 10 крб. на добу. Нова лікарня мала 30 ліжок для інфекційних хворих і 80 загальних, доступних як для земських, так і міських платників податків.

Об'єднана лікарня фінансувалася за рахунок міського бюджету, земської повітової управи та спеціального асигнування, яке надходило через Раду Міністрів за клопотанням МНЗтаДО. Щомісячно утримання всіх 110 ліжок обходилося у 33 тис. крб.³⁸⁹.

27 липня 1918 року, після завершення ремонту будівлі колишньої Вознесенської лікарні³⁹⁰, розпочався прийом перших хворих. Офіційне відкриття лікарні відбулося лише 1 серпня³⁹¹.

Пироговська лікарня перебувала під контролем союзників до листопада 1918 р., коли, після відходу австро-угорських військ, її повернули земству. У цей період земська управа порушила питання про переїзд до повернутих приміщень земської лікарні³⁹² і перенесення до неї бактеріологічної лабораторії та центрального складу губерньського земства зі Жмеринки³⁹³.

Розглядаючи специфіку боротьби подільської медицини з окремими епідемічними хворобами, потрібно зазначити, що в період існування Української Держави до середини літа 1918 р. тиф був найпоширенішим і найнебезпечнішим інфекційним захворюванням для міського населення Поділля.

У травні 1918 р. у Вінниці, через поширення захворюваності на тиф серед жителів (у березні було зареєстровано 14 випадків, у квітні – 31, а в першій половині травня – 19), постало питання про термінове

³⁸⁸ Заседание Винницкой городской думы. *Слово Подоліи*. 1918. 14 июля. С. 2.

³⁸⁹ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1812. Арк. 1–5.

³⁹⁰ Заседание Винницкой городской думы. *Слово Подоліи*. 1918. 14 июля. С. 2.

³⁹¹ Вінниця: Історичний нарис. Вінниця, 2007. С. 135.

³⁹² В связи с переходом... *Слово Подоліи*. 1918. 17 ноября. С. 2.

³⁹³ Уездной земской управой... *Слово Подоліи*. 1918. 17 ноября. С. 2.

відкриття інфекційного відділення на 30 ліжок при міській лікарні. Для цього міська управа 24 травня ухвалила рішення звернутися за допомогою до повітової земської управи та Червоного Хреста для надання необхідних речей та обладнання. Наступним кроком стало звернення до «Пироговського товариства» з проханням обрати лікарів для участі в об'єднаному засіданні управи та медично-санітарної комісії, де вони мали виконувати роль журі під час вибору лікаря для інфекційного відділення³⁹⁴.

Оскільки серед усіх видів тифу найпоширенішим був висипний (з 64 вищезгаданих випадків 41 припадав на цей різновид), у травні 1918 р. для боротьби з ним Подільська губернська земська управа виділила Вінницькій повітській земській управі 1 тис. крб.³⁹⁵.

У Літині ліквідація наслідків епідемії тифу призвела до значного скандалу. 23 травня 1918 р., через масові захворювання на тиф серед єврейського населення, в місті була створена міська санітарно-виконавча комісія. Вона вирішила негайно ізолювати хворих від здорових, відкривши інфекційний барак, для чого планувалося використати дві вільні кімнати єврейської лікарні-богадільні. Однак опікуни закладу протестували, зазначаючи, що богадільня розташована в центрі міста серед житлових будівель, і створення інфекційного бараку там може призвести до небажаних наслідків. Окрім того, в цих кімнатах перебувала єврейська народна міська школа для 125 дітей та вечірні курси для дорослих, організовані сіоністами³⁹⁶. Внаслідок того барак так і не був відкритий, оскільки в Літині не було вільних приміщень. Потужностей існуючого розташованого на околиці міста інфекційного бараку Літинської земської лікарні явно не вистачало для потреб міського населення. До того ж, він перебував у незадовільному стані³⁹⁷.

Найбільший період загострення епідемії тифу на Поділлі настав влітку 1918 року. 18 червня австрійська комендатура, стурбована ситуацією з епідемією, запросила вінницького міського лікаря для участі в нараді лікарів, що була присвячена боротьбі з поширенням висипного тифу³⁹⁸.

³⁹⁴ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 252–252 зв.

³⁹⁵ ДАХМО. Ф. Р-260. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 204.

³⁹⁶ Письмо в редакцию. *Слово Подоліи*. 1918. 5 июля. С. 2.

³⁹⁷ Литин. *Слово Подоліи*. 1918. 21 июня. С. 2.

³⁹⁸ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 257.

Залізниця була одним із головних джерел поширення тифу в губернії. На початку серпня 1918 р. на станціях Михайлівці, Підлісна, Ялтушків, Козлів та Посухів (Могиливі-Подільський повіт) було зареєстровано понад 50 випадків захворювання. Місцеве повітове земство звернулося до губернського старости з проханням відрядити медичний персонал для боротьби з епідемією³⁹⁹.

Завдяки співпраці санітарного департаменту МНЗтаДО з органами місцевого самоврядування, до серпня-вересня 1918 р. в Україні вдалося досягти зменшення кількості хворих на тиф⁴⁰⁰. Однак наприкінці осені на Поділлі захворювання знову набуло загрозливого характеру⁴⁰¹.

Починаючи ще з середини літа 1918 р., у Подільській губернії малоприємну інфекційну «естафету» перейняли такі небезпечні хвороби, як холера та іспанський грип.

У липні 1918 р. вінницький лікар Аролов, попереджаючи місцеву громадськість про холерну небезпеку, закликав міську владу вжити відповідні медико-санітарні заходи, оскільки в газетах публікували численні повідомлення про масові випадки холери в Москві, Петрограді та Астрахані⁴⁰².

У Вінницькій міській управі 23 липня 1918 р. відбулася нарада щодо відкриття в місті холерного бараку у разі виникнення захворювання. У нараді взяли участь члени міської управи, корпусний лікар і старший лікар місцевого військового шпиталю. Було домовлено, що барак обслуговуватиметься спільними зусиллями. Військові запропонували міському самоврядуванню дезінфекційну камеру для облаштування бараку, а також опалювальні печі, кип'ятильники та інше необхідне обладнання⁴⁰³.

Ймовірна поява холери в губернії вимагала залучення додаткових фінансових ресурсів. Наприклад, 10 серпня 1918 р. Проскурівська міська дума ухвалила виділити 3 тис. крб. для запобігання холерній епідемії в місті. У разі її спалаху планувалося також примусово

³⁹⁹ В С. С. Михайловцах... Слово Подоліи. 1918. 8 августа. С. 2.

⁴⁰⁰ Жванко Л. Уряд Павла Скоропадського і спроба подолання епідемій серед населення та біженців. Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал. 2005. № 6 (366). С. 128..

⁴⁰¹ Меры против тифа. Слово Подоліи. 1918. 2 ноября. С. 2.

⁴⁰² Холерная и чумная опасность. Слово Подоліи. 1918. 20 июля. С. 1.

⁴⁰³ Со вчерашнего дня... Подольский край. 1918. 1 декабря. С. 2.

обкласти мешканців внесками у розмірі від 1 до 10 крб.⁴⁰⁴.

У передчутті епідемії холери вінницьке самоврядування активно проводило просвітницькі заходи. Зокрема, 15 серпня 1918 р. місцева повітова лікарсько-санітарна нарада звернулася до земських лікарів із проханням організовувати лекції про холеру для населення повіту та надіслати відповідні брошури лікарям і завідувачам земських шкіл.

Загроза масових захворювань на холеру вимагала створення нових приміщень для ізоляції хворих. У середині серпня 1918 р. міське самоврядування Жмеринки планувало відкрити холерне відділення при місцевій дільничній земській лікарні. Проте через відсутність відповідного приміщення, обладнання та медичного персоналу реалізувати цей задум було неможливо. Натомість вдалося організувати лише 20 ліжок для хворих на холеру в інфекційному бараці при земській лікарні⁴⁰⁵.

Восени холера почала поширюватися інтенсивніше. У середині вересня вінницька міська влада вжила заходів для ліквідації вогнищ холери в місцевих військових казармах. Було вивезено всі нечистоти та сміття, проведено ремонт і дезінфекцію будівель, а солдатам зроблено протихолерні щеплення⁴⁰⁶.

У підсумку, хоча в жовтні 1918 р. МНЗтаДО оголосило Подільську губернію «загрозливою щодо холери» і, незважаючи на песимістичні прогнози, регіон зумів уникнути катастрофічного поширення хвороби⁴⁰⁷.

У липні 1918 р. захворювання на іспанський грип серед міського населення Поділля ще не набуло масового характеру. Однак у серпні ситуація суттєво змінилася, оскільки губернія потрапила під вплив другої хвилі глобальної пандемії «іспанки» 1918–1920 рр. На відміну від першої хвилі, друга вирізнялася злоякісним перебігом і високою смертністю⁴⁰⁸, через що в Європі хворобу прозвали «чумою в мініатюрі»⁴⁰⁹. Уникнути зараження було складно навіть заможним мешканцям Поділля. Наприклад, представниця поміщицької родини К. Сайн-Вітгенштейн, котра за Гетьманату проживала в Могилеві-

⁴⁰⁴ Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 5 сентября. С. 2.

⁴⁰⁵ Постановление врачебно-санитарного совещания. *Слово Подоліи*. 1918. 17 августа. С. 2.

⁴⁰⁶ Противохолерные предприятия в военном городке. *Слово Подоліи*. 1918. 14 сентября. С. 1.

⁴⁰⁷ Санитарно-эпидемические Рады. *Слово Подоліи*. 1918. 13 октября. С. 2.

⁴⁰⁸ Большая медицинская энциклопедия. Т. 8. Москва, 1929. С. 95.

⁴⁰⁹ Жванко Л. Там само. С. 128.

Подільському, протягом липня–листопада 1918 року тричі перенесла цю недугу⁴¹⁰.

Особливістю боротьби з «іспанкою» було те, що уряд Української Держави не виділив спеціальних асигнувань на боротьбу з епідемією. Усі видатки на ліквідацію поширення хвороби лягли на плечі місцевого самоврядування⁴¹¹.

У другій декаді серпня 1918 р. у Вінницькій окружній психіатричній лікарні були зафіксовані епідемічні випадки іспанського грипу. Протягом 11–12 серпня захворіли близько 20 осіб, а наступного дня кількість хворих зросла до 37. Щоправда, хвороба тривала переважно 3–4 дні й проходила без значних ускладнень⁴¹².

У період з 14 по 17 вересня до Вінницької міської лікарні було доставлено близько 50 хворих на іспанський грип. Через обмежену місткість лікарні деяких пацієнтів розмістили в інфекційному бараці при закладі. Як повідомляла місцева преса, смертельних випадків серед тих хворих не зафіксували, однак поширення хвороби викликало серйозне занепокоєння. Попри це, побоювання не виправдалися, адже у жовтні 1918 р. земський медичний персонал Вінницького повіту зареєстрував 1618 випадків іспанського грипу, що складало лише близько 0,6 % від загальної чисельності населення повіту⁴¹³.

У вересні 1918 р. в Кам'янці-Подільському лікарі зафіксували масові захворювання на іспанський грип серед слухачів учительських курсів, котрі проживали у місцевому гуртожитку. З 300 вчителів першого дня захворіли 20 осіб, другого дня – 70, і в наступні дні кількість хворих продовжувала зростати⁴¹⁴.

Восени 1918 р. іспанський грип із значно більшим розмахом поширився в Могилеві-Подільському, що, можливо, варто пов'язувати з його прикордонним розташуванням з більш динамічними міграційними процесами. Ситуацію ускладнювала нестача жарознижувальних засобів у місцевих аптеках⁴¹⁵ та недостатня кількість лікувальних закладів, які могли б забезпечити допомогу

⁴¹⁰ Кн. Е. Н. Сайн-Витгенштейн. Дневник 1914–1918. Paris, 1986. С. 241.

⁴¹¹ Жванко Л. Там само. С. 128.

⁴¹² Заболевания испанским гриппом. Слово Подоліи. 1918. С. 2.

⁴¹³ В течении октября месяца... Подольский край. 1918. 15 ноября. С. 2.

⁴¹⁴ Совещание общества Подольских врачей. Подольский край. 1918. 20 сентября. С. 3.

⁴¹⁵ Испанская болезнь. Слово Подоліи. 1918. 30 августа. С. 2.

численним хворим. Земська і єврейська лікарні, а також Александрійський шпиталь, який перебував під загрозою закриття, не могли впоратися з обсягом пацієнтів. Через це серед міської бідноти смертність від епідемічних захворювань сягала 50 %⁴¹⁶. К. Сайн-Вітгенштейн у своєму щоденнику зазначила, що в ті дні грип був головною темою для розмов у місті: «Тільки й чути, що той захворіє, а той одужує; в однієї людини «іспанка» із запаленням легенів, а в іншій із запаленням мозку, у третього щось дуже погане з кишечником...»⁴¹⁷. Через брак ресурсів 16 листопада голова повітової управи звернувся до місцевого населення через газету «Жизнь Подолии» з проханням про пожертви грошей та продовольства. Також через недостатність медичного персоналу було оголошено набір волонтерів для допомоги у боротьбі з епідемією⁴¹⁸.

У листопаді-грудні 1918 р. значного поширення епідемії «іспанського грипу» зазнав Кам'янець-Подільський. Основною причиною стали масові захворювання серед колишніх військовополонених, які перебували в місті. Високий рівень захворюваності був пов'язаний із поширеними застудженнями через сильні морози. Хворих розміщували у губернській земській лікарні, військових шпиталях та казармах, але, попри ці заходи, смертність залишалася дуже високою. Голова губернської народної управи В. Приходько зазначав, що число померлих була настільки великою, що місто не встигало їх ховати, а кількість жертв обчислювалася десятками тисяч⁴¹⁹.

У червні 1918 р. у Вінниці лікарі відзначали значну кількість хворих на туберкульоз, котрі перебували на первинній, заразній стадії хвороби, але залишалися серед здорового населення через відсутність спеціалізованих приміщень для їх ізоляції. Ця ситуація була особливо тривожною, оскільки туберкульоз на той час призводив до 1/7 усіх випадків смертності від хвороб. Лікарі щоденно фіксували випадки, коли туберкульозні пацієнти, які потребували посиленого харчування та доступу до свіжого повітря, проживали в одній кімнаті з численними членами бідних сімей. Такі умови сприяли поширенню

⁴¹⁶ Судьба городского госпиталя. *Жизнь Подолии*. 1918. 30 октября. С. 2.

⁴¹⁷ Кн. Е. Н. Сайн-Витгенштейн. *Дневник 1914–1918*. Paris, 1986. С. 233.

⁴¹⁸ Помощь военнопленным. *Жизнь Подолии*. 1918. 16 ноября. С. 4.

⁴¹⁹ Приходько В. *Под солнцем Подолля: спогоди*. Ч. 2. Вінниця, 2011. С. 362–363.

інфекції серед населення. Однак, попри серйозність проблеми, подільська влада приділяла боротьбі з туберкульозом значно менше уваги порівняно з іншими епідеміями, такими як тиф, холера чи іспанський грип.

У середині того місяця, за сприяння старшого лікаря єврейської лікарні Е. Фішензона, у Вінниці було проведено нараду єврейських лікарів, на якій обговорювали можливість негайного відкриття відділення для хворих на туберкульоз при міській лікарні. Е. Фішензон висловив ідею, що створення такого відділення стало б початковим етапом у системній боротьбі з туберкульозом у місті. Він запропонував широко впроваджувати амбулаторне лікування за новітніми методами, зокрема за допомогою туберкуліну. Ця ініціатива мала на меті не лише забезпечити належну ізоляцію хворих, а й створити фундамент для розвитку медичної інфраструктури, спрямованої на протидію поширенню хвороби⁴²⁰.

Проте не можна стверджувати, що влада зовсім не приділяла уваги боротьбі з туберкульозом на Поділлі. Наприкінці серпня 1918 р. у Браїлові при земській лікарні було відкрито відділення на 60 ліжок для туберкульозних хворих, переважно колишніх військовополонених. Умови лікування в цьому закладі вважалися сприятливими завдяки наявності саду, сухого клімату та чистого повітря. Крім того, для боротьби з іншими інфекціями в інфекційному бараці при лікарні збільшили кількість ліжок до 20. Фінансування утримання цих відділень забезпечували губернське земство та МНЗтаДО. Ці кроки свідчили про певні зусилля влади щодо покращення медичної допомоги та стримування поширення туберкульозу⁴²¹.

Помітне місце на Поділлі за Гетьманату серед інфекційних хвороб посідали венеричні хвороби, про що в червні 1918 р. констатувала Губернська санітарна рада. Найбільшу небезпеку становив сифіліс⁴²². Особливості епідеміологічної ситуації виявлялися через постійну присутність у подільських газетах оголошень приватних лікарів, котрі пропонували платні послуги з лікування сифілісу та інших венеричних захворювань. Широке поширення цієї групи хвороб серед

⁴²⁰ О борьбе с туберкулёзом в г. Виннице. *Слово Подоліи*. 1918. 22 июня. С. 1–2.

⁴²¹ м. Браилов. *Слово Подоліи*. 1918. 30 августа. С. 2.

⁴²² ЦДАВО України. Ф. 1035. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 29.

населення підтверджує статистика лікувальних закладів Вінниці: протягом 1918 р. там на обліку перебували майже 600 осіб, що становило близько 1% від загальної кількості міського населення⁴²³. Ця ситуація свідчила про серйозність проблеми, яка вимагала посилення зусиль у боротьбі з венеричними хворобами, зокрема через просвітницькі кампанії, розширення мережі спеціалізованих лікувальних закладів та поліпшення санітарних умов.

Однією з основних причин високого рівня захворюваності на венеричні хвороби на Поділлі в 1918 р. була проституція. Державна варта регулярно здійснювала затримання жінок, що займалися цією діяльністю. Наприклад, у середині вересня 1918 року в Могилеві-Подільському було затримано 30 повій, серед яких 9 виявилися хворими на венеричні захворювання⁴²⁴.

Боротьба з венеричними хворобами на Поділлі була обмежена скромними ресурсами. В містах губернії діяли лише два спеціалізовані венеричні відділення – одне при Кам'янецькій губернській земській лікарні (на 30 ліжок), а інше – при Жмеринській дільничній лікарні (на 20 ліжок). Влітку 1918 р. губернське санітарне бюро визнало необхідним розширення медичних послуг у цій сфері. Було запропоновано відкриття 2–3 венеричних шпиталів та 30 спеціалізованих відділень для лікування венеричних захворювань на загальну кількість до 200 ліжок. Планувалося також впровадження програми з популяризації знань про сифіліс серед населення, зокрема через публічні лекції та просвітницькі кампанії⁴²⁵.

Таким чином, хоча подільським містам вдалося уникнути катастрофічних наслідків від епідемій завдяки зусиллям місцевих медичних установ та органів влади, інфраструктурні проблеми регіону могли стати серйозним бар'єром у боротьбі з епідеміями за більш несприятливих обставин. Обмежений доступ до медичних ресурсів, нестача обладнання, недостатня кількість медичного персоналу та погані умови для лікування хворих могли б значно посилити масштаби смертності. Тому, попри те, що ситуація виявилася порівняно контрольованою, потенціал для набагато серйозніших наслідків був високим.

⁴²³ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1 Спр. 1508. Арк. 554.

⁴²⁴ Проституція. *Жизнь Подоліи*. 1918. 15 сентября. С. 2.

⁴²⁵ ЦДАВО України. Там само. Арк. 31–33.

На сформовану ще за часів Російської імперії міську інфраструктуру Поділля за Гетьманату чекала ціла низка випробувань, яка стала тим лакмусовим папірцем, що виявив усі її недоліки. Значну роль у цьому відіграли соціально-економічні та демографічні наслідки Першої світової війни, революційні події 1917–1918 рр., а також проникнення в Україну світових епідемій.

По-перше, тотальний дефіцит житла, високі ціни на нерухомість і оренду сприяли загостренню соціальної напруженості, особливо серед бідніших верств населення, які не мали можливості знайти доступне помешкання. Це ставило перед владою складні завдання: вирішення житлової проблеми в умовах воєнної руйнації та кризових явищ у економіці. Одним з можливих шляхів для вирішення житлової проблеми могло бути кооперативне будівництво, яке стимулювало б ринок і знижувало б ціни на оренду житла. Але через відсутність достатніх ресурсів та інвестиційних можливостей, цей шлях не був реалізований на практиці. Замість цього, влада намагалася регулювати ринок житла через обмеження цін на оренду. «Квартирні закони» 1917–1918 рр. могли забезпечити певний захист для орендарів, але водночас вони призводили до ще більшого поглиблення житлової кризи. Регулювання цін не враховувало ринкові реалії та економічні умови, що в підсумку створювало нові проблеми, такі як зниження якості житла або відсутність стимулів для власників нерухомості надавати житло в оренду. Попри всі вади цього механізму, він мав важливе соціальне значення: містяни могли відчувати певну підтримку з боку держави, навіть якщо це не вирішувало основних проблем житлового фонду.

По-друге, брак фінансування у муніципалітетів і недостатньо розвинута інфраструктура залишали багато аспектів міського життя на критично низькому рівні. Проблеми з опалювальними матеріалами, електричним освітленням і водопостачанням були одним із найбільших викликів для подільських міст. В умовах економічної кризи та нестачі ресурсів місцеві органи влади не мали достатньо коштів для оновлення або модернізації комунальних систем, адже все це вимагало значних капіталовкладень. Багато міст залишалися без належного водопостачання, а наявні джерела води часто не

відповідали елементарним санітарним вимогам. Наявність незаможених і погано відремонтованих доріг значно погіршували транспортування товарів і пошти, обмежували мобільність населення.

По-третє, за Гетьманату посилилася необхідність негайного покращення санітарно-епідеміологічного стану міст Подільської губернії, оскільки вони постійно перебували перед епідемічною небезпекою. Постійна загроза епідемії, зокрема холери та іспанського грипу, вимагала швидких і ефективних заходів. Це передбачало не тільки боротьбу з уже поширеними захворюваннями, але й запобігання їх подальшому розповсюдженню, що вимагало впровадження суворих карантинних заходів, ізоляцію хворих, дезінфекцію приміщень, а також інформування населення щодо профілактики інфекцій. Окрім того, залучення значних коштів та оптимізація роботи медичної системи потребували не лише фінансування з місцевого бюджету, але й координації дій на рівні центральних органів влади в непростих внутрішньо політичних умовах. У цьому контексті серйозним ударом по медичній системі Вінниці стала реквізиція лікарні австро-угорськими військами, адже внаслідок неї місто залишилося без одного з головних медичних закладів у пік загострення епідемії. Додатковою ускладнювало ефективну роботу місцевих органів влади та медичних установ неприязне ставлення гетьманської влади до земського самоврядування.

РОЗДІЛ 2. ДОБРОБУТ МІСЬКИХ ЖИТЕЛІВ ПОДІЛЛЯ

2.1. Продукти харчування та предмети першої необхідності

У період Гетьманату спроможність жителя подільського міста забезпечити себе необхідними засобами для існування безпосередньо було пов'язане з вирішенням продовольчої проблеми. Свідченням цього були як неодноразово згадувані в історичних джерелах довгі черги городян до муніципальних лавок за продуктами харчування, так і значне здорожчання всіх товарів, значною мірою – спекулятивне.

Продовольчі проблеми почали загострюватися з початком Першої світової війни, яка призвела до розладу продовольчої системи Російської імперії. Воєнні дії різко зменшили обсяги виробництва харчових продуктів, погіршили роботу транспортної інфраструктури, зокрема залізниць, та створили дисбаланс у постачанні багатьох товарів. Унаслідок цього навесні 1918 р. в Україні виникла безпрецедентна за масштабами продовольча криза⁴²⁶.

*Стихийний ринок біля будівлі Вінницького залізничного вокзалу
(1918 р.) (колоризовано автором)*

⁴²⁶ Рафаловський Є. Продовольча політика урядів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. С. 13.

Для стримування стрімкого зростання цін напередодні царський уряд революційної доби вдавався до введення монополії на торгівлю основними продуктами харчування та товарами першої необхідності. Подібна політика була притаманна й урядам УЦР та Гетьманату. Під час гетьманування П. Скоропадського державна монополія поширювалася на такі товари: хліб, макарони⁴²⁷, цукор⁴²⁸, велику рогату худобу⁴²⁹, горілку, тютюн⁴³⁰, шкіру⁴³¹. Згідно з тодішнім законодавством, інші продукти були вільні для торгівлі, а для їх транспортування в межах країни дозволи не вимагалися⁴³².

Варто зазначити, що запроваджена державна монополія мала частковий характер, оскільки в основному охоплювала лише виробництво та оптову торгівлю. Водночас складна продовольча ситуація змусила міські органи самоврядування в Україні впроваджувати карткову систему⁴³³. Такий підхід мав певні переваги: населення за допомогою продовольчих карток отримувало нормовану кількість продуктів за фіксованими державними цінами, а додаткові обсяги могло придбати у приватній роздрібній торгівлі. Однак на практиці численні юридичні прогалини та суперечливі рішення як центральної, так і місцевої влади сприяли появі тих, хто перепродавав популярні товари на «чорному ринку».

Державна монополія включала розробку продовольчої схеми для розподілу монополізованих продуктів серед населення. У перші місяці існування Гетьманату продовольчі управи були замінені на продовольчі відділи міських управ. Влітку 1918 р. ця схема набула остаточного вигляду, в якому функціонувала протягом усього періоду гетьманського режиму⁴³⁴, а саме: виробник → МПС та спеціалізована

⁴²⁷ Об'ява в справі вільного продажу, купівлі й перевозу де-яких харчових продуктів. *Державний вістник*. 1918. 15 жовтня. С. 6.

⁴²⁸ Ухвалений Радою Міністрів Закон про де-які та доповнення до існуючих Законів про продаж цукру. *Державний вістник*. 1918. 13 жовтня. С. 1.

⁴²⁹ ДАХмО. Ф. Р-1162. Спр. 6. Арк. 100.

⁴³⁰ Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Київ, 2004. С. 119.

⁴³¹ Галатир В. В. Становище промисловості в Подільській і Волинській губерніях у добу гетьманату П. Скоропадського. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 393.

⁴³² Об'ява в справі вільного продажу, купівлі й перевозу де-яких харчових продуктів. *Державний вістник*. 1918. 15 жовтня. С. 6.

⁴³³ Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. Київ, 2011. С. 164.

⁴³⁴ Город переживает острый продовольственный кризис. *Слово Подоліи*. 1918. 21 мая. С. 2.

державна структура (наприклад, ДХБ, Акцизне Відомство) → продовольчий відділ самоврядування → організація із споживання та розподілу (комітет, кооператив тощо) або підприємство з переробки продукції (хлібопекарні), продовольчий магазин чи лавка) → споживач.

З теоретичної точки зору, в умовах дефіциту товарів і тотальної спекуляції запропонована схема, ймовірно, здавалася найбільш доцільною та ефективною. Однак її успішне впровадження потребувало виконання щонайменше чотирьох умов:

- наявність у достатній кількості продукції у виробника та вільний доступ до неї;
- налагоджена робота спеціалізованої державної структури;
- забезпеченість продовольчих організацій необхідними коштами для здійснення великих гуртових закупівель;
- прозора й відповідальна діяльність споживчих та розподільчих товариств.

Фактично, як нами продемонстровано на прикладі дров'яної заготівельної кампанії на Поділлі, в умовах політичної та економічної нестабільності будь-які продовольчі схеми зазнавали збоїв на всіх етапах. Це сприяло постійному виникненню таких явищ, як «дорожнеча» та «спекуляція». Остання настільки глибоко вкорінилася в повсякденному житті подолян, що навіть хіромантів того часу називали «спекулянтами людської легковажності»⁴³⁵.

На думку подолян-сучасників, у період гетьманування П. Скоропадського зменшити масштаби спекуляції за допомогою економічних заходів могли місцеві органи самоврядування та різні громадські об'єднання. Невипадково, в червні 1918 р. член Вінницької міської управи В. Сведерський зазначив, що «зі спекуляцією марно боротися судовій та адміністративній владі»⁴³⁶. Замість цього продовольчі органи самоврядування, громадські та розподільчі товариства мали усунути велику кількість посередників у торгівлі та налагодити прямі зв'язки між виробниками та споживачами⁴³⁷.

Попри велику кількість кооперативів і споживчих товариств у подільських містах, найефективнішим методом розподілу

⁴³⁵ Хироманты. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.

⁴³⁶ Заседание Винницкой городской думы. 27 июня (н. ст.). *Слово Подоліи*. 1918. 30 июня. С. 1.

⁴³⁷ Дороговизна жизни и борьба с ней. I. *Слово Подоліи*. 1918. 9 июля. С. 1.

продовольства серед населення вважався територіальний принцип, заснований на місці проживання. Успішність цього підходу залежала від високого рівня самоорганізації міських жителів, оскільки розподіл мав здійснюватися домовими організаціями. У серпні 1918 р., за прикладом Києва (де тоді діяло понад 2 тис. таких організацій), у Кам'янці-Подільському створили спеціальну комісію для їх впровадження⁴³⁸ і сформовано продовольчі квартальні комітети⁴³⁹. Однак реалізувати ці плани в губернському центрі за Гетьманату так і не вдалося.

Порівняно з іншими містами, Вінниця в цій сфері досягла більших успіхів. У вересні 1918 р. за ініціативою І. Юріха, делегата Всеукраїнського з'їзду домових організацій, було засновано перший підрайонний комітет у місті. За свідченням сучасників, розподіл продуктів у цьому підрайоні здійснювався «планомірно і без ускладнень». Роботу комітету контролювала ревізійна комісія, а у виняткових випадках – продовольчий відділ міської управи. Натхнені цим успіхом, вінничани розпочали створення другого підрайонного комітету, який мав охопити район частини вул. Романівської з прилеглими провулками⁴⁴⁰.

Поширення спекуляції в Україні серйозно підривало авторитет влади та змушувало її демонструвати зусилля щодо боротьби з цим явищем. Міністр закордонних справ Д. Дорошенко зазначав, що «спекуляція у сфері продовольчої справи... завдавала великої шкоди державним і приватним інтересам, викликала роздратування серед незаможного населення і дезорганізувала роботу урядових структур». Щоб підвищити свій політичний авторитет, гетьман П. Скоропадський оголосив боротьбу зі спекуляцією, навіть ризикуючи втратою високопосадовців. У липні 1918 р., під час активної антиспекулятивної кампанії, міністр продовольчих справ Ю. Соколовський подав у відставку. Це сталося після критики з боку гетьмана, викладеної в офіційному листі до Ради Міністрів, через незадовільні результати боротьби зі спекуляцією⁴⁴¹.

⁴³⁸ Каменец-Подольск. Союз квартиронанимателей. *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 2.

⁴³⁹ ДАХмО. Ф. Р-1162. Оп.1 Спр. 6. Арк. 129зв.

⁴⁴⁰ Возникновение в Виннице подрайонных домовых комитетов. *Слово Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 1.

⁴⁴¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930. С. 311.

Місцева влада діяла аналогічно центральній, застосовуючи санкції навіть до осіб, лише підозрюваних у спекуляції. Яскравим прикладом є так звана «Справа трамвайного кондуктора Д. Бавтрука», якого в червні 1918 р., незважаючи на спроби захисту з боку «Союзу службовців і робітників Вінницького міського управління», було звільнено з посади за рішенням міської управи⁴⁴². Водночас значна кількість великих спекулянтів, які наживалися на кризі й чий імена були відомі громадськості, уникала адміністративного або кримінального переслідування. І згадана в попередньому розділі безкарність дров'яної спекуляції у Вінниці за Гетьманату є тому підтвердженням. Натомість ті, кого ловили «на гарячому» і чий імена публікувалися в подільських газетах або фігурували в архівних документах, зазвичай не відігравали значної ролі навіть на місцевому ринку.

У боротьбі зі спекуляцією влада різних рівнів запроваджувала низку адміністративних заходів. Зокрема, в липні 1918 р. Подільський губернський староста С. Кисельов видав «Обов'язкову постанову» про створення спеціальних комісій під керівництвом повітових старост для нагляду за торгівлею⁴⁴³. Як наслідок, уже 18 числа того місяця у Вінниці було організовано Тимчасову комісію з боротьби зі спекуляцією, яку очолив П. М. Гусаков⁴⁴⁴. Однак ефективність цих заходів викликала сумніви. Наприклад, у Могилеві-Подільському комісія, створена наприкінці літа 1918 р., звернулася до мешканців із проханням повідомляти про випадки спекуляції. За два тижні було подано лише одну заяву на власника хлібопекарні Гриншпуна, якого оштрафували на 3 тис. крб. або засудили до тримісячного арешту⁴⁴⁵. Міське самоврядування Могилева-Подільського встановлювало на базарах дошки із фіксованими цінами, яких мали дотримуватися продавці. Проте 17 вересня комісія з боротьби зі спекуляцією просила міську управу знизити встановлені ціни⁴⁴⁶. У жовтні більшість покупців продовжували скаржитися на їхню завищеність⁴⁴⁷.

У Вінниці боротьба влади зі спекуляцією призвела до значного

⁴⁴² ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1792. Арк. 59–60.

⁴⁴³ Обязательное постановление о борьбе со спекуляцией. *Слово Подоліи*. 1918. 17 августа. С. 2.

⁴⁴⁴ Вінниця: Історичний нарис. Вінниця, 2007. С. 134.

⁴⁴⁵ Борьба со спекуляцией. *Слово Подоліи*. 1918. 4 сентября. С. 2.

⁴⁴⁶ Благое дело. *Жизнь Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 2.

⁴⁴⁷ Такса на продукты. *Жизнь Подоліи*. 1918. 17 октября. С. 2.

поповнення складів продовольчими товарами в дільницях міської державної варти. Продукти потрапляли туди внаслідок реквізиції, яку здійснювали місцеві силовики. Однак варта не завжди оперативно передавала ці товари міському самоврядуванню⁴⁴⁸.

Суперечлива ефективність державного примусу проти спекуляції була гостро висміяна в одному з серпневих номерів кам'янецького часопису. Автор фейлетону звернув увагу на те, що спекулянти, прагнучи уникнути кримінальних покарань та великих штрафів, почали займатися новими прибутковими справами, такими як візницький промисел, картярство, постачання дефіцитної нафти для місцевої електростанції тощо⁴⁴⁹.

Продовжуючи дослідження найбільшого, на думку сучасників, «зла» міст Подільської губернії⁴⁵⁰ та боротьбу з ним, варто детальніше розглянути проблему цукрової спекуляції в регіоні. По-перше, цукор був стратегічним продуктом для Поділля та всієї Української Держави; по-друге, вивчення цього питання дозволить нам на конкретному прикладі виявити явні недоліки гетьманської продовольчої політики та дії спекулянтів, котрі вдало скористалися цими прорахунками; і, по-третє, це ще раз покаже нездатність влади вирішити проблему спекуляції винятково адміністративними методами.

Напередодні Першої світової війни в Подільському регіоні діяло 52 цукрових заводи, які щороку виробляли 24 млн пудів цукру, що становило 20 % від загальноімперського виробництва. В Україні загалом вироблялося 80 млн пудів⁴⁵¹, що вчетверо перевищувало внутрішнє споживання (понад 20 млн пудів на рік)⁴⁵². Проте протягом 1914–1918 рр. цукрова промисловість зазнала значного спаду через Першу світову війну, революційні соціалістичні експерименти УЦР та більшовиків 1917–1918 рр., а також через присутність австро-німецьких військ на території України. Наприклад, на Войтівцевському цукровому заводі (Подільська губернія) виробництво цукру в 1912–

⁴⁴⁸ Очередная информация о положении продовольствия населения г. Винницы (Доклад, сообщённый Город. Думе 25-го июля с. г.). *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 1.

⁴⁴⁹ Маленький фейлетон. *Подольская мысль*. 1918. 4 августа. С. 2.

⁴⁵⁰ Наши язвы. *Слово Подоліи*. 1918. 9 августа. С. 1.

⁴⁵¹ Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX–на початку XX ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2000. Вип. II. С. 57.

⁴⁵² Кое что о сахаре и спекуляции (Продолжение). *Слово Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 1–2.

1913 рр. становило 491,3 тис. пудів, тоді як у 1917–1918 рр. – уже 251,3 тис. пудів⁴⁵³.

У таких умовах перед владою постала нагальна потреба взяти під суворий контроль постачання цукру. Для цього 20 січня 1916 р. у Києві було створено Центральне бюро для закупівлі цукру (Центросахар), а також введено карткову систему. Усі вимоги щодо постачання цукру, як від центральних, так і від місцевих органів влади, повинні були направлятися саме до цього бюро. 14 серпня 1917 р. російський Тимчасовий Уряд з міркувань забезпечення фінансової стабільності» ухвалив закон про цукрову монополію⁴⁵⁴, передбачаючи, що в умовах інфляції цукор міг стати фактичною другою валютою⁴⁵⁵.

Гетьманський уряд, усвідомлюючи важливість цукру для економіки країни та необхідність виконання зобов'язань за торговельною угодою з Центральними державами, одразу взяв контроль над цукровим виробництвом. Уже на початку травня 1918 р. була видана Постанова, яка передбачала вилучення вільного продажу цукру з ринку, а з 7 травня – введена державна монополія на цукрову промисловість⁴⁵⁶. Для реалізації цього рішення уряд виділив МФ кредит на суму 140 млн крб., який був повністю використаний для розрахунків із цукрозаводчиками⁴⁵⁷. Це дозволило відновити роботу 48 з 52 цукрових підприємств на Поділлі⁴⁵⁸.

15 травня 1918 р. гетьманський уряд підвищив постійні і продажні монопольні ціни на цукор. Зокрема, для цукрового піску ціна піднялася з 37 крб. 20 коп. до 60 крб. за пуд, а для рафінаду – з 40 до 80 крб. за пуд. З 1 липня ціни зросли до 80 і 100 крб. відповідно, а з 1 вересня, через загальне підвищення цін та потребу в поповненні бюджету, вони знову зросли до 100–120 крб. за пуд⁴⁵⁹. Таким чином, за час існування Української Держави ціна цукрового піску офіційно подорожчала майже втричі.

⁴⁵³ Антонишин А. Соціально-економічні перетворення на Поділлі за гетьманату П. Скоропадського. *Історичний журнал*. 2007. № 3. С. 46.

⁴⁵⁴ Вінниця: історичний нарис. Вінниця, 1964. С. 237.

⁴⁵⁵ Лозовий В. С. Продовольча політика Української держави П. Скоропадського і селянство. *Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Іст. науки*. 2004. Т. 13. С. 140.

⁴⁵⁶ Вінниця: історичний нарис. С. 237.

⁴⁵⁷ Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Київ, 2004. С. 115.

⁴⁵⁸ Антонишин А. Вказ. праця. С. 47.

⁴⁵⁹ Гай-Нижник П. П. Вказ. праця. С. 115–116.

У історичній літературі досі немає єдиної оцінки обсягів виробництва цукру в Україні за часів гетьманського урядування. За одними джерелами, у 1918 р. українські цукрові заводи виробили близько 30,4 млн пудів цукру, що становило 38 % довоєнного рівня виробництва⁴⁶⁰, за іншими – 46 млн пудів цукрового піску та 13,3 млн пудів рафінаду. З цієї кількості приблизно 6,5 млн пудів⁴⁶¹ було поставлено Центральним державам. Важливою рисою цього періоду є те, що офіційно виробленого цукру для внутрішнього ринку було достатньо, принаймні на папері. Однак, ймовірно, значна частина цього продукту приховувалася, створюючи штучний дефіцит, що, своєю чергою, сприяло виникненню міфів про можливий «цукровий голод». Це змушувало населення купувати цукор у спекулянтів за завищеними цінами.

Відверто кажучи, продовольча політика за Гетьманату, зокрема в сфері цукрової промисловості, дійсно сприяла виникненню труднощів на ринку. Розподіл цукру між двома міністерствами – МФ та МПС – створював дуальну систему, яка дозволяла уникати чіткої координації та злагодженого контролю. Перше відповідало за виробництво та випуск, тоді як друге займалося його розподілом. Це двовладдя часто призводило до плутанини та хаосу в управлінні, що своєю чергою дозволяло спекулянтам маніпулювати цінами і поставками. Замість ефективного контролю система сприяла зростанню спекуляцій та штучному дефіциту, що лише погіршувало ситуацію на ринку.

Описаний нижче випадок чудово ілюструє слабкість організаційної структури та управлінських механізмів гетьманського уряду, особливо в умовах політичної та економічної нестабільності. Він трапився на одній зі станцій Південно-Західної залізниці, коли держава буквально прогавила 54 тис. пудів цукру, втративши як мінімум 4,3 млн крб. Ще в листопаді 1917 р. його підготували для відправки до Росії, однак її було скасовано через більшовицький переворот. Так він там пролежав аж до серпня 1918 р., будучи дивним чином не поміченим Міністерствами (до вказаних двох додамо також Міністерство Шляхів і Сполучень), хоча начальник станції щомісяця рапортував «нагору» про місцезнаходження цукру⁴⁶². Спекулянти

⁴⁶⁰ Антонишин А. Там само.

⁴⁶¹ Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. Київ, 2011. С. 165.

⁴⁶² Кое что о сахаре и спекуляции (Продолжение). *Слово Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 1–2.

спритно скористалися ситуацією, отримавши вигоду від наявності інформації про товар, який фактично був втрачений через недбалість чиновників. Тож цілком закономірно, що в підсумку цукрова монополія дала бюджету країни лише 354 млн 926 тис. крб., замість запланованих 1 млрд. 321 млн 479 тис. крб.⁴⁶³.

На регіональному рівні функції Міністерств виконували губернські управління акцизними зборами і місцеві продовольчі відділи.

Комбінація карткової системи та вільного продажу, на думку сучасників, стала основною причиною поширення спекуляції. Це поєднання створювало два паралельні ринки: офіційний, де існувала сувора норма цукру на одну особу, і неофіційний, де товар продавався за значно вищими цінами. Встановлена місячна норма цукру, наприклад, у Вінниці (3 фунти або 1,36 кг на людину)⁴⁶⁴ не могла задовольнити реальні потреби населення, що ще більше підштовхувало людей до покупок на чорному ринку. З іншого боку, вільний продаж дозволяв постачати цукор тим, хто міг заплатити більше, що сприяло спекуляціям. Це створювало штучний дефіцит і призводило до підвищення цін, що погіршувало ситуацію для менш забезпечених верств населення. Крім того, великі запаси цукру в державній скарбниці в кількості 3 млн пудів⁴⁶⁵, які не були належним чином розподілені, викликали у людей відчуття «цукрового голоду», навіть коли цукру було достатньо. В таких умовах, адміністративні заходи, зокрема контроль за цінами та розподілом цукру, виявилися недостатніми для вирішення проблеми, оскільки не враховували всіх механізмів, які сприяли спекуляції на місцях.

Хоча карткова норма могла бути певним чином визначена залежно від наявного запасу цукру в Україні, при розподілі трьох фунтів на кількість днів у місяці виходить близько 44 г на добу. Така кількість значно менша за середнє добове споживання цукру містянином на початку ХХ ст., яке складало 64 г⁴⁶⁶.

З цього можна зробити висновок, що кількість цукру, виділена по

⁴⁶³ Гай-Нижник П. П. Вказ. праця. С. 117.

⁴⁶⁴ Кое что о сахаре и спекуляции (Продолжение). *Слово Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 1.

⁴⁶⁵ Антонишин А. Там само.

⁴⁶⁶ Молчанов В. Б. Матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України напередодні Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* 2005. № 9. С. 168.

картках, не могла задовольнити попит усіх споживачів. Це спричинило великий ажіотаж на ринку, що, своєю чергою, призвело до спекуляції – від дрібних махінацій, пов'язаних з використанням карток, до масштабних схем великих спекулянтів, які стали своєрідними «некоронованими цукровими королями».

Перед кожним підвищенням монопольних цін спекулянти активізували свої дії, намагаючись придбати товар за старими, більш вигідними цінами. Вони накопичували цукор, заповнюючи таємні склади та роздрібнюючи його, якщо це було можливо⁴⁶⁷. Тому значна частина продукту опинялася не тільки на складах заводів або в їхніх магазинах, але й у різних прихованих місцях, зокрема в квартирах⁴⁶⁸.

Великих спекулянтів не зупиняли навіть запроваджені державні заходи, спрямовані на обмеження їхніх прибутків від різниці в монопольних цінах. Напередодні другого підвищення цін на цукор (1 липня) МФ зобов'язало місцеві органи влади, кооперативи та торгові заклади подавати звіти про кількість цукру, що знаходився на складах і в магазинах на момент подорожчання. Заявки повинні були перевірятися акцизними службами, і якщо кількість перевищувала заявлену, накладався додатковий акциз. Перед третім підвищенням ціни на цукор, 1 жовтня, продаж був заборонений до визначення залишків, і всі непродані запаси підлягали додатковому обкладанню на основі різниці в ціні, тобто на цукор – 20 крб. за пуд і на рафінад – 25 крб. за пуд⁴⁶⁹.

У подільських газетах періодично повідомлялося про випадки, коли державна варта виявляла приховані сховища цукру. Наприклад, 3 липня 1918 р. у Вінниці в тютюновій лавці був знайдений 21 мішок цукру, що зберігався нелегально⁴⁷⁰. Через кілька днів було виявлено ще 6 пудів у одному з місцевих буфетів⁴⁷¹. У відповідь на ці перевірки спекулянти вжили заходів для переміщення цукру з підпільних складів у більш безпечні частини міста⁴⁷².

Спекулянти реалізовували цукор за різними цінами, залежно від ситуації на ринку. Наприклад, при монопольній ціні 60 крб. за пуд, у

⁴⁶⁷ Кое что о сахаре и спекуляции (Продолжение). *Слово Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 1.

⁴⁶⁸ Сахар разнесён по квартирам. *Слово Подоліи*. 1918. 6 июля. С. 2.

⁴⁶⁹ ДАХМО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 4, 98–98зв.

⁴⁷⁰ Сахар и конфеты. *Слово Подоліи*. 1918. 6 июля. С. 2.

⁴⁷¹ Припрятанные запасы. *Слово Подоліи*. 1918. 9 июля. С. 1.

⁴⁷² Спекуляция. *Слово Подоліи*. 1918. 2 июля. С. 1.

приватній торгівлі його продавали за 75–76 крб., а коли з'являлися чутки про можливе скасування вільного продажу (серпень 1918 р.), ціна піднімалася до 80–82 крб., іноді навіть перевищуючи монопольну ціну, хоча спекулянти намагалися утримуватись від великих закупівель⁴⁷³. У вересні 1918 р. став відомим випадок з власником магазину «Східні ласощі» в Могилеві-Подільському, котрий продавав цукровий рафінад по 4 крб. за фунт, хоча державна ціна становила 2 крб. 35 коп.⁴⁷⁴.

Цукор потрапляв до рук спекулянтів через кілька основних каналів. Згідно з гетьманським законодавством, продаж продукту мав здійснюватися за посередництвом закладів, підпорядкованих МФ, а також приватних осіб, кооперативів та громадських установ, яким надавався дозвіл на такий продаж. Вони зобов'язувалися продавати цукор за ціною, визначеною Міністерством⁴⁷⁵. Однак на практиці, отримати дозвіл на гуртову закупівлю і подальший продаж цукру для заможних спекулянтів не становило великої проблеми. Вони могли використовувати різноманітні методи для отримання доступу до товару за монопольними цінами, що давало їм можливість перепродавати його за набагато вищими цінами на чорному ринку.

Спекулянти часто вступали в змову з кооперативами, яким цукор відпускали заводи. Для цього вони сплачували комісійну плату (приблизно 1 тис. крб. з вагону), а потім вивозили товар для таємного продажу, зокрема й за кордон. Це була дуже прибуткова справа, оскільки, наприклад, на момент монопольної ціни 80 крб. за пуд у Україні, на кордоні з Росією цукор можна було продати за 400 крб.⁴⁷⁶.

Спекулянти також скористалися тим, що гетьманський уряд неодноразово йшов на поступки заводчикам, дозволяючи додатковий випуск цукру за ціною, не вищою за монопольну, з метою покриття виробничих витрат. Наприклад, 3 липня 1918 р. таке дозволили Томашпільському цукровому заводу, надавши право випустити 25 тис. пудів цукру на суму 1,5 млн крб., хоча розрахунки проводилися ще до підвищення монопольної ціни з 60 до 80 крб. за

⁴⁷³ Кое что о сахаре и спекуляции. *Слово Подоліи*. 1918. 3 августа. С. 1.

⁴⁷⁴ За спекуляцію. *Жизнь Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 2.

⁴⁷⁵ Ухвалений Радою Міністрів Закон про де-які та доповнення до існуючих Законів про продаж цукру. *Державний вістник*. 1918. 13 жовтня. С. 1.

⁴⁷⁶ Гай-Нижник П. П. Вказ. праця. С. 100.

пуд⁴⁷⁷. У серпні подібні дозволи надавалися й іншим місцевим заводам⁴⁷⁸. Попри те, що розрахунки офіційно проводилися за казенними цінами, на практиці договори часто укладалися за вищими цінами, і різниця між ними потрапляла до кишень заводчиків незаконним шляхом.

Поширеним було також свавільне відпускання цукру заводчиками без будь-якого дозволу, що залишалося поза контролем державних органів. Місцевий акцизний нагляд міг лише складати протоколи про такі порушення, які потім передавалися на вищі рівні⁴⁷⁹. Крім того, деякі керівники заводів використовували фіктивні австро-німецькі реквізиції як прикриття для незаконного продажу цукру, отримуючи додаткові прибутки⁴⁸⁰. Наприклад, у серпні 1918 р. в Ольгопільському повіті місцевий акцизний контролер та агент одного з цукрових заводів разом із кількома іншими особами створили акт про нібито реквізицію двох вагонів цукру австрійськими військами, хоча насправді цукор був проданий спекулянтам, а за цю оборудку було зароблено 80 тис. крб. «чистими»⁴⁸¹.

Розподіл цукру серед населення на місцевому рівні здійснювали продовольчі відділи самоврядування, які видавали ордери кооперативам для отримання продукту безпосередньо від заводів або з казенних складів⁴⁸². Однак нерідко й ці відділи продавали цукор за завищеними цінами, як, наприклад, у Вінниці⁴⁸³ та Кам'янці-Подільському⁴⁸⁴, що створювало необхідність в їхньому контролі. Тому, для забезпечення внутрішнього ринку, 19 червня 1918 р. Гайсинська міська дума призначила спеціального уповноваженого. Ця особа мала вести переговори з директором місцевого цукрового заводу, аби попередити спекуляцію цукром та запобігти вивезенню його за межі міста. Було також введено заборону на видачу цукру місцевим кооперативам до того, як завод повідомить місцеву управу про кількість і осіб, яким він видасть товар⁴⁸⁵.

⁴⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 986. Арк. 1–2.

⁴⁷⁸ Распродажа сахара. *Слово Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 2.

⁴⁷⁹ Кое что о сахаре и спекуляции. *Слово Подоліи*. 1918. 3 августа. С. 1.

⁴⁸⁰ Гай-Нижник П. П. Вказ. праця. С. 115.

⁴⁸¹ Мнимая реквизиция. *Подольский край*. 1918. 14 августа. С. 3–4.

⁴⁸² Ордера на получение сахара. *Слово Подоліи*. 1918. 24 августа. С. 1.

⁴⁸³ Нарушение правил о торговле сахаром. *Слово Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 2.

⁴⁸⁴ ДАХмО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 29.

⁴⁸⁵ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 93. 134зв.–135.

Для посилення заходів боротьби зі спекуляцією, 4 жовтня 1918 р. було введено в дію закон «Про деякі зміни та доповнення до існуючих законів про продаж цукру». Цей нормативний акт регулював процеси виробництва та продажу цукру, передбачав жорсткіший контроль над виробництвом і визначав міри покарання за спекулятивні дії, такі як незаконний продаж, перевезення без документів чи перевищення монопольної ціни⁴⁸⁶. Проте цей закон не виправдав покладених на нього сподівань, оскільки зосереджувався лише на подоланні наслідків, не змінюючи системи розподілу цукру. Лише наприкінці існування Гетьманату, коли Київ був оточений повстанцями, уряд ухвалив новий підхід. На таємному засіданні 3 грудня було затверджено законопроект, внесений міністром фінансів А. Ржепецьким, що передбачав вилучення вільного продажу цукру з обігу. Однак цей документ уже не встиг набрати чинності⁴⁸⁷.

На відміну від цукрової, хлібна монополія в Українській Державі була м'якшою, з більш гнучким підходом до ціноутворення в державній і приватній торгівлі. Однак для подільського містянина хліб відігравав набагато важливішу роль у щоденному раціоні. Цю обставину добре усвідомлювали місцеві органи самоврядування, адже нестача хліба могла спровокувати «голодні бунти». У зв'язку з цим продовольчі відділи міських управ Подільської губернії за Гетьманату неодноразово вдавалися до відчайдушних заходів, спрямованих на забезпечення міст хлібом.

Як і у випадку з цукром, український хліб відігравав важливу роль для Центральних держав⁴⁸⁸, особливо після підписання Брест-Литовського миру, коли він став головним продуктом експорту. У період із квітня по грудень 1918 р. з України до Німеччини й Австро-Угорщини було вивезено 113,4 млн кг хлібних продуктів⁴⁸⁹. Це, безумовно, вплинуло на внутрішній продовольчий ринок країни. Під терміном «хліб» у 1918 р. розуміли широкий перелік продуктів: жито, пшеницю, просо, гречку, квасолю, горох, кукурудзу, ячмінь, овес, борошно всіх видів, висівки, крупи, відходи хлібних продуктів,

⁴⁸⁶ Ухвалений Радою Міністрів Закон про деякі та доповнення до існуючих Законів про продаж цукру. *Державний вістник*. 1918. 13 жовтня. С. 1.

⁴⁸⁷ Гай-Нижник П. П. Вказ. праця. С. 117.

⁴⁸⁸ Рафаловський Є. Продовольча політика урядів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. С. 15.

⁴⁸⁹ Антонишин А. вказ. праця. С. 51.

масляні насіння та різні види жмихів⁴⁹⁰.

Посилена увага союзників до українського хліба нерідко призводила до затримок його постачання до міст. Зокрема, у червні 1918 р. австрійська комендатура в Бершаді затримала чотири вагони борошна, які мали бути доставлені до Києва, Бердичева та Вінниці. Комендант відмовився дозволити їхній пропуск, обґрунтовуючи це тим, що з «району Бершаді вже було вивезено надто багато хліба, і існує ризик, що місцеве населення залишиться без нього»⁴⁹¹.

Таким чином, одним із головних завдань МПС стало забезпечення виконання умов зовнішньоторговельних угод і стабілізація внутрішнього ринку хліба шляхом реалізації його за монопольними цінами. Для досягнення цієї мети з квітня 1918 р. функціонувало ДХБ, яке мало займатися організацією заготівлі хліба, а також керувати борошномельною та круп'яною промисловістю. Діяльність цієї структури повинна була здійснюватися за дорученням Міністерства та під його наглядом. Проте насправді вона існувала лише на папері⁴⁹².

Після державного перевороту 29 квітня 1918 р. гетьманська влада розпочала впорядкування регуляції хлібного ринку. 5 липня було ухвалено «Закон про передачу хліба врожаю 1918 р. у розпорядження держави», відповідно до якого весь урожай міг бути відчужений винятково державними продовольчими установами⁴⁹³. Координацію цього процесу доручили оновленому ДХБ⁴⁹⁴. За постановою уряду, затвердженою гетьманом 18 липня, у регіонах створювалися управління місцевих відділів, до складу яких входили представники МПС, німецько-австро-угорської господарської комісії та центрального управління ДХБ. 20 липня представником Міністерства у Подільській губернії призначено Ч. Андрича⁴⁹⁵.

До початку жнив 1918 р. хлібозаготівельна кампанія для забезпечення міст здійснювалася продовольчими відділами міських управ без належного узгодження з профільним міністерством. На цьому етапі їхньою основною метою було постачання населення

⁴⁹⁰ Закон про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження Держави. *Державний вістник*. 1918. 19 липня. С. 2.

⁴⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 108.

⁴⁹² Рафаловський Є. Вказ. праця. С. 14–15.

⁴⁹³ Закон про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження Держави. *Державний вістник*. 1918. 19 липня. С. 2.

⁴⁹⁴ Статут Державного Хлібного Бюро Держави. *Державний вістник*. 1918. 24 липня. С. 1.

⁴⁹⁵ К реорганизации державного хлебного бюро. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июля. С. 1.

хлібом із запасів минулорічного врожаю. Містяни отримували хліб через продовольчі лавки за картковою системою, яка передбачала визначену місячну норму борошна або хліба на одну людину. Розмір цієї норми залежав від наявних запасів у подільських містах і коливався від 5⁴⁹⁶ до 20 фунтів⁴⁹⁷.

Так само відрізнялися і ціни на хліб у різних частинах Подільської губернії. У другій половині червня, наприклад, у Вінниці фунт білого хліба коштував 85 коп.⁴⁹⁸, тоді як у Проскурові фунт чорного хліба продавався за 1 крб. 60 коп.⁴⁹⁹.

Іноді окремі жителі мали у своєму розпорядженні кілька карток одночасно. Наприклад, у Могилеві-Подільському в червні 1918 р. родини залізничників отримували картки як від міського продовольчого відділу, так і від залізничного продовольчого комітету. Використовуючи ці картки для закупівлі продуктів, вони накопичували надлишки, якими годували свиней⁵⁰⁰. Службовці ДХБ також не відчували труднощів із продовольством, адже отримували біле борошно у великій кількості – кожному видавалося по 30 фунтів на місяць⁵⁰¹.

Продовольча ситуація на Поділлі значно погіршилася через Всеукраїнський залізничний страйк 1918 р.⁵⁰². Іронія полягала в тому, що саме відсутність хліба у залізничників, яка стала однією з головних причин заворушення⁵⁰³, могла викликати голод у подільських містах. Це було наслідком затримки нових поставок та майже повного використання попередніх запасів⁵⁰⁴. У зв'язку з цим цілі вагони з борошном залишалися на станціях без супровідних документів. Один із таких вагонів, що стояв на станції Проскурів влітку, було реквізовано продовольчою частиною Південно-Західної залізниці⁵⁰⁵.

⁴⁹⁶ Нет хлеба. *Слово Подоліи*. 1918. 4 сентября. С. 2.

⁴⁹⁷ Выдача хлеба или муки. *Жизнь Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 2.

⁴⁹⁸ Хлеб по карточкам. *Слово Подоліи*. 1918. 22 июня. С. 2.

⁴⁹⁹ Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 2.

⁵⁰⁰ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 322.

⁵⁰¹ Пример, достойный подражания. *Слово Подоліи*. 1918. 18 сентября. С. 1.

⁵⁰² Суровий А. Ф. Участь профспілок Поділля у страйковій боротьбі в період гетьманщини. *ІХ Подільська іст.-краєзн. конф.: матеріали*. Кам'янець-Подільський. 1995. С. 262–263.

⁵⁰³ Калитко С. Л., кравчук О. М. Поділля у період Гетьманату 1918 р.: Консервативна модель внутрішньополітичної стабілізації. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2008. Вип. XIII. С. 247.

⁵⁰⁴ Рафаловський Є. Вказ. праця. С. 15.

⁵⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 4–5.

У червні 1918 р. у Гайсині виникла ситуація, яка потенційно навіть могла призвести до голоду. В місті утворювалися великі черги до хлібопекарні, де люди, переважно старі, жінки та діти, стояли з 24-ї години до полудня. Проте купити хліб у інших місцях за завищеними цінами було не по кишені багатьом. Коли місцева влада спробувала встановити таксу на хліб і харчові продукти, єдина приватна пекарня в місті припинила випікати хліб і почала пригощати містян тістечками. Внаслідок того таксу було скасовано⁵⁰⁶. Для запобігання можливому «голодному бунту» гайсинське міське самоврядування вирішило запросити представників іноземних військових властей, аби разом обговорити ситуацію та розробити заходи щодо постачання населення продуктами. Австро-угорська комендатура погодилася надати 1 тис. пудів борошна для подальшого розподілу серед жителів міста за картками⁵⁰⁷.

На початку літа 1918 р. в Могилеві-Подільському також спостерігалися великі черги за хлібом. Були навіть зафіксовані випадки, коли державна варта завдавала побоїв людям, які стояли в чергах. На хліб, спечений у місцевій пекарні Товариства допомоги бідним, чекали по 10–12 год., що пояснювалося недостатньою кількістю продовольчих лавок у місті. Незважаючи на чисельні прохання могилівців відкрити дві нові лавки, це було неможливо здійснити, оскільки в такому разі за нестачі борошна поставала б необхідність збільшити кількість випічки⁵⁰⁸.

У червні 1918 р. ситуація з хлібом у Могилеві-Подільському була надзвичайно складною: місячна норма хлібних продуктів на одну людину становила лише 15 фунтів, а запасів борошна вистачало тільки до 15 липня. Для забезпечення населення хлібом до жнив необхідно було 20 вагонів продукції на суму близько 1 млн крб. В умовах дефіциту продовольчий відділ відрядив агента до Катеринославської губернії, де було закуплено шість вагонів хліба за завищеними цінами, з яких три відправили до Могилева-Подільського. Однак ці вантажі були затримані й реквізовані ДХБ. Далі, для отримання додаткових хлібних продуктів Могилів отримав повідомлення від ДХБ, що хліб можна буде отримати тільки за

⁵⁰⁶ Гайсин. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 2.

⁵⁰⁷ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 126зв.–128.

⁵⁰⁸ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 438, 306–307.

попередній внесок грошей. Відреагувавши на це, міська дума Могилева-Подільського вирішила заохочувати населення вносити гроші на запропонованих умовах, щоб забезпечити необхідні поставки хліба до жнив⁵⁰⁹.

Не кращим чином склалася ситуація в липні 1918 р. у Кам'янці-Подільському. Вона була ускладнена тим, що спекулянти у великій кількості скуповували на місцевих базарах хліб і під різним прикриттям вивозили його за межі міста для вигідного перепродажу. Для забезпечення хлібом міста на кілька місяців потрібно було 300 тис. крб., однак у міській владі не було грошей. У зв'язку з цим міська влада зверталася до МПС з проханням про надання позики⁵¹⁰, що було типовою практикою в хлібозаготівельній кампанії на Поділлі у 1918 р. Через обмежені ресурси продовольчі відділи часто зверталися за фінансовою допомогою як до населення, так і до державних або фінансових установ.

У порівнянні з іншими містами Подільської губернії, ситуація з продовольством у Вінниці напередодні жнив була дещо стабільнішою. Це стало можливим завдяки тому, що в липні міська влада змогла закупити зерно в навколишніх економіях. Це дозволило забезпечити населення хлібом на рівні двох фунтів на особу на день⁵¹¹. Планувалося провести подальші закупівлі хліба, залучивши фінансові установи та банки для цього процесу. Однак обмеження, пов'язані з введенням державної хлібної монополії, ускладнили реалізацію планів. Згідно з новим законодавством, відповідальність за закупівлю та поставки хліба місту мало взяти на себе ДХБ⁵¹². Як наслідок, 27 липня Ч. Андрич отримав телеграму від МПС, яка вказувала на необхідність негайної закупівлі зерна нового врожаю в великих землевласників за встановленими цінами⁵¹³.

З початком жнив, здавалося б, ситуація з продовольством у подільських містах мала покращитися. Проте все більше давалося визнавати земельне питання в українському селі. Хоча було відновлено приватну власність на землю, не були впроваджені ринкові методи

⁵⁰⁹ Там само. Арк. 320 зв.–323.

⁵¹⁰ ДАХмО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 7, 30.

⁵¹¹ Введение карточной системы на хлеб. *Слово Подоліи*. 1918. 22 июня. С. 2.

⁵¹² Очередная информация о положении продовольствия населения г. Винницы (Доклад, сообщённый Город. Думе 25-го июля с. г.). *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 1.

⁵¹³ Телеграмма министра продовольствия. *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 2.

господарювання. Унаслідок цього збирання врожаю на полях поміщиків набуло примусового характеру⁵¹⁴, що додатково ускладнювало продовольчі поставки. У серпні 1918 р. ціни на хліб у Вінницькому повіті значно зросли порівняно з попередніми місяцями: 1 фунт хліба коштував до 1 крб. 50 коп., 1 пуд житнього борошна – 40 крб., а пшеничного – 90–100 крб.⁵¹⁵. Унаслідок того, біля міських хлібопекарень утворювалися довгі черги. Хліб, що відпускався без карток, був удвічі дорожчий⁵¹⁶.

Того ж місяця ситуація з продовольством у Вінниці покращилася завдяки відкриттю пекарні місцевим «Товариством з оздоровлення Єрусалимки». Це дозволило видавати хліб жителям кварталу по картках⁵¹⁷.

Наприкінці серпня Подільська контора хлібного бюро визначила потреби в хлібних продуктах для Вінницького повіту, встановивши норму в 80 тис. пудів борошна та 8 тис. пудів круп для населення міст Вінниці та Жмеринки, а також десяти містечок повіту⁵¹⁸. На початку вересня Вінниця отримала лише 30 тис. пудів борошна⁵¹⁹, що складало приблизно 17,6 фунтів на людину на місяць і не відповідало фактичним потребам. У зв'язку з цим міська управа звернулася до Києва з проханням збільшити наряд до 45 тис. пудів і дозволити закупівлю борошна й зерна без участі посередників⁵²⁰.

Однак закупівля хліба в обхід ДХБ могла призвести до непрогнозовано великих фінансових витрат, оскільки продовольчим відділам доводилося мати справу вже з приватними посередниками, які нехтували твердими цінами. Продовольча політика держави призвела до накопичення в спекулянтів великих запасів хліба саме тим, що встановлена хлібна монопольна ціна у 9,6 крб. за один пуд у кілька разів була нижчою за ринкову, стимулюючи значну частину землевласників продавати зерно будь-кому, тільки не державі. Внаслідок цього величезна кількість хлібопродуктів вислизала з ДХБ⁵²¹. Саме тому в Тульчині в серпні 1918 р. здійснення «вкрай

⁵¹⁴ Калитко С. Л., Кравчук О. М. Вказ. праця. С. 247.

⁵¹⁵ Письмо в редакцию. *Слово Подоліи*. 1918. 7 августа. С. 2.

⁵¹⁶ Ещё о хлебных карточках. *Слово Подоліи*. 1918. 21 августа. С. 2.

⁵¹⁷ Общество по оздоровлению Иерусалимки... *Слово Подоліи*. 1918. 17 августа. С. 2.

⁵¹⁸ Количество хлебных продуктов для Винницкого уезда. *Слово Подоліи*. 1918. 24 августа. С. 1.

⁵¹⁹ К окончанию железнодорожной забастовки. *Слово Подоліи*. 1918. 7 августа. С. 1.

⁵²⁰ Городской управой... *Слово Подоліи*. 1918. 13 сентября. С. 1.

⁵²¹ Хлебная монополия и ее проведение на местах. *Слово Подоліи*. 1918. 9 октября. С. 1.

невдалої хлібної операції» створило заборгованість у кілька десятків тис. крб.⁵²². А у вересні в Літині деякі поміщики розпочали розпродаж зерна не безпосередньо споживачам, а місцевим спекулянтам, які купували його за ціною 15–24 крб. за пуд (при твердій ціні 9 крб. 60 коп.), і переробляти в борошно, продаючи по 40–50 крб. за пуд. Як наслідок, населення міста опинилося в руках спекулянтів, купуючи дефіцитні борошно чи зерно у 2–4 рази дорожче⁵²³.

На шлях, який суперечив державній хлібній монополії, змушене також було піти самоврядування Кам'янця-Подільського, в якому ситуація з продовольством і без того ускладнювалася через віддаленість міста від столиці. За дорученням самоврядування до повітів відправлялися різні агенти і комісionери, які розшукували хліб у Проскурівському та Ушицькому повітах і направляли його до губернського центру. За винагороду вони від управи отримували по 13 крб. за кожний пуд, тобто комісійна винагорода перевищувала вартість самого хліба на 25 %.

Загалом приклад післяжнивної продовольчої кампанії в Кам'янці-Подільському, який курувався ДХБ, сповна виявив неспроможність держави в імперативному порядку забезпечувати населення міст хлібними продуктами. Зокрема, протягом серпня 1918 р. місто одержало 3 тис. пудів пшениці від бюро і 15 тис. пудів від помість Ушицького повіту, за місячної потреби Кам'янця в 30 тис. пудів борошна або 40 тис. пудів зерна. Тобто, ДХБ доставило міській продовольчій управі тільки 10 % від потреби, а решту 90 % населення одержало через місцевих мукомелів за ціною до 40 крб. за 1 пуд. Про «успіхи» діяльності ДХБ свідчила статистика виконань перед містом наданого йому наряду й у наступні місяці: у вересні – 20 % та в жовтні – 30 %⁵²⁴.

У вересні продовольча ситуація в Могилеві-Подільському тимчасово покращилася. Після невдалого збору добровільних внесків до продовольчого фонду міста в серпні, коли вдалося зібрати лише 120 тис. крб. замість запланованого 1 млн, влада перейшла до примусових позик. З 11 тис. власників продовольчих карток обов'язкові внески накладалися на 3 тис. найбільш заможних

⁵²² Тульчин. Заседание Думы. *Слово Подоліи*. 1918. 22 августа. С. 2.

⁵²³ Литин. *Слово Подоліи*. 1918. 15 сентября. С. 2.

⁵²⁴ ДАХМО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 115зв.–116зв., 105–105зв.

мешканців, у розмірі від 100 крб. і вище, залежно від їх матеріального стану, з терміном повернення до одного року. Позичальники отримували квитанції, а на їх продовольчих картках ставили спеціальні штампелі, без яких отримання продуктів було неможливим⁵²⁵. Ці рішучі дії принесли результати: у другій половині вересня міський продовольчий відділ планував видавати мешканцям по картках по 20 фунтів борошна на людину в місяць або по 3/4 фунта хліба на день⁵²⁶. Вже з 9 жовтня ціна хліба в міських продовольчих лавках знизилася до рекордно низьких 64 коп. за фунт⁵²⁷.

Однак із середини того місяця продовольче постачання Могилева-Подільського опинилося під загрозою зриву. Після пожежі на залізничному мосту австро-угорська адміністрація наклала на місто контрибуцію у розмірі 500 тис. крб.⁵²⁸, з яких 200 тис. планували вилучити з продовольчого фонду⁵²⁹. Проте місту вдалося уникнути цієї фінансової катастрофи – конфлікт було врегульовано, оскільки причетність Могилева до вибуху не підтвердилася⁵³⁰.

У жовтні 1918 р. Гайсинське агентство ДХБ продемонструвало, що навіть жорсткий регламент постачання продовольства до міст міг бути обійдено. Агентство запропонувало міській управі придбати кілька тисяч пудів насіннєвої пшениці за ціною 19 крб. 20 коп. за пуд, що майже вдвічі перевищувала встановлену державою тверду ціну в 9 крб. 60 коп. Умовою було оформлення закупівлі як додаткового запасу, поза встановленим нарядом. Проте на зібраній нараді представники місцевих кооперативів відмовилися від цієї угоди. Вже в листопаді жителі міста шкодували про таке рішення, адже через антигетьманське повстання залізничне сполучення було паралізоване, що значно загостило продовольчу кризу в місті⁵³¹.

Починаючи з другої половини осені 1918 р., у продовольчій ситуації подільських міст почали проявлятися позитивні зміни. Завершення Першої світової війни сприяло стримуванню неконтрольованого зростання ринкових цін на продукти харчування в Українській Державі. Як приклад, лише за два дні жовтня ціна на

⁵²⁵ ДАХМО. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 643. Арк. 436–438.

⁵²⁶ Выдача хлеба или муки. *Жизнь Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 2.

⁵²⁷ Выдача хлеба. *Жизнь Подоліи*. 1918. 9 октября. С. 2.

⁵²⁸ Ходатайство о сложении контрибуции. *Жизнь Подоліи*. 1918. 16 октября. С. 1.

⁵²⁹ Уплата контрибуции. *Жизнь Подоліи*. 1918. 8 октября. С. 2.

⁵³⁰ Контрибуция. *Жизнь Подоліи*. 1918. 9 октября. С. 2.

⁵³¹ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 636зв.

борошно знизилася з 400 до 345 крб. за один куль⁵³².

Перипетії з хлібним забезпеченням призвели до зростання значення картоплі в харчовому раціоні подолян. Восени 1918 р. на базарах регіону картопля коштувала значно дешевше за хліб – у середньому 7–8 крб. за пуд⁵³³. Однак попри це ціна вважалася високою через низьку врожайність, спричинену холодним і дощовим літом. У вересні деякі вінничани навіть передбачали «картопляний голод», оскільки винокурні заводи скуповували картоплю за завищеними цінами (12 крб. за пуд), що створювало ризики для її постачання до міст⁵³⁴. Водночас природа подарувала їй приємні сюрпризи: у жовтні в Подільській губернії настало «друге літо» з теплою та сонячною погодою, завдяки чому на вінницьких базарах у великій кількості з'явилися свіжі малина й суниця⁵³⁵.

М'ясні продукти традиційно займали помітне місце в раціоні міських жителів Поділля. У період Гетьманату держава взяла на себе заготівлю худоби для забезпечення міст. 22 липня 1918 р. МПС видало постанову, згідно з якою закупівля великої рогатої худоби, овець, свиней, продукції з них, а також сала мала здійснюватися виключно за спеціальними свідоцтвами, виданими уповноваженими із заготівлі або довіреними особами Міністерства. Виняток становили лише одноразові закупівлі у невеликій кількості⁵³⁶. Через тиждень Вінницька міська управа уклала угоду з уповноваженим МПС, котрий відповідав за Волинську, Подільську і частину Київської губерній, щодо постачання худоби на забій. Умовою було те, що місто виступатиме єдиним гуртівником, який займатиметься розподілом м'яса серед населення⁵³⁷.

Утім, кількість худоби, доступної для забезпечення міст, значно зменшувалася через реквізиції іноземних військових контингентів. Зокрема, в липні 1918 р. австро-угорські війська примусово вилучили у селянських господарствах Кам'янець-Подільського, Летичівського,

⁵³² Удешевление продуктов. *Слово Подоліи*. 1918. 17 октября. С. 2.

⁵³³ Базарные цены в Виннице 26 августа. *Слово Подоліи*. 1918. 10 сентября. С. 1; Справочные цены. *Жизнь Подоліи*. 18 октября. С. 2.

⁵³⁴ Надвигающийся картофельный голод. *Слово Подоліи*. 1918. 26 сентября. С. 1.

⁵³⁵ Второе лето. *Слово Подоліи*. 1918. 16 октября. С. 2.

⁵³⁶ ДАХМО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 100.

⁵³⁷ Очередная информация о положении продовольствия населения г. Винницы (Доклад, сообщённый Город. Думе 25-го июля с. г.). *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 1.

Проскурівського та Ушицького повітів 35 % великої рогатої худоби⁵³⁸. Всього впродовж квітня–грудня 1918 р. до Центральних держав з території Української Держави було вивезено 105 тис. голів худоби, що становило 46,8 млн кг⁵³⁹.

Подібно до ситуації з хлібом та цукром, нормальне постачання м'яса в міста ускладнювали дії спекулянтів. Наприкінці серпня 1918 р. уповноважений від МПС висловив подільському губернському старості занепокоєння тим, що перекупники, скориставшись дозволом на вільну купівлю невеликої кількості худоби, доручали місцевим селянам придбати на базарах по 1–2 голів. Унаслідок цього офіційний постачальник, відповідальний за централізовану закупівлю худоби для Міністерства, втрачав можливість виконувати свої обов'язки⁵⁴⁰.

30 травня 1918 р., із запровадженням цукрової монополії, уряд також ввів акциз на чай⁵⁴¹. За Гетьманату П. Скоропадського цей напій, який не вироблявся в Україні, залишався дефіцитним і постійно дорожчав, стаючи об'єктом спекуляцій. У травні–червні 1918 р. на базарах Кам'янця-Подільського ціна чаю подвоїлася, зростаючи з 30–40 крб. до 50–60 крб. за фунт⁵⁴². У липні ситуація ще більше ускладнилася: чай майже зник із ринків міста. 16 липня місцева виконавча продовольча управа звернулася до МПС із проханням пришвидшити постачання чаю, оскільки наявний у спекулянтів продукт продавався за надзвичайно високими цінами⁵⁴³.

У липні 1918 р. вінницька державна варта виявила місцеву «Таємну біржу», що розташовувалась у самому центрі міста, на Миколаївському проспекті, між Європейським готелем та Собором. Це місце було заповнене натовпами людей, деякі з котрих навіть встановили дві лавочки для зручності⁵⁴⁴. Біржа мала організовану структуру, що охоплювала різні торгові сфери, та посередників між фабриками і звичайними торговцями⁵⁴⁵. Під час обшуку було знайдено

⁵³⁸ Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917–1920 рр.): Монографія. Вінниця, 2009. С. 187.

⁵³⁹ Антонішин А. Вказ. праця. С. 51.

⁵⁴⁰ Уполномоченный по заготовке скота... *Подольский край*. 1918. 22 августа. С. 4.

⁵⁴¹ Фрадинський О. А. Еволюція акцизного оподаткування в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2009. № 1. С. 114.

⁵⁴² ДАХМО. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 643. Арк. 20, 23, 36.

⁵⁴³ ДАХМО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1.

⁵⁴⁴ Винницькая биржа. *Слово Подоліи*. 1918. 21 июня. С. 1.

⁵⁴⁵ Тайная биржа. *Слово Подоліи*. 1918. 6 июля. С. 1.

4,5 пудів чаю, на який спекулянти встановили ціну 60 крб. за фунт, тобто понад 2 тис. крб. за пуд⁵⁴⁶.

Парадоксальним чином вінницькі кооперативи не відставали від «біржовиків» у питанні спекуляцій. На початку серпня 1918 р. вони продавали чай за ціною 44 крб. за фунт, тоді як місцеві фірми пропонували його покупцям значно дешевше – по 10–15 крб.⁵⁴⁷.

Через очевидну нестачу чаю в державі були введені суворі обмеження на його видачу населенню по картках. У другій половині вересня, за розпорядженням міністра продовольства, в Вінниці чай розподілявся по нормі не більше 1/8 фунта на людину на місяць⁵⁴⁸. У Кам'янці-Подільському, станом на 3 жовтня, за такою ж нормою чай отримали лише 11 тис. осіб з 60 тис. населення⁵⁴⁹.

Подoliaни шукали різноманітні способи компенсувати відсутність чаю. У жовтні 1918 р. на вінницьких базарах продавався «альтернативний» чай, виготовлений з фруктів та овочів. Овочевий чай коштував 4 крб. за 1/8 фунта⁵⁵⁰. Однак траплялися випадки, коли цей напій продавали в упаковці справжнього чаю, при цьому встановлюючи відповідну ціну⁵⁵¹.

Продовольчі труднощі в подільських містах позначалися й на роботі закладів громадського харчування. У цей період зростала потреба в таких установах, де мешканці могли б регулярно обідати за доступними цінами і з прийнятною якістю. У їхньому розпорядженні були ресторани, буфети, кав'ярні, паштетні, їдальні та інші подібні заклади.

⁵⁴⁶ Товар для «биржевой» сделки. *Слово Подоліи*. 1918. 6 июля. С. 1.

⁵⁴⁷ Чай. *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 1.

⁵⁴⁸ Распределение чаю. *Слово Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 1.

⁵⁴⁹ ДАХМО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 25.

⁵⁵⁰ Чайный кризис. *Слово Подоліи*. 1918. 19 октября. С. 2.

⁵⁵¹ Фальсификация чая. *Слово Подоліи*. 1918. 29 октября. С. 2.

Ново-открытый ресторан и кофейня
„ВЕНЕЦІЯ“, **Бр. Винниевскихъ.**

Почтовая улица около почты, противъ Торгово-Промышл. Банка.
Завтраки обѣды и ужины приготовляются изъ свѣжихъ продуктовъ, исключительно
на сливочномъ маслѣ. ОБѢДЫ СЪ 2 до 5 ЧАСОВЪ.

МЕНЮ на 20 ОКТЯБ.		ПОРЦИОННО.	
Обѣдъ изъ 2 блюдъ 4 р. 50 к.		РЫБА.	КОТЛЕТЫ.
изъ 3 хъ 5 р. 50 к.		Щука фарширов. 6 р.	Свинная стб. 6 р.
СУПЫ.		Король по-польски 6 р.	Тел. стб. 5 р.
Борщъ флюидъ		Король въ маринадѣ 6 р.	Куриная стб. 6 р.
Супъ Россольникъ		Судакъ орли 6 р.	Девонъ „ 3 р.
Бульонъ.		Судакъ по-польски 6 р.	Пожарскія 5 р.
ВТОРЫЯ.		Карась въ сметанѣ 4 р.	Царскія 5 р. 50 к.
Телятина.		СОУСА.	Котлеты рубл. 5 р.
Барашекъ.		Вешъ-Строгановъ 6 р.	Шницель Минист. 6 р.
Кабачки фарширован.		Гуляшъ по-венгер. 6 р.	Шницель тел. 5 р.
Тифтели по-гречески.		Зразы а la Nelson 6 р.	Шницель св. 6 р.
Капуста фарширована.		Филе Сота 6 р.	Шницель по литов. 6 р.
Котлеты рубленныя.		Филе Миньонъ 6 р.	ЗЕЛЕНЬ.
Витки съ лукомъ.		Брызоль съ филеомъ 6 р.	Кабачки фарш. 5 р.
Филе съ горниромъ.		Бифштексъ 5 р. 50 к.	Помидоры по греч. 5 р.
Жаркое воловое.		Андрекотъ 6 р.	Цѣтная по польски 5 р.
Мозги Фрита.		Витки по-русски 5 р.	Шампіоны въ смѣт. 6 р.
Сырники.		Витки Аполло 6 р.	МУЧНЫЯ.
СЛАДКІЯ.		Разбратъ съ лукомъ 5 р.	Сырники со смѣтан. 5 р.
Компотъ.		ЖАРКІЯ.	Налесники съ сыр. 5 р.
Кофе, чай.		Барашекъ 5 р.	Омлетъ съ шамп. 5 р.
Всегда имѣются горячіе		Телятина 5 р.	СЛАДКІЯ.
пирожки		Цыпленокъ 7 р.	Блинчики съ мар. 5 р.
		Утка съ яблоками. 7 р.	Омлетъ съ варен 6 р.
		Гусь. 7 р.	Компотъ домашній 4 р.
		Куропатка. 8 р.	Вине опомъ 5 р.
		Перепелки. 8 р.	Какао 3 р. Шоколадъ 3 р.
		Заяць. 7 р.	

При ресторанѣ имѣются шинкари и лабанцы.

*Реклама Кам'янець-Подільського ресторану-кав'ярні «Венеція»
(жовтень 1918 р.)*

Водночас, зважаючи на високі ціни на продукти та труднощі утримання закладів громадського харчування, багато їхніх власників, крім підвищення цін, вдавалися до «маленьких хитрощів», що полягали в зменшенні порцій. Як наслідок, сучасники скаржилися, що у вінницьких ресторанах «ситно пообідати немає де, порції, які подають, до того мініатюрні, що доводиться мимоволі вимагати яку-небудь закуску чи додаткову, за окрему плату, порцію хліба». Ціни на обіди в місті в липні 1918 р. були такими: в найстарішому і найбільш відвідуваному ресторані «Подолія» – 4 крб., «Уніоні» – 4 крб. 50 коп., «Варшаві» – 3 крб. 50 коп., «Mon Repos» – 4 крб., «Sprojnia» – 4 крб. 60 коп. Якщо ціни на обіди в ресторанах були приблизно рівними, то ціни на закуску і так звані «доповнення» були більш строкатими. При цьому цікаво, що у «Варшаві» при порівняно дешевій порції обіду

один свіжий огірок подавали за 5 крб.⁵⁵², хоча на вінницьких базарах тоді огірки продавали по 10 коп.⁵⁵³.

Ціни на обіди в інших містах Поділля були приблизно схожими. У Могилеві-Подільському кав'ярня «Des Gourmets» у липні 1918 р. пропонувала обіди з 2-х страв за 3,5 крб., з 3-х страв – за 4 крб., а з 4-х страв – за 4,5 крб.⁵⁵⁴. У Кам'янці-Подільському ресторан-кав'ярня «Венеція» пропонувала обіди з 2-х страв за 4 крб. 50 коп., з 3-х страв – за 5 крб. 50 коп. (суп, «друге», солодке – компот, кава, чай). Порційні ціни на м'ясні та овочеві страви становили 5–6 крб. Найдорожчими були страви з куріпки і перепілки, які продавалися по 8 крб. за порцію⁵⁵⁵.

Безсумнівно, велика частина населення з помірними доходами (які в кращому випадку не перевищували 300 крб. на місяць, наприклад, вчителі, ремісники, державні службовці невисоких рангів) не могла собі дозволити регулярно відвідувати ресторани, а безробітні та зубожілі люди були приречені на голодне існування. Влітку 1918 р. один із вінницьких журналістів написав такі проникливі слова: «Все більше й більше зав'язується вузол трагічних контрастів, коли переповнені ресторани гудуть своїм сп'янілим галасом, а поряд, причаївшись в тіні, стоїть блідий привид голодної вмираючої людини»⁵⁵⁶. Також, 22 жовтня 1918 р. в кам'янецькій газеті «Подольская мысль» з'явилася стаття, що закликала відкрити для бідних мешканців міста дешеву громадську їдальню⁵⁵⁷.

На початку липня 1918 р. у Вінниці обслуговувати найбільш соціально незахищених мешканців могла лише одна єврейська дешева їдальня, яка вже не перший рік була частиною своєрідного «соціального комплексу», до якого також входили місцеві єврейські пекарня та богадільня⁵⁵⁸. Скупченість бідного населення міста біля стін цієї їдальні, особливо з району «Єрусалимки», була типовою картиною. Заклад видавав до 100 обідів на день за наступними цінами: суп або борщ, каша з м'ясним соусом і 300 грамів білого хліба за

⁵⁵² Наши рестораны. *Слово Подоліи*. 1918. 24 июля. С. 2.

⁵⁵³ Базарные цены на продукты первой необходимости утром 30 июля. *Слово Подоліи*. 1918. 2 августа. С. 1.

⁵⁵⁴ Kafe «Des Gourmets». *Жизнь Подоліи*. 1918. 21 июля. С. 1.

⁵⁵⁵ Ново-открытый ресторан и кофейня «Венеция». *Подольская мысль*. 1918. 20 октября. С. 1.

⁵⁵⁶ Стелла / Дни нашей жизни. *Слово Подоліи*. 1918. 26 июля. С. 1.

⁵⁵⁷ Третьего дня... *Подольская мысль*. 1918. 22 октября. С. 1.

⁵⁵⁸ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1877. Арк. 4.

80 коп.; те саме, але з м'ясом – за 1 крб. 50 коп. Обіди видавалися з 12:00 до 14:00. Керівництво їдальні постійно підкреслювало, що їхній заклад обслуговує всіх мешканців міста, незалежно від національності. Варто зазначити, що обслуговуючий персонал єврейської їдальні складався винятково з чоловіків. Заклад фінансувався за рахунок єврейської громади, а також завдяки виручці з аукціонів, благодійних внесків і інших джерел⁵⁵⁹.

Однак неспроможність вінницької єврейської дешевої їдальні задовольнити потреби всіх незаможних та знедолених мешканців 60-тисячного міста, принаймні до липня 1918 р., стала очевидною. Адже протягом усього 1917 р. їдальня змогла видати лише 6 528 безкоштовних обідів і 22 243 обіди за мінімальною ціною⁵⁶⁰.

7 липня у вінницьких «Мурах» відбулося урочисте відкриття їдальні «Союзу жінок» при міській біржі праці. Важливість цієї події підкреслювало те, що на церемонії були присутні представники міста з міським головою, Міністерства праці від Подільської губернії, профспілок, політичних партій тощо. Місцевий священик о. Белінський, запрошений для освячення приміщення закладу, у святковій промові зазначив, що «в період безробіття, голоду, дорожнечі» відкриття їдальні стало «світлим вогником на похмурому тлі суспільного життя»⁵⁶¹.

Обіди в їдальні «Союзу жінок» подавалися за ціною собівартості: суп або борщ – 70 коп., м'ясна страва (печеня з кашею, картоплею та соусом) – 1 крб. 10 коп., порція хліба (близько 100 г) – 23 коп. Всі страви відзначалися сучасниками як «рясні та смачні». Протягом липня їдальня видала близько 100 обідів місцевим безробітним. У деяких випадках обіди надавалися безкоштовно за порядком, встановленим комітетом біржі праці⁵⁶². Однак значну частину відвідувачів становили не лише безробітні, але й робітники, колишні офіцери, ремісники та інші, яких приваблювали низькі ціни. Приміщення їдальні майже завжди було заповнене, і харчувалися

⁵⁵⁹ Письмо в редакцию. *Слово Подоліи*. 1918. 7 августа. С. 2.

⁵⁶⁰ Еврейская дешёвая столовая. *Слово Подоліи*. 1918. 24 июля. С. 2.

⁵⁶¹ Открытие столовой «Союза женщин», при городской бирже труда (в «Мурах»). *Слово Подоліи*. 1918. 11 июля. С. 2.

⁵⁶² Безработица в Виннице и борьба с нею (Из деятельности биржи труда). *Слово Подоліи*. 1918. 23 августа. С. 1.

одночасно 40–45 осіб⁵⁶³.

У вересні біржа праці м. Проскурова розпочала створення їдальні для безробітних. Заклад мав утримуватися за кошти міського самоврядування. Для цього, зокрема, була організована спеціальна театральна вистава, кошти від продажу квитків на яку мали бути перераховані на користь харчувального закладу⁵⁶⁴.

Доступного і якісного харчування потребували й інші верстви населення подільських міст. Так, 24 липня 1918 р. правління Союзу службовців урядових закладів м. Вінниці, «стурбоване наданням можливості своїм членам одержувати недорогі та поживні обіди», відкрило їдальню в приміщенні Окружного суду. Наголошувалося на некомерційності нового закладу⁵⁶⁵. Відкриття їдальні було вчасним через скорочення посадових окладів держслужбовців, адже того ж місяця їхнім колегам – місцевим чиновникам Інтендантського відомства (окрім офіцерів) за новим проектом штатів місячну зарплату було зменшено на 50 крб., і мінімальний оклад вже становив 150 крб.⁵⁶⁶.

Керівництво їдальнею здійснювалося як правлінням Союзу, так і самими службовцями-відвідувачами, для чого був обраний спеціальний комітет. У союзній лавці було організовано попередній запис для охочих скористатися обідами, з поділом на три зміни, оскільки приміщення та обладнання їдальні не дозволяли обслужити всіх одночасно. Записані отримували квитанцію про сплату 15 крб. авансу через скарбника суду або в союзній лавці, після чого могли обміняти її на обідні квитки у скарбника їдальні. Видача квитків відбувалася в спеціально визначений час у приміщенні їдальні. Обіди подавалися за таким графіком: перша зміна – з 14:00 до 15:00, друга – з 15:00 до 16:00, а третя – з 16:00 до 17:00⁵⁶⁷.

У Кам'янці-Подільському Союз колишніх офіцерів, лікарів та військових чиновників планував створити подібну корпоративну їдальню влітку⁵⁶⁸.

⁵⁶³ Письмо в редакцию. *Слово Подоліи*. 1918. 7 августа. С. 2.

⁵⁶⁴ Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 25 сентября. С. 2.

⁵⁶⁵ Столовая служащих в правительственных учреждениях г. Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 19 июля. С. 1.

⁵⁶⁶ Предстоящее уменьшение жалованья чиновникам. *Слово Подоліи*. 1918. 3 июля. С. 1.

⁵⁶⁷ Столовая служащих в правительственных учреждениях г. Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 19 июля. С. 1.

⁵⁶⁸ Каменец-Подольск. Союз бывших офицеров, врачей и военных чиновников. *Слово Подоліи*.

Харчування учнів міських освітніх закладів Поділля залишалося важливою проблемою. У жовтні-листопаді 1918 р. батьківські комітети жіночих гімназій Вінниці та Могилева-Подільського організували видачу дешевих обідів ученицям у буфетах. У Могилеві для фінансування цієї ініціативи було запроваджено самообкладання по 5 крб. та добровільні пожертви⁵⁶⁹.

Наприкінці осені 1918 р., на тлі згаданого ринкового здешевшення продуктів, подільські заклади харчування почали зменшувати свої ціни. Так, наприклад, у кам'янецькому «Петроградському ресторані» ціни на порції були знижені вдвічі⁵⁷⁰.

Окрім харчування, важливу роль у повсякденному житті містян відігравали одяг і взуття, які також стали предметами першої необхідності.

До 1914 р. основними постачальниками взуттєвих товарів для України були російські заводи, а також такі країни, як США, Австро-Угорщина та Велика Британія⁵⁷¹. Однак після закриття ринків для імпорту Українська Держава була змушена покладатися на внутрішнє виробництво, яке залежало від наявності матеріалів, зокрема шкіри. Нестача останньої, яка виникла через введення монополії на її виробництво та продаж під час Першої світової війни, призвела до занепаду шкіряної промисловості. Ця ситуація ускладнилася зростанням цін на матеріали та робочу силу, що спричинило затримання громадян, які незаконно зберігали чи перевозили шкіру в великих кількостях. 4 липня 1918 р. вінницька державна варта зафіксувала два таких випадки⁵⁷².

За Гетьманату в Україні також розвинулася кустарна шкіряна промисловість, яка стала конкурентом великих заводів. Представники цієї галузі купували сировину за високими цінами, що, відповідно, призводило до підвищення вартості готових виробів⁵⁷³. Одним з таких підприємств була кам'янецька шевська майстерня, що належала

1918. 4 июля. С. 2.

⁵⁶⁹ На содержание родительского комитета. *Жизнь Подольи*. 1918. 16 ноября. С. 4; В воскресенье 20-го октября... *Слово Подольи*. 1918. 19 октября. С. 2.

⁵⁷⁰ Петроградский ресторан. *Подольский край*. 1918. 29 ноября. С. 1.

⁵⁷¹ Кожевенный и обувный вопросы. *Слово Подольи*. 1918. 31 июля. С. 1.

⁵⁷² Кожа у парикмахера. *Слово Подольи*. 1918. 6 июля. С. 1; Подозрительные сапоги. *Слово Подольи*. 1918. 6 июля. С. 1.

⁵⁷³ Галатир В. В. Становище промисловості в Подільській і Волинській губерніях у добу гетьманату П. Скоропадського. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 393.

міському самоврядуванню. На цьому підприємстві працювало 55 робітників, котрі щомісяця виготовляли близько 800 пар взуття⁵⁷⁴. Розподіл продукції відбувався через попередній запис і картки, під контролем міської продовольчої комісії⁵⁷⁵. Ціни на липень 1918 р. були такими: чоловічі черевики – 121 крб. 50 коп., жіночі черевики – 118 крб. 54 коп., напівчеревики – 99 крб. 50 коп. У жовтні ціни зросли в середньому на 16 крб. залежно від виду взуття, однак вартість продукції була на 30–40 % нижчою за ринкову⁵⁷⁶.

Робітники кам'янецької шевської майстерні, ймовірно, мали досить хороші заробітки, адже з кожної пари замовленого взуття вони отримували значну частину коштів – по 20 крб. за жіночі черевики і по 25 крб. за чоловічі. Проте, незважаючи на ці доходи, їм часто доводилося порушувати встановлену таксу за ремонт і замовлення взуттєвих виробів, що вказує на певну недбалість або зловживання з їхнього боку⁵⁷⁷.

Через постійні труднощі з постачанням матеріалів для виробництва, міська шевська майстерня в Кам'янці-Подільському постійно перебувала в нестабільному становищі. 6 серпня 1918 р. через відсутність м'якої шкіри продовольча виконавча комісія звернулася до Подільського губернського комітету зі шкіряних справ у Вінниці з проханням дозволити вивезти з Кам'янця 100 пудів сирих опойок до бердичівського заводу Шленкера в обмін на м'яку шкіру. Проблеми з постачанням продовжувалися, і вже в жовтні дефіцит підошов знову поставив під загрозу виробництво взуття в місті⁵⁷⁸.

У Вінниці восени 1918 р. в одному приміщенні почали функціонувати взуттєва майстерня та міська шкіряна лавка, створена для розподілу шкіряних матеріалів серед місцевих жителів⁵⁷⁹.

Проте в містах існувала можливість придбати готове взуття й без використання карток. Наприклад, у листопаді 1918 року в Кам'янці-Подільському працювало «Комісійне бюро К. Ш. Оленіна і К. Г. Павлова», яке пропонувало взуття за такими цінами: чоловічі черевики зі шкіри шевро – 450 крб., калоші – 120 крб., звичайні

⁵⁷⁴ ДАХМО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 107.

⁵⁷⁵ ДАХМО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 20.

⁵⁷⁶ ДАХМО. Ф. Р-1162. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 23, 155, 203

⁵⁷⁷ Там само. Арк. 185, 186зв.

⁵⁷⁸ Там само. Арк. 46, 178.

⁵⁷⁹ К снабжению населения кожей. *Слово Подоліи*. 1918. 8 сентября. С. 1.

чоботи – 450 крб., високі з хрому – 650 крб.⁵⁸⁰, а лаковані з колодками – 900 крб.⁵⁸¹.

Враховуючи високі ціни на готове взуття, в містах Поділля за доби Української Держави набуло значного поширення саморобне виготовлення взуття, зокрема, що є дуже характерним, серед представників інтелігенції⁵⁸².

Ціни на одяг також залишалися недоступними для багатьох громадян. Наприклад, на кам'янецькому ярмарку «Іванець» один аршин⁵⁸³ грубого полотна коштував 6 крб.⁵⁸⁴. Значно дорожчими були шовкові тканини – 500 крб. за відріз⁵⁸⁵, а також матеріали для пошиття одягу: піджачний костюм обійшовся б у 1,5 тис. крб. за відріз⁵⁸⁶, гімнастерка – 225 крб., а тепле пальто – 380 крб.

Пошитий одяг, що надходив до кам'янецького комісійного бюро, реалізовувався за такими цінами: доха на хутрі з білки – 4 тис. крб., в'язана кофта – 200 крб., біла бурка – 250 крб., звичайні шуби – від 450 до 2,5 тис. крб., муфта – 70 крб., жіноча шовкова сорочка – 200 крб.⁵⁸⁷. У губернському центрі діяла одеська хутова майстерня, яка пропонувала чоловічі піджаки за 350 крб., а жіночі жакети – по 1 тис. крб.⁵⁸⁸.

З огляду на такі ціни, в липні 1918 р. працівники Вінницького громадського банку звернулися до міської управи з вимогою підвищити заробітну плату, аргументуючи це тим, що вони змушені відвідувати установу в «жебрацькому лахмітті»⁵⁸⁹.

До переліку життєво необхідних товарів для щоденного вжитку подільських городян, принаймні для певної частини населення, належали також алкогольні напої та тютюнові вироби.

Аналогічно до цукрової продукції, виробництвом і розподілом алкогольних напоїв в Українській Державі займалися акцизне відомство МФ та МПС. Після запровадження гетьманської державної монополії на алкоголь (31 липня 1918 р.) державна норма продажу

⁵⁸⁰ Комиссионное бюро. *Подольская мысль*. 1918. 3 ноября. С. 1.

⁵⁸¹ Комиссионное бюро К. Ш. Оленина и К. Г. Павлова. *Подольская мысль*. 1918. 13 ноября. С. 1.

⁵⁸² Кожевенный и обувный вопросы. *Слово Подольи*. 1918. 31 июля. С. 1.

⁵⁸³ Аршин – единица измерения длины, равная 71,12 см.

⁵⁸⁴ Ярмарка «Иванец». *Слово Подольи*. 1918. 14 июля. С. 2.

⁵⁸⁵ Комиссионное бюро К. Ш. Оленина и К. Г. Павлова. *Подольская мысль*. 1918. 13 ноября. С. 1.

⁵⁸⁶ Комиссионное бюро. *Подольская мысль*. 1918. 3 ноября. С. 1.

⁵⁸⁷ Комиссионное бюро К. Ш. Оленина и К. Г. Павлова. *Подольская мысль*. 1918. 13 ноября. С. 1.

⁵⁸⁸ Новости. *Подольский край*. 1918. 14 ноября. С. 4.

⁵⁸⁹ ДАВіО. Д-230. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 250.

міцних спиртних напоїв населенню була зменшена з 15 пляшок на рік на одну дорослу особу⁵⁹⁰ до 12 пляшок. При цьому монопольна ціна однієї пляшки горілки складала 10 крб.⁵⁹¹.

Запропоноване державою регулювання продажу спиртних напоїв було доволі нестандартним. 3 липня 1918 р. міські самоврядні органи отримали право самостійно вирішувати, дозволяти чи забороняти торгівлю міцними напоями. Це призвело до своєрідного «параду самовизначень» у подільських містах. Уже 3 липня Кам'янець-Подільська міська дума виступила проти такого дозволу⁵⁹². У Вінниці аналогічне рішення було ухвалено 25 липня. Вінницькі думні гласні пояснили свою позицію небажанням сприяти «викачуванню грошей з населення за рецептом покійного Вітте»⁵⁹³. 9 серпня рішення про заборону продажу міцних напоїв прийняв Гайсин⁵⁹⁴.

Однак не всі сучасники схвалювали такі рішення, вважаючи їх недоцільними. Вони вказували на те, що міста втрачали можливий дохід від видачі дозволів на продаж горілки. Крім того, заборона не була запроваджена по всій території держави, що створювало горілчану «переполосицю». Ця ситуація відкривала можливості для спекулянтів, які могли отримувати значний прибуток на різницях у доступності та цінах на горілчані вироби⁵⁹⁵.

Один з тогочасних експертів зазначав, що запровадження винокурної монополії сприяло не лише збільшенню державних доходів, але й створило умови для боротьби з хаотичним самогоніванням, яке, за його словами, набуло значних масштабів у сільській місцевості⁵⁹⁶. Це підтверджувалося чималою кількістю фактів. Наприклад, у липні 1918 р. кореспондент газети «Слово Подолі» писав: «самогонка царює на селі повновладно. Курять самогонку і торгують нею, за рідким винятком, майже усі». За його даними, вартість однієї пляшки самогону становила 5–6 крб., тоді як поросся в тому ж селі коштувало 40–50 крб.⁵⁹⁷.

У провідних подільських часописах регулярно з'являлися

⁵⁹⁰ Большой вопрос. *Слово Подолі*. 1918. 13 июня. С. 1.

⁵⁹¹ Гай-Нижник П. П. Вказ. праця. С. 117–118.

⁵⁹² Каменец-Подольск. Заседание Городской Думы. *Слово Подолі*. 1918. 3 июля. С. 2.

⁵⁹³ Заседание Винницкой городской думы. 25 июля. *Слово Подолі*. 1918. 28 июля. С. 1.

⁵⁹⁴ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 146зв.–147.

⁵⁹⁵ Заседание Винницкой городской думы. 25 июля. *Слово Подолі*. 1918. 28 июля. С. 1.

⁵⁹⁶ Гай-Нижник П. П. Вказ. праця. С. 119.

⁵⁹⁷ М. Пилява, Литинск. у. *Слово Подолі*. 1918. 3 июля. С. 2.

повідомлення про викриття державною вартою підпільних місць виробництва горілки. Наприклад, на початку липня 1918 року у мешканця Кам'янця-Подільського І. Фропа було вилучено цілий «самогонний завод»⁵⁹⁸.

Очевидно, прибуток від продажу алкоголю був принципово важливим питанням для губернської та повітових адміністрацій Поділля. Це підтверджує факт, що наприкінці вересня 1918 р. губернський староста скасував липневу постанову Вінницької міської думи про заборону продажу горілки в місті⁵⁹⁹. Ще рішучіше діяв староста Гайсинського повіту, який вимагав відшкодування збитків на суму 480 870 крб. Він наголосив на тому, що в грудні 1917 р. секретар фінансів УНР наказав ліквідувати всі запаси спирту в місті шляхом продажу, щоб запобігти їхньому захопленню більшовиками. Однак через високу ціну, встановлену секретарем (120 крб. за відро спирту, або 3 крб. за градус), покупців не було. Зрештою, спирт продавали за значно нижчою ціною – 1 крб. 30 коп. за градус. Вимога старости саме і стосувалася покриття цієї різниці⁶⁰⁰.

Для частини подільських міщан, що вживали тютюнові вироби, встановили систему розподілу за продовольчими книжками. Зокрема, у Могилеві-Подільському, починаючи з 26 вересня 1918 р., міський відділ продовольства організував видачу тютюну населенню. Щомісяця кожен житель міста міг отримати 1/4 фунта тютюну, а також або цигарковий папір, або 100 штук цигарок⁶⁰¹.

Отже, в період Гетьманату доступність продуктів харчування та інших необхідних товарів для більшості подільських городян ускладнювалася через важку економічну ситуацію в Україні. Це призвело до створення надмірно складної та неефективної державної системи розподілу продовольства, що не змогла задовольнити потреби більшості населення в достатній кількості і за помірними цінами.

⁵⁹⁸ Обнаружение самогонного завода. *Подольский край*. 1918. 7 июля. С. 3.

⁵⁹⁹ О продаже хлебного вина в городе. *Слово Подоліи*. 1918. 26 сентября. С. 1.

⁶⁰⁰ Гайсин. Торжественное заседание городской думы. *Слово Подоліи*. 1918. 17 октября. С. 2.

⁶⁰¹ Выдача папирос или табаку. *Жизнь Подоліи*. 1918. 9 октября. С. 2.

2.2. Рівень добробуту: грошовий обіг, зарплати і ціни, дозвілля

Досліджуючи матеріальну сторону добробуту міських жителів Подільської губернії, важливо звернути увагу на їхню спроможність здійснювати готівкові розрахунки за товари чи послуги, що безпосередньо залежало від фінансової політики уряду, спрямованої на регулювання грошового обігу в країні. Однією з особливостей побуту громадян Української Держави 1918 р. стало широке використання різноманітних грошових знаків, як вітчизняного, так і закордонного виробництва. Найбільш поширеними в обігу в Подільській губернії були російські рублі (так звані «миколаївські» та «романівські»), «керенки», австрійські крони, а також українські кредитні білети – карбованці і гривні.

Основною грошовою одиницею, в якій визначалися фінансові розрахунки, кошториси та ціни на різноманітні товари в Україні 1918 р., був російський рубль⁶⁰². Це було закономірно, оскільки співвідношення між грошима російського виробництва та українськими карбованцями, які випускалися Центральною Радою та Гетьманатом, становило близько 1:15–20. Значна перевага російських грошей на Поділлі пояснюється ще й великими масштабами грошової емісії в Російській імперії. Зокрема, в період з 1914 по 1917 рр. грошова маса в Росії збільшилася в п'ять разів через вплив Першої світової війни. Після Лютневої революції «друкарський станок» Тимчасового Уряду запрацював ще на більших обертах, що призвело до збільшення грошової маси в понад 11 разів до жовтня 1917 р. порівняно з 1 січня 1914 р. Гроші випускалися за дореволюційним зразком⁶⁰³.

Можна припустити, що перебування української економіки в «рубльовій зоні» сприяло прирівнюванню вітчизняного карбованця до «миколаївського» рубля, що було здійснено УЦР ще в 1917 р.⁶⁰⁴. Що стосується української гривні, то вона почала входити до грошового обігу лише в жовтні–листопаді 1918 р., поступово заміщуючи інші

⁶⁰² У нашому дослідженні слово «рубль» вживається в україномовному варіанті – «карбованець» (крб.).

⁶⁰³ Герасимов Т. Ю. Грошовий обіг у містах Подільської губернії за Гетьманату П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). *Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збір.* 2012. Вип. 24. Одеса. С. 115.

⁶⁰⁴ Гай-Нижник П. П. Вказ. праця. С. 52–55, 71.

валюти в середині держави⁶⁰⁵.

Варто однак зауважити, що навіть попри таку емісію російського рубля, на внутрішньому ринку Української Держави був відчутний брак грошових знаків, оскільки швидкість зростання вартості товарів та послуг була ще більшою⁶⁰⁶. За таких обставин, держава змушена була залучати до грошового обігу фактично кожну купюру того чи іншого походження та, як буде видно нижче, застосовувати відповідний примус щодо населення, котре тоді ставилося до «валютного питання» із підвищеною прискіпливістю, й від чого нерідко виникали казуси в сфері купівлі-продажу. Наприклад, у червні 1918 р. на вінницьких базарах покупці не знали, якими грошима розраховуватися: дійшло до того, що навіть «миколаївські» рублі продавці не приймали – нові вважали фальшивими, а старі – потріпаними. Від прийому купонів, «керенок» і австрійських крон вони взагалі відмовлялися⁶⁰⁷.

«Керенками» в народі називали казначейські знаки номіналом 20 і 40 рублів, випущені Тимчасовим Урядом. Відповідно до указу від 23 серпня 1917 р., ці гроші повинні були бути обов'язково прийняті для всіх платежів, як у казначействах, банках та ощадних касах, так і для будь-яких транзакцій між приватними особами, без обмеження суми. Проте вони не мали практично жодного захисту, не були нумерованими і не мали банківського забезпечення. Як наслідок, на території колишньої Російської імперії їхня вартість часто знижувалася на 15–20 % порівняно з номіналом⁶⁰⁸.

Не дивно, що ці банкноти не користувалися довірою серед населення Поділля. Наприклад, у червні 1918 р. у деяких вінницьких магазинах продавці заздалегідь запитували покупців, якими грошима вони планують розраховуватися. Якщо ж відповідь була «керенки», товар не продавали. Такі інциденти сприяли появі скупників, які викупували «керенки» за зниженою ціною.

Того ж місяця в «Подільських губернських відомостях» була опублікована обов'язкова постанова для всіх жителів губернії. Згідно з

⁶⁰⁵ Левченко В. Історія запровадження та функціонування гривні: від 1918 до 2008 року. (До 90-річчя про грошову одиницю – гривні). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць*. Київ, 2009. Число 16. С. 169.

⁶⁰⁶ Гай-Нижник П. П. Вказ. праця. С. 60.

⁶⁰⁷ К вам, отцы города, взываем: Помогите! *Слово Подоліи*. 1918. 27 июня. С. 1.

⁶⁰⁸ Герасимов Т. Ю. Вказ. праця. С. 116.

нею, за відмову приймати в оплату кредитні білети, зокрема й «керенки», або за спекуляцію ними, передбачався штраф до 3 тис. крб. чи ув'язнення до трьох місяців. Своєю чергою, начальник Вінницької міської державної варті С. Мончинський пропонував, у разі відмови приймати «керенки», повідомляти про це міські дільничні управління варті⁶⁰⁹. Про сумнівні результати таких заходів влади свідчить те, що в липні 1918 р. навіть касири білетних кас на подільській залізниці відмовлялися приймати «керенки»⁶¹⁰.

Зрештою, проблема з «керенками» була вирішена завдяки фінансовій політиці уряду Української Держави. Внаслідок того в другій половині осені 1918 р. у Подільській губернії спостерігалось зниження їхнього обороту, оскільки вони потрапляли до державних фінансових установ, а натомість населенню почали видавати українські кредитні білети⁶¹¹.

Менш відомою російською грошовою одиницею була так звана «позика свободи» («займ свободы»). 28 березня 1917 р. очільник Державного банку І. Шипов розіслав на місця циркуляр «Про заходи до поширення Позики Свободи 1917 р.», в якому були визначені активні заходи для залучення населення до підписки на позик. Облігації «позики свободи» продавалися на вигідних умовах: дозволялася купівля витрат, а передплатний курс становив лише 85 % від номінальної вартості. Вони мали термін на 49 років із 5 % річними⁶¹². На ринках Поділля обіг цих облігацій у розрахунках не спостерігався. Проте в кінці червня 1918 р. «позика свободи» була популярною на нелегальній вінницькій «біржі», де номінальна вартість 100 рублів оцінювалася в 80 «царських» рублів⁶¹³.

З кінця літа 1918 р. гетьманський уряд вжив низку заходів для того, щоб вивести російські гроші з обігу, оскільки вони значною мірою не мали товарного еквіваленту. Справа була в тому, що проникнення російських грошових знаків в економіку України відбувалося двома шляхами, які не сприяли збагаченню держави: по-перше, через величезну різницю в цінах на продукти харчування між Україною та Росією, що виникала внаслідок товарообігу між

⁶⁰⁹ Керенки. *Слово Подоліи*. 1918. 27 юнія. С. 1.

⁶¹⁰ Порядки на железных дорогах. *Слово Подоліи*. 1918. 10 июля. С. 1.

⁶¹¹ В последнее время... *Подольская мысль*. 1918. 2 ноября. С. 2.

⁶¹² Герасимов Т. Ю. Вказ. праця. С. 117–118.

⁶¹³ Винницкая биржа. *Слово Подоліи*. 1918. 21 юнія. С. 1.

країнами, а по-друге, через втечу заможних росіян від більшовиків до українських міст, які привозили з собою величезні суми коштовностей, як законними, так і незаконними шляхами⁶¹⁴. Спочатку гетьманська влада обмежила ввезення російської валюти в Україну (14 серпня 1918 р.), далі ввела повний контроль над її обігом, зокрема шляхом обов'язкового штемпелювання всіх 5 % зобов'язань Російської державної скарбниці (4 жовтня), потім був виданий закон про обов'язковий обмін російських кредитних білетів вартістю 250 руб. (5 листопада). Зрештою, 8 листопада МФ отримало дозвіл на вилучення з обігу будь-яких російських грошей, таких як облігації, купони, рублі тощо⁶¹⁵.

Присутність австро-німецького військового контингенту в Україні призвела до значного надходження австрійських крон і німецьких марок в український грошовий обіг. Ці гроші використовувалися союзниками для розрахунків за імпортоване українське продовольство, і тому вони циркулювали в державі на рівні з російськими та українськими грошовими знаками.

Згідно з фінансовою угодою між Українською Державою та Центральними державами від 15 травня 1918 р., були встановлені такі курси валют: 1 австро-угорська крона обмінювалася на 1 українську гривню (або 2 крони за 1 російський рубль), а 0,665 німецької марки – на 1 гривню (або 1,33 марки за 1 рубль). Проте варто зазначити, що в Україні не було гнучкого валютного курсу, який визначався попитом і пропозицією, і він не змінювався вільно. Натомість діяла система твердо встановленого валютного курсу, який міг бути змінений лише за певних умов⁶¹⁶. Незважаючи на це, навіть державні установи порушували встановлений курс. Наприклад, у червні 1918 р. подільські відділення Державного банку приймали австро-угорські крони за курсом 44 коп.⁶¹⁷, хоча в Вінниці були оголошення, що їх еквівалент становить 50 коп.⁶¹⁸. Водночас, на неодноразово згаданій вінницькій «біржі» курс крони був ще вищим⁶¹⁹.

⁶¹⁴ Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Київ, 2004. С. 100.

⁶¹⁵ Гай-Нижник П. П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917–1919 рр. *Український історичний журнал*. 1998. № 4. С. 12.

⁶¹⁶ Гай-Нижник П. П. Фінансова політика ... С. 70–71.

⁶¹⁷ Австрійские деньги. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.

⁶¹⁸ Письмо в редакцию. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июня. С. 2.

⁶¹⁹ Винницкая биржа. *Слово Подоліи*. 1918. 21 июня. С. 1.

Австрійські крони, що широко циркулювали в Подільському регіоні, мали серйозний недолік. Вони були надруковані на крихкому папері, який швидко зношувався, особливо якщо їх зберігали в вузликах або кисетах за пазухою. Це призводило до того, що купюри згиналися і обривалися, стаючи непридатними для обігу. Як наслідок, навіть трохи пошкоджені крони відмовлялися приймати, вважаючи їх недійсними. До кінця червня 1918 р. державні установи на Поділлі відмовлялися приймати навіть незначно порвані купюри. За шість місяців обігу ці гроші значно псувалися і могли втратити свою цінність. Виникали побоювання, що через такі проблеми з австрійськими кронами товар, вивезений з України до Австро-Угорщини, в кінцевому підсумку міг стати практично безкоштовним⁶²⁰.

У липні 1918 р. вінницька громада почала шукати способи запобігти перетворенню наявних в населення австрійських крон на безцінні гроші. Один із місцевих банків погодився взяти на себе відповідальність за інкасацію пошкоджених купюр і їх подальший обмін через Львівське відділення Австрійського Державного банку на нові гроші. За повідомленням газети «Слово Подоліи», «австро-угорський комендант з розумінням ставився до цієї ініціативи і висловив своє співчуття»⁶²¹.

8 листопада 1918 р., коли австро-німецькі війська почали залишати територію України, уряд видав розпорядження про повне припинення обігу австрійських крон. Однак деякий час Державний банк продовжував приймати ці гроші за курсом 45 коп. за крону, але тільки в межах суми 300 крон на одну особу⁶²². Ті, хто не міг чи не хотів стояти в довгих чергах, зверталися до «мінйайлів» – приватних осіб, котрі збиралися біля банку і обмінювали валюту за заниженими цінами⁶²³.

У Кам'янці-Подільському місцева влада встановила інші умови обміну австрійської валюти: вона приймалася по курсу 40 коп. за крону, але не більше ніж на 40 крб. від одного платника⁶²⁴. Згідно з листопадним розпорядженням МВС, відділи державної варті

⁶²⁰ Австрийские деньги. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.

⁶²¹ Порванные кроны будут обменяны. *Слово Подоліи*. 1918. 12 июля. С. 1

⁶²² Гай-Нижник П. П. Вказ. праця. С. 86.

⁶²³ На улице. *Слово Подоліи*. 1918. 15 ноября. С. 2.

⁶²⁴ Каменецкая гор. управа... *Подольский край*. 1918. 16 ноября. С. 2.

повинні були припинити складання протоколів про відмову приймати крони, оскільки їхній прийом не був обов'язковим⁶²⁵.

Різноманіття грошових знаків на Поділлі призводило до курйозних ситуацій. Наприкінці червня 1918 р. начальник Проскурівської поштово-телеграфної контори виставив оголошення, в якому зазначалося, що грошові знаки без виразно виражених водяних знаків не приймаються на пошті⁶²⁶. Однак справжнім піком «валютного божевілья» стала ситуація на ярмарку в Ялтушкові 11 листопада (Могилівський повіт), де різні торгові площі встановлювали свої правила щодо валют. Так, на свинячій «торговиці» приймалися лише українські гроші, на волівій – «керенки», на кінній – австрійські крони, а продавці яєць, масла та інших продуктів вимагали «миколаївки». Таким чином, покупець опинявся в абсурдній ситуації: маючи українські гроші і бажаючи купити коня, він міг купити тільки свиню⁶²⁷.

⁶²⁵ Подольский губ. староста... *Подольская мысль*. 1918. 14 ноября. С. 1.

⁶²⁶ Начальник Проскуровской почтово-телеграфной конторы... *Слово Подольи*. 1918. 29 июня. С. 1.

⁶²⁷ Ялтушков, Могил. уезда. *Жизнь Подольи*. 1918. 23 ноября. С. 4.

Основні банкноти з грошового обігу на Поділлі в 1918 р.

російські («миколаївські») рублі

українські карбованці

«керенки»

австрійські крони

Безумовно, одним із основних показників рівня матеріального добробуту містянина є його купівельна спроможність, що визначається здатністю придбати необхідні товари та послуги за наявні кошти. Вона тісно пов'язана з рівнем цін на товари та тарифами на послуги, що діяли в подільських містах за Гетьманату. На наш погляд, визначення рівня купівельної спроможності передбачає формування місячного споживчого кошика.

Насамперед, у таблиці 2.1 (див.: додатки) наведено ціни на основні продукти харчування в подільських містах у липні-вересні 1918 р. Одразу робимо застереження, що, враховуючи попередньо викладену нами складність забезпечення подільських міст хлібом, дуже непросто визначити його середню ціну, оскільки, наприклад, білий хліб (за один фунт) у державній і приватній торгівлі коштував від 64 коп.⁶²⁸ до 2 крб. 50 коп.⁶²⁹. Саме тому тут використано для підрахунків ціну 1 крб. 70 коп., зафіксовану Кам'янецькою міською управою влітку 1918 р. у «довідкових цінах» по місту⁶³⁰. Те саме стосується всіх хлібних продуктів. Такий підхід дозволяє вважати більш обґрунтованим розрахунок вартості місячного споживчого кошика, оскільки базується на реальних даних щодо споживання продуктів тогочасним пересічним містянином. За використанням показників середньодобового споживання, визначених у дослідженні В. Молчанова⁶³¹, можна отримати інформацію щодо того, які продукти були важливими для забезпечення мінімальних потреб, і на яких витратах містянин мав базуватися протягом місяця. Підрахунки здійснені в ціновому еквіваленті вартості продуктів харчування в липні-вересні 1918 р. (Табл. 2.1).

⁶²⁸ Выдача хлеба. *Жизнь Подольи*. 1918. 9 октября. С. 2.

⁶²⁹ Антонишин А. П. Поділля в добу гетьманату П. Скоропадського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України». Кам'янець-Подільський, 2010. С. 2.

⁶³⁰ ДАХМО. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 643. Арк. 43.

⁶³¹ Молчанов В. Б. Матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України напередодні Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. № 9. С.168.

Табл. 2.1⁶³²

Продукти	Величина місячного споживання в кг	Грошовий еквівалент у крб.
Хлібопродукти	25	88,2
Картопля	10,34	5,1
Олія	0,706	4,9
Молочні продукти	8,92	97,6
Цукор	1,98	14,4
М'ясо	6,35	47,1
Риба	1,06	9,1
Яйця курячі	0,737	4,1
Усього: 270 крб. 50 коп.		

Заради об'єктивності, однак, зазначимо, що подані нами дані є досить узагальненими. Адже до категорії «хлібні продукти» нами віднесено білий та житній хліб, до «молочних продуктів» – сир та вершкове масло, а під «м'ясом» визначено яловичину і свинину. Однак про відповідність щойно підрахованої суми до істинної свідчить той факт, що, розділивши її на грошовий еквівалент у передвоєнних цінах (11 крб. 23 коп.), нами одержано число, наближене до 24, яке приблизно відповідає 20-разовому підвищенню цін 1918 р. проти 1914 р., вказаному сучасниками в жовтні 1918 р.⁶³³

Проте необхідно зауважити, що підрахований місячний споживчий кошик подільського містянина доби Гетьманату неповний – оскільки до вказаних цифр варто додати витрати на овочі і фрукти, приправи, чай та інші продукти. Тож, в кінцевому підрахунку остаточної сума має добігти до 300 крб. у місяць на одну дорослу людину. І це стосується лише витрат на харчування. Якщо ж до останньої суми додати ще й різні побутові витрати (оплату за житло, за користування міським транспортом, витрати на відпочинок тощо), можна припустити, що для більш-менш комфортного життя подільському міському жителю за Гетьманату необхідно було мати як мінімум ще на кілька сотень крб. більше. З іншого боку, з метою уникнення надмірного підняття вартості споживчого кошика, варто взяти до уваги уривок зі спогадів сучасника Української Держави Г. Ігренєва (Катеринослав, серпень

⁶³² Складено за: ДАХМО. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 643. Арк. 42-43; Базарные цены в Виннице *Слово Подоліи*. 1918. 30 августа. С. 1; Базарные цены в Виннице. *Слово Подоліи*. 1918. 4 сентября. С. 1; Базарные цены в Виннице 26 августа. *Слово Подоліи*. 1918. 10 сентября. С. 1; Базарные цены на предметы первой необходимости за 4 июля до 10 часов утра. *Слово Подоліи*. 1918. 19 июля. С. 1; Рыночные цены. *Жизнь Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 2; Молчанов В. Б. Матеріальне становище населення... С. 168.

⁶³³ Дороговизна и подходящий налог. *Слово Подоліи*. 1918. 17 октября. С. 1.

1918 р.), в якому він стверджував, що його «викладацького окладу в університеті 450 крб. на місяць з надлишком вистачало на життя»⁶³⁴.

Визначити рівень доходів подільських містян за часів гетьманування П. Скоропадського доволі складно. Більшість документів 1918 р. містять інформацію про посадові оклади, але без урахування так званої «надбавки на дорожнечу», яка була аналогом сучасної індексації зарплати. У зв'язку з постійним зростанням цін на продукти ця практика стала поширеною. Наприклад, 6 серпня 1918 р. Літинська міська дума постановила виплачувати «надбавку на дорожнечу» працівникам канцелярії управи в розмірі від 30 до 75 крб. щомісяця, пожежникам – по 50 крб., членам управи – по 50 крб., а міському голові – 100 крб.⁶³⁵.

Підходи органів міського самоврядування до надання доплат членам управ і міським головам могли суттєво різнитися. Наприклад, 6 червня 1918 р. Могилів-Подільська дума розпорядилася виплачувати міським урядовцям «надбавку на дорожнечу» у розмірі 50 % від їхнього окладу, що збільшило місячний дохід до 624 крб.⁶³⁶. Натомість у вересні міський голова Вінниці, виступаючи від імені членів управи, відмовився від запропонованої думою надбавки у 3 тис. крб. на рік. Причиною цього стала невелика перевага голосів при ухваленні відповідного рішення, що, можливо, було продиктоване бажанням вінницького очільника підкреслити свою принциповість або здобути популярність серед громади⁶³⁷.

Необхідно враховувати також додаткове фінансування посадових окладів, яке забезпечували органи самоврядування з місцевих бюджетів. Наприклад, упродовж 1918 р. вчителі Вінницького повіту отримували таку підтримку від тамтешнього земства⁶³⁸.

З огляду на вищевикладене, ми здійснили спробу порівняти зазначені ціни на продукти харчування за липень-вересень 1918 р. з посадовими окладами представників різних професій, зокрема педагогів, робітників, чиновників, силових структур, фінансистів тощо (див.: додатки, табл. 2.3).

З аналізу зазначеної таблиці випливає, що встановлений нами

⁶³⁴ Игреньев Г. Екатеринославские воспоминания (1917–1921 гг.). *Архив Русской Революции*. Т. 3. Берлин, 1921. С. 234.

⁶³⁵ Литин. *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 2.

⁶³⁶ ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 315зв.

⁶³⁷ Заседание Городской Думы (окончание). *Слово Подоліи*. 1918. 18 сентября. С. 1.

⁶³⁸ Антонишин А. П. Поділля в добу гетьманату П. Скоропадського: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. С. 129.

місячний харчовий споживчий кошик (300 крб.) був доступним лише для окремих категорій працівників, таких як державні службовці, лікарі, представники професорсько-викладацького складу, діловоди, бухгалтери та кваліфіковані робітники. Втім, навіть їхніх зарплат було недостатньо для забезпечення достатнього харчування всієї родини. Наприклад, бухгалтер Вінницького громадського банку, утримуючи сім'ю з восьми осіб, при щоденному заробітку в 11 крб. 50 коп. (356 крб. 50 коп./міс.), кожного дня витрачав з нього 10 крб. на придбання 8 фунтів хліба⁶³⁹. Натомість за підрахунками Гайсинської міської думи, вчителю для утримання родини з чотирьох осіб була необхідна місячна зарплата в розмірі 785 крб.⁶⁴⁰.

Оскільки, підраховуючи вартість споживчого кошика мешканця подільського міста за цінами 1918 р., ми порушили проблему його порівняння з 1914 р., що, на наш погляд, було б доцільно, адже дасть змогу оцінити на матеріальному рівні ті зміни, які відбулися в житті міщанина Подільської губернії протягом багатих на політичні події 1914–1918 рр.

Значною мірою до проведення цього дослідження нас спонукав один із жовтневих номерів газети „Слово Подолии” 1918 р., в якому сучасники поставили перед собою аналогічне завдання. Результат їхніх підрахунків виражений у представленій таблиці.

Табл. 2.2⁶⁴¹

	1914 р. (крб.)	1918 р. (крб.)
Кімната	120	1800
Обіди	90	1800
„Чай вранці і ввечері, скромно, без сніданків та вечері, тільки з хлібом”	72	1200
1 костюм	35	1000
2 пари черевиків	14	1000
1 капелюх або кашкет	5	50
1 пальто	50	1500
Поповнювана білизна	15	
Різні дрібні витрати: прання білизни, ремонт одягу і взуття і под.	90	
Усього:	497	8350

⁶³⁹ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 250.

⁶⁴⁰ Кравчук О., Марценюк Н. Діяльність владних структур Української держави на Поділлі у національно-культурній сфері (1918 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам'янець-Подільський, 2008. Т. 11. С. 235.

⁶⁴¹ Дороговизна и подходящий налог. *Слово Подолии*. 1918. 17 октября. С. 1.

Зважаючи на ці дані, дописувачі газети зазначали, що навіть річного доходу у 8 тис. крб. не вистачало для забезпечення нормального рівня життя, оскільки витрати на побутові потреби зросли у 20 разів, тоді як посадові оклади збільшилися лише вчетверо. Це, на їхню думку, свідчило про різке зниження рівня життя порівняно з 1914 р. Утім, виникають сумніви щодо об'єктивності авторів, оскільки наведені цифри, зокрема стосовно орендної плати за житло та вартості обідів у закладах харчування у 1918 р., виглядають суттєво перебільшеними.

Згідно з попередньо наведеною Таблицею 2.2, підвищення цін на продукти харчування в 1914–1918 рр. було нерівномірним. Найсуттєвіше подорожчали хлібні продукти: житній хліб зріс у ціні в 133 рази, крупа гречана – у 18 разів. М'ясні продукти подорожчали до 24 разів, молочні – до 20 разів. Найменші темпи зростання спостерігалися у цін на курячі яйця (6,25 разів) та огірки (2,85 разів).

Аналізуючи співвідношення доходів представників робітничих та інтелігентних⁶⁴² професій у 1914 і 1918 р., можемо стверджувати, що рівень доходів окремих професійних груп зазнав суттєвих змін. Якщо до війни прибутки інтелігенції значно перевищували зарплати робітників⁶⁴³, то в 1918 р., як свідчить Таблиця 2.3 (див.: додатки), працівники Вінницької міської друкарні отримували значно вищі доходи, ніж багато представників «людей розумової праці». Це можна пояснити високими цінами на сировину та друкарські послуги за Гетьманату, що забезпечувало стабільність доходів працівників друкарень. На приватних друкарських підприємствах Вінниці зарібок робітника міг перевищувати 700 крб. на місяць⁶⁴⁴. У порівнянні з ними особливо низькими виглядали доходи працівників культурних установ, представників нелікарських посад Вінницької міської лікарні, а також службовців самоврядування м. Сальниця. Внаслідок того 6 липня 1918 р. сальницький міський голова, штабс-капітан І. Собчук, звернувся до місцевої думи з проханням звільнити його через більш вигідні фінансові перспективи служби у новостворених військових частинах. Однак дума не

⁶⁴² «Інтелігентними» називали ті професії, що потребували вищої освіти: вчителі, лікарі, юристи, інженери, офіцери, вищі чиновники тощо.

⁶⁴³ Молчанов В. Б. Вказ. праця. С. 167.

⁶⁴⁴ ДАХмО. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 643. Арк. 42.

задовольнила його прохання, натомість подвоївши місячний оклад голови зі 100 до 200 крб.⁶⁴⁵.

Водночас було б помилково однозначно стверджувати про зниження рівня життя громадян середнього достатку у 1918 р. порівняно з останніми довоєнними роками. Це підтверджується, зокрема, аналізом, який показує, що при порівнянні середньомісячного заробітку українського фабрично-заводського робітника 1913 р. із заробітком вінницького друкаря у 1918 р. та з врахуванням цін на продукти харчування у відповідний період (див. табл. 2.3), перевага у більшості випадків буде на боці останнього.

Табл. 2.3⁶⁴⁶

Назва продукту	Фабрично-заводський робітник (1913 р.) Середньомісячний заробіток – 20 крб. 9 коп.	Робітник Вінницької міської друкарні (1918 р.) Середньомісячний заробіток – 600 крб. (зазначено з «надбавкою на дорожнечу»)
Хліб білий	222 кг	160 кг
Хліб житній	1000 кг	225,6 кг
Яловичина	59 кг	100 кг
Молоко	17 відер	42,7 відра
Борошно житнє	285 кг	200 кг
Сало свиняче	33 кг	41,28 кг
Цукор	57 кг	91,2 кг

Дійсно, на перший погляд, порівняння високої заробітної плати кваліфікованого робітника вінницької друкарні з платнею звичайного заводського робітника може здатися недостатньо релевантним. Однак слід враховувати слабкий промисловий розвиток Поділля в 1914 р., що призводило до значно нижчої заробітної плати подільських робітників порівняно з іншими губерніями. Вінницький історик В. Воловик зазначав, що на початку Першої світової війни середньомісячний дохід подільського робітника був майже на 50 % меншим, ніж у Полтавській та Київській губерніях⁶⁴⁷. Таким чином,

⁶⁴⁵ ДАВіО. Ф. Д-266. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 141–141зв.

⁶⁴⁶ Складено: ДАХмО. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 643. Арк. 42-43; Базарные цены в Виннице. *Слово Подоліи*. 1918. 4 сентября. С. 1.; Базарные цены в Виннице 26 августа. *Слово Подоліи*. 1918. 10 сентября. С. 1.; Литовський Д. Становище та діяльність Всеукраїнської учительської спілки за доби гетьманату Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). *Вісник Київського національного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. Київ, 2009. URL: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vknlu/Ief/2009_15/8.pdf; Молчанов В. Б. Вказ. праця. С. 168.

⁶⁴⁷ Воловик В. П. Вказ. праця. С. 65.

хоча б через цю обставину, на нашу думку, таке порівняння зарплат у нашому дослідженні має доцільність з огляду на недостатню кількість джерел щодо середнього рівня зарплат на Поділлі в 1918 р.

Зовсім іншим є співвідношення доходів учителів у 1913 і 1918 рр. Для цього порівняння ми взяли мінімальний дохід працівника освітньої сфери 1913 р. (30 крб. на місяць)⁶⁴⁸ та вчителя нижчої початкової школи 1918 р. (125 крб. на місяць)⁶⁴⁹. У таблиці 2.4 представлено їхню купівельну спроможність.

Табл. 2.4⁶⁵⁰

Назва продукту	Найменш оплачуваний працівник освіти (1913 р.)	Вчитель нижчої початкової школи (1918 р.)
Хліб білий	333 кг	33,3 кг
Хліб житній	1500 кг	47 кг
Яловичина	88,5 кг	20,8 кг
Молоко	25,5 відер	8,9 відер
Борошно житнє	427,5 кг	41,6 кг
Сало свиняче	49,5 кг	8,6 кг
Цукор	85,5 кг	19 кг

Звідси можна зробити висновок, що рівень життя інтелігенції протягом 1913–1918 рр. помітно знизився, що призвело до неминучого падіння престижу вчительської професії та погіршення духовно-морального стану суспільства. На основі цього твердження газетного кореспондента Могилева-Подільського про «забитість» і «заляканість» місцевої інтелігенції, пов'язану з тим, що «всеруйнуючий смерч пронісся крізь її добробут», напевно є художнім перебільшенням⁶⁵¹.

Завершуючи порівняння купівельної спроможності містян за часовим принципом, ми вважаємо актуальним також застосування територіального підходу. Для цього ми зіставили базарні ціни на деякі продукти харчування в таких містах, як Вінниця та Київ. У наведеній таблиці 2.5 вказано відповідні дані, зафіксовані в серпні 1918 р.

⁶⁴⁸ Молчанов В. Б. Там само.

⁶⁴⁹ Литовський Д. Там само.

⁶⁵⁰ Складено: ДАХмО. ДАХмО. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 643. Арк. 42-43; Базарные цены в Виннице. *Слово Подоліи*. 1918. 4 сентября. С. 1.; Базарные цены в Виннице 26 августа. *Слово Подоліи*. 1918. 10 сентября. С. 1.; Литовський Д. Становище та діяльність Всеукраїнської учительської спілки за доби гетьманату Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). *Вісник Київського національного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. Київ, 2009. URL: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vknlu/Ief/2009_15/8.pdf; Молчанов В. Б. Вказ. праця. С. 168.

⁶⁵¹ Обозрение Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 21 ноября. С. 2.

Табл. 2.5⁶⁵²

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна у Вінниці	Ціна в Києві
Борошно пшеничне	пуд	90 крб.	100 – 120 крб.
Хліб житній	фунт	1,25 крб.	1,8 – 2 крб.
Хліб крупчастий	фунт	2 крб.	2,8 – 3 крб.
Картопля	пуд	6 крб.	12 – 16 крб.
Яйце куряче	десяток	2,5 крб.	4 – 6 крб.
Яблуко	десяток	0,3 – 1,4 крб.	1,5 – 5 крб.

Отже, отримані результати свідчать про суттєву різницю в продовольчій ситуації між Вінницею та Києвом у серпні 1918 р. У середньому ціни на продукти в Києві були вищими на понад 50 % порівняно з Вінницею. Це дозволяє зробити висновок, що при однакових тарифах зарплат працівників бюджетної сфери рівень їхнього добробуту значною мірою залежав від розміру доплат та надбавок.

Проте не одним «хлібом єдиним» жило міське населення Поділля за Гетьманату. Дозвілля також відігравало важливу роль, дозволяючи містянам доповнювати матеріальну сторону свого життя нематеріальною, відволікаючись від буденних проблем. Вільний час вони використовували по-різному: від читання книг у бібліотеках до програвання останніх грошей у гральних клубах.

Насамперед, після забезпечення базових потреб, мешканці міст природно прагнули до розваг і видовищ. Це бажання задовольнялося в театрах, кінематографах та цирках. Однак у червні 1918 р., у процесі встановлення гетьманської влади у Вінниці, були введені певні обмеження на діяльність цих закладів⁶⁵³.

Період існування Української Держави здебільшого асоціюється з культурними здобутками, які сприяли активному розвитку театрального життя. Подільська преса була переповнена афішами вистав, оголошеннями про відкриття нових театрів, а також регулярними рецензіями на театральні постановки. У Вінниці діяли два українські театри, серед яких найбільш популярним був міський театр, де виступала трупа Прохоровича, що ставила п'єси різних

⁶⁵² Складено за: Базарные цены в Виннице. *Слово Подоліи*. 1918. 30 августа. С. 1.; Базарные цены в Киеве. *Русский голос*. 1918. 15 августа. С. 1.; Базарные цены в Киеве. *Русский голос*. 1918. 17 августа. С. 1.

⁶⁵³ Вінниця: Історичний нарис. Вінниця, 2007. С. 133.

українських драматургів⁶⁵⁴.

Однак детальніший аналіз театральної ситуації на Поділлі показує, що не все було так ідеально. Наприклад, у Могилеві-Подільському, окрім значних податків на продаж квитків, репертуар місцевих театральних труп був обмежений, а професійних кадрів бракувало⁶⁵⁵. Хоча в місті було п'ять театрів, три з них – «Люкс», «Гігант» та «Міраж» – належали кіно-товариствам і не вирізнялися високою якістю продукції. «Люкс» був фактично брудним напівсараєм, де демонструвалися кіносцени низької якості. Більш-менш добротним був театр «Фолянда», але його відвідували здебільшого представники «демократичної публіки», і тому інтелігенція обходила цей заклад «десятою дорогою». У жовтні 1918 р. тут навіть проводили конкурс краси, переможця якого визначала публіка шляхом голосування талонами⁶⁵⁶. Зі слів місцевих театральних критиків, єдиним справжнім мистецьким центром Могилева-Подільського залишався театр «Польського Дому», який завжди збирав повні зали⁶⁵⁷.

Вартість квитків на театральні вистави в містах Поділля була дуже варіативною і залежала від типу театру та вистави. Наприклад, у Кам'янці-Подільському театр «Гігант» встановлював ціни на квитки на оперети «Не жартуй з коханням» і «Доброчесна грішниця» в межах від 50 коп. до 3 крб.⁶⁵⁸. Тим часом у «Пушкінському народному домі» ціни на квитки на спектаклі-концерти коливалися від 1 до 8 крб., а місця в ложах коштували ще дорожче – від 20 до 25 крб.⁶⁵⁹.

⁶⁵⁴ Кравчук О., Марценюк Н. Вказ. праця. С. 231.

⁶⁵⁵ Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917–1920 рр.): Монографія. Вінниця, 2009. С. 204.

⁶⁵⁶ Первые красавица и красавец гор. Могилёва. *Жизнь Подольи*. 1918. 19 октября. С. 2.

⁶⁵⁷ Могилёв-Подольский. *Слово Подольи*. 1918. 16 июля. С. 2.

⁶⁵⁸ Объявление. *Подольский край*. 1918. 17 июня. С. 1.

⁶⁵⁹ Объявление. *Подольский край*. 1918. 29 июля. С. 1.

Афіша подій культурно-мистецького життя Кам'янця-Подільського (жовтень 1918 р.)

Кінематографи також користувалися великим попитом серед місцевої публіки. Наприклад, у липні 1918 р. вінницькі кінотеатри «Эхо», «Express» та «Mon-Repos» демонстрували драму «Казка кохання дорогого (Мовчи смутку... мовчи...)», яка мала великий успіх у глядачів⁶⁶⁰. У Кам'янці-Подільському особливу популярність здобув кінематограф «Зірка» проскурівської «Просвіти», що в жовтні показував історичну драму «Смерть богів»⁶⁶¹. Окрему увагу привернув продемонстрований у міському театрі 21 листопада 1918 р. фільм «Огляд Вінниці». Це була кінокартина, знята на кінофабриці В. Снарського⁶⁶², яка викликала великий інтерес серед місцевого населення і, на превеликий жаль, не збереглася до сьогодні.

Однак не всі враження від відвідування кінотеатрів були позитивними. Наприклад, в одному з вінницьких кінотеатрів під назвою «Патеграф» відвідувачі скаржилися на низький рівень обслуговування. Як зазначала газета «Слово Подолі», «касир

⁶⁶⁰ Кино-театр «Эхо», «Mon-Repos», «Express». *Слово Подоліи*. 1918. 5 июля. С. 2.

⁶⁶¹ Сегодня... *Подольская мысль*. 1918. 22 октября. С. 1.

⁶⁶² Обзорение Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 21 ноября. С. 2.

надзвичайно брутальний, прислуга неввічлива, зала брудна, фойє заплъоване і недостатньо освітлене»⁶⁶³. У Могилеві-Подільському також було багато нарікань на місцеві кінотеатри, оскільки деякі з них демонстрували фільми, які не були спрямовані на дитячу аудиторію⁶⁶⁴.

Безпрецедентною популярністю у вінницького глядача користувався «Цирк Мушинського». З особливим захватом вінницька публіка спостерігала за виступами китайських акробатів⁶⁶⁵ та чемпіонатами з французької боротьби, які часто тривали до пізньої ночі⁶⁶⁶. Склад учасників був вражаючим – 30 червня 1918 р. на змагання прибув навіть чемпіон світу А. Ромже⁶⁶⁷. Цілком очікувано, циркові події не обходилися без скандалів: у деяких випадках виникали бійки, підвищуючи цим глядацький інтерес до закладу. Місцева преса також звертала увагу на окремі номери, які вона називала цинічними й аморальними, особливо з огляду на те, що їх виконували в присутності жінок і учнів⁶⁶⁸.

У Кам'янці-Подільському часто організовувалися гуляння з різноманітними розвагами, які приваблювали як дорослих, так і дітей. Серед популярних заходів були дитячі ігри, американський аукціон, летюча пошта, бій конфетті, діжки щастя тощо. Вхід на такі заходи був платним: для дорослих – 1 крб., для дітей – 50 коп.⁶⁶⁹

Загальнодоступними зонами відпочинку для подільських містян залишалися міські сади. За доби гетьманування П. Скоропадського особливе місце серед них посідав сад у Могилеві-Подільському. Його унікальність полягала в тому, що тричі на тиждень там виступав австрійський оркестр, який виконував популярні твори таких видатних композиторів, як Ф. Ліст і Р. Вагнер⁶⁷⁰.

Для поціновувачів виставкових заходів у липні 1918 р. у Вінниці організація «Просвіта» спільно з Подільським товариством охорони культурно-історичних пам'яток організувала виставку українського

⁶⁶³ Замечательный кинотеатр. *Слово Подоліи*. 1918. 9 июля. С. 1.

⁶⁶⁴ Кинематограф – воспитатель детей. *Жизнь Подоліи*. 1918. 9 октября. С. 2.

⁶⁶⁵ Цирк. *Слово Подоліи*. 1918. 15 мая. С. 3.

⁶⁶⁶ Цирк Мушинского. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июня. С. 2.

⁶⁶⁷ Цирк Мушинского. *Слово Подоліи*. 1918. 3 июля. С. 2.

⁶⁶⁸ Драка в цирке. *Слово Подоліи*. 1918. 17 июля. С. 1.

⁶⁶⁹ Новый Бульвар. *Подольский край*. 1918. 27 июля. С. 1.

⁶⁷⁰ Кн. Е. Н. Сайн-Витгенштейн. *Дневник 1914–1918*. Paris, 1986. С. 216.

народного мистецтва та кустарних виробів⁶⁷¹. У середині вересня планувалося відкриття ще однієї виставки, де мали бути представлені картини та етюди відомих митців: професора живопису й академіка В. Орловського, а також художників М. Пимоненка та Станіславського⁶⁷².

Читацькі потреби міських жителів задовольняли бібліотеки та читальні, однак доступ до цікавої літератури не завжди був легким. Наприклад, у Могилеві-Подільському функціонувала лише одна приватна бібліотека з мінімальними можливостями забезпечити книжковими ресурсами все населення міста⁶⁷³. Ситуація дещо покращилася завдяки ініціативі місцевої влади, яка відкрила бібліотеку-читальню при штабі міської міліції. Крім того, на розі вул. Київської й вул. Стависької працював магазин товариства «Просвіти» зі свіжими номерами преси та новими книгами⁶⁷⁴.

Послуги в міських бібліотеках на Поділлі були платними. Наприклад, у гайсинській міській бібліотеці підписна плата за читання складала 1 крб. на місяць, плата за користування бібліотекою – 10 коп. на день, а членський внесок становив 10 крб. на рік⁶⁷⁵. У жовтні 1918 р. абонентська плата в кам'янецькій міській бібліотеці була дещо вищою й становила 1 крб. 50 коп. на місяць.

У проскурівській бібліотеці імені О. С. Пушкіна гостро відчувалася нестача книг, їхня кількість складала лише 1–1,5 одиниці на одного жителя. Для подолання цього книжкового дефіциту розпорядчий комітет міської думи у вересні 1918 р. звернувся до містян із проханням жертвувати прочитані книги до бібліотеки⁶⁷⁶.

Інформаційний простір Подільської губернії у період існування Української Держави наповнювали переважно такі газети, як «Слово Подолі» (Вінниця), «Подольский край», «Подольская мысль» (Кам'янець-Подільський) і «Жизнь Подолі» (Могилів-Подільський). Вартість одного номера газети коливалася від 25 до 40 копійок.

Ресторани залишалися традиційним місцем проведення дозвілля для міського населення Поділля з доходами рівня вище середнього.

⁶⁷¹ Виставка. *Слово Подолі*. 1918. 9 июля. С. 1.

⁶⁷² Виставка картин. *Слово Подолі*. 1918. 8 сентября. С. 1.

⁶⁷³ Могилёв-Подольский. *Слово Подолі*. 1918. 16 июля. С. 2.

⁶⁷⁴ Антонишин А. Могилів-Подільський повіт у період гетьманату П. Скоропадського. *Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція*. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 200.

⁶⁷⁵ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 863в.

⁶⁷⁶ Проскуров. *Слово Подолі*. 1918. 14 сентября. С. 2.

У Вінниці працювали такі заклади, як «Подолія», «Уніон», «Варшава», «Мон Repos» і «Сроїна». Ціни на напої в цих ресторанах могли суттєво різнитися: пляшка удільного вина №№ 24 і 26 коштувала від 20 до 50 крб., а келих пива – від 1 крб. 50 коп. до 2 крб. Вечорами в ресторанах «Подолія» і «Варшава», а також у саду «Сроїна» виконувалися твори «легкого жанру»⁶⁷⁷, тоді як у ресторані «Європа» в Могилеві-Подільському грав струнний оркестр⁶⁷⁸. Більшість ресторанів працювали допізна. Наприклад, заклад «Венеція» в Кам'янці-Подільському приймав відвідувачів з 8:00 ранку до 1:00 ночі⁶⁷⁹.

У листопаді 1918 р., в умовах загострення політичної ситуації в Українській Державі, місцева влада почала приділяти більше уваги діяльності розважальних закладів. Так, 16 листопада в Могилеві-Подільському було видано розпорядження, яке зобов'язувало ресторани завершувати роботу не пізніше 23:00⁶⁸⁰. У Кам'янці-Подільському влада акцентувала на захисті учнівської молоді від негативного впливу розважальних закладів. Начальник міської державної варти видав наказ, згідно з яким власники ресторанів і більярдних зобов'язані були не допускати до них учнів місцевих навчальних закладів⁶⁸¹.

На Поділлі в період Гетьманату були поширені заклади, які поєднували вживання міцних напоїв із азартними іграми. У Могилеві-Подільському, за свідченням місцевих газет, кількість таких гральних клубів вважалася «надмірною»⁶⁸². Це частково пояснювалося наявністю великої кількості демобілізованих офіцерів, з котрих багато хто, намагаючись заробити на життя, ставав професійними гравцями в лото⁶⁸³. У вересні 1918 р. мешканки міста зустріли з полегшенням звістку про закриття двох клубів для гри в лото. Один із них функціонував близько двох місяців, а приміщення другого було реквізовано кавалерійським полком⁶⁸⁴.

⁶⁷⁷ Наши рестораны. *Слово Подоліи*. 1918. 24 июля. С. 2.

⁶⁷⁸ Кафе-ресторан «Европа». *Жизнь Подоліи*. 1918. 7 ноября. С. 1.

⁶⁷⁹ Ново-открытый ресторан и кофейня «Венеция». *Подольская мысль*. 1918. 20 октября. С. 1.

⁶⁸⁰ Согласно приказа по гарнизону... *Жизнь Подоліи*. 1918. 16 ноября. С. 4.

⁶⁸¹ Начальник Каменецкой гор. державной варты предписал... *Подольский край*. 1918. 15 ноября. С. 2.

⁶⁸² Могилёв-Подольск. *Слово Подоліи*. 1918. 8 августа. С. 2.

⁶⁸³ Безработица в Виннице и борьба с нею (Из деятельности биржи труда). *Слово Подоліи*. 1918. 23 августа. С. 1.

⁶⁸⁴ Лотто, процветающее благополучно... *Слово Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 2.

У Жмеринці ж процвітав заклад «Сімейний клуб трудової інтелігенції». Хоча його назва могла б створювати враження культурного та сімейного простору, насправді клуб мав репутацію місця, де панували пияцтво та азартні картярські ігри. Вечорами і до самого ранку тут грали в лото, а азартні гравці часто не тільки втрачали гроші, але й обручки, портсигари та інші цінні речі⁶⁸⁵.

Міські базари на Поділлі також ставали місцями для азартних ігор, де картярі використовували різні хитрощі для виманювання грошей. У Вінниці в жовтні 1918 р. влаштовували гру на вгадування карти з трьох, обіцяючи подвійний виграш. Легковірні гравці часто втрачали свої гроші в таких махінаціях⁶⁸⁶. Для боротьби з подібними випадками Кам'янець-Подільська влада в грудні того року заборонила азартні ігри в клубах, готелях та інших приміщеннях. Однак на практиці це лише призвело до нелегальної ігрової діяльності, що створило нові труднощі для правоохоронних органів⁶⁸⁷.

Іншим методом, який використовувався для виманювання грошей у населення, була хіромантія. Вінницькі ЗМІ влітку 1918 р. активно попереджали жителів міста, щоб вони не піддавалися шахрайським прийомам, пов'язаним з такими практиками. Хіроманти часто пропонували свої послуги в гаданні на картах або «лікуванні» через гіпноз від різноманітних хвороб та патологій. З огляду на підвищену психологічну напругу в суспільстві, можна припустити, що це створювало стабільно високий попит на їхні послуги, оскільки люди шукали способи розв'язання особистих проблем чи пошуку втіхи в умовах економічної нестабільності⁶⁸⁸.

Звісно, активний відпочинок був також популярним серед містян. У Вінниці 12 липня 1918 р. товариство «Ілля Муромець» офіційно відкрило свій спортивний гурток у районі Кумбар. Спочатку запрацювали секції з тенісу, футболу та курси гімнастики. Уже на початок серпня товариство мало 16 постійних членів, більшість з них становила молодь. За перший місяць існування організували два спортивні свята, в яких проходили змагання з бігу, фехтування, легкої атлетики, футболу та лаут-тенісу. Переможці отримували грошові

⁶⁸⁵ Жмеринка. *Слово Подоліи*. 1918. 2 августа. С. 2.

⁶⁸⁶ Вниманию варты. *Слово Подоліи*. 1918. 16 октября. С. 2.

⁶⁸⁷ Нач. Кам. гор. державной охраны... *Подольский край*. 1918. 6 декабря. С. 2.

⁶⁸⁸ Хироманты. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.

призи та цінні подарунки. У Кам'янці-Подільському того ж літа відкрився єврейський спортивний клуб «Маккабі», який очолив чех М. Щедрий. Це товариство також приваблювало молодь, нараховуючи близько 150 членів віком від 16 до 18 років. При ньому діяли секції легкої атлетики, тенісу та фехтування⁶⁸⁹.

Цікаво, що навіть на літніх пляжах міста спостерігалися певні соціальні явища, які викликали громадське обурення. У серпні 1918 р. на вінницьких «Кумбарах» деякі відвідувачі пляжу віддавали перевагу купанню без купальних костюмів, що стало приводом для осуду в місцевих ЗМІ. Газети називали таких осіб «безсоромними суб'єктами», підкреслюючи порушення існуючих тоді соціальних норм⁶⁹⁰. У ті ж дні увагу вінничан привернула організація весілля зі святковим столом і танцями в синагозі імені Лівшиця, де, зокрема, продавали пиво та оселедець⁶⁹¹.

Лакмусовим папірцем, який демонстрував тогочасну моральну дезорганізацію суспільства, можна вважати ситуацію, що виникла у Кам'янці-Подільському в грудні 1918 р., тобто через три тижні після захоплення в місті влади Директорією. Тоді в центральній частині Кам'янця було помічено гуртування місцевих повій на тротуарах і їхню агресивну поведінку щодо перехожих⁶⁹², що свідчило як про зниження суспільних стандартів унаслідок соціально-економічних і політичних потрясінь, так і про відсутність належного контролю з боку правоохоронних органів.

2.3. Проблема безробіття та діяльність подільських міських бірж праці

Міське працездатне населення Поділля в період Гетьманату стикалося зі значними труднощами у досягненні добробуту через високий рівень безробіття, яке впливало не лише на матеріальний стан, а й на психологічний стан людей.

Безробіття в Українській Державі було спричинене воєнними,

⁶⁸⁹ Антонишин А. Діяльність просвітніх організацій на Поділлі в добу гетьманату П. Скоропадського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету: Збірник наукових праць. Серія: Історія, економіка, філософія.* 2009. Вип. 15. URL: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vknlu/Ief/2009_15/7.pdf

⁶⁹⁰ Вінницькая идилия. *Слово Подоліи.* 1918. 16 августа. С. 2.

⁶⁹¹ Открытое письмо председателю еврейской общины. *Слово Подоліи.* 1918. 6 августа. С. 1.

⁶⁹² Нач. Кам. гор. державной охраны... *Подольский край.* 1918. 6 декабря. С. 2.

економічними, соціальними та політичними обставинами 1917–1918 рр. і найбільш гостро проявлялося у таких містах, як Київ, Катеринослав та Одеса⁶⁹³. На відміну від промислово розвинених губерній, Поділля залишалося великим аграрним регіоном із низьким рівнем розвитку промисловості, представленої переважно підприємствами, що займалися обробкою сільськогосподарської продукції. Крім того, Подільська губернія вирізнявся значним приростом як сільського, так і міського населення. Ці фактори зумовили високий рівень безробіття в Поділлі ще до початку Першої світової війни⁶⁹⁴.

Упродовж 1917–1918 рр. рівень безробіття в регіоні ще більше зріс. Так, наприклад, лише за перший квартал 1918 р., через закриття кількох сотень аграрно-промислових підприємств внаслідок грабіжницьких дій австро-угорських військ, без роботи залишилося 44 тис. працівників⁶⁹⁵.

Зростання кількості безробітних у Подільській губернії також було зумовлене демобілізацією російської армії у 1917 р., коли цілі військові підрозділи припинили своє існування. Внаслідок того значна кількість армійських офіцерів опинилася в запасі, але більшість із них не могла знайти роботу, яка б відповідала їхньому рівню освіти та кваліфікації. Одноразова виплата грошової допомоги восени 1918 р., еквівалентна двомісячній зарплаті, яку офіцери отримували на момент розформування їхніх частин, лише тимчасово полегшила їхнє складне матеріальне становище. Це призвело до формування так званої безробітної інтелігенції, основою якої стали саме колишні офіцери. Характерним явищем у подільських містах за часів Гетьманату П. Скоропадського була наявність багатьох офіцерів запасу серед офіціантів у закладах громадського харчування⁶⁹⁶.

Окрім того, ліквідація російських фронтів після завершення бойових дій із країнами Четверного союзу призвела до типових післявоєнних проблем: призвані на військову службу працівники,

⁶⁹³ Гай-Нижник П. Проблема безробіття в Українській Державі 1918 року. *Пам'ять століть*. 2003. № 2. С. 75.

⁶⁹⁴ Байлема Т. М. Соціальна політика національних урядів України у 1917–1920 рр. (на матеріалах Подільської губернії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України». Київ, 2010. С. 13.

⁶⁹⁵ Антонишин А. Соціально-економічні перетворення на Поділлі за гетьманату П. Скоропадського. *Історичний журнал*. 2007. № 3. С. 46.

⁶⁹⁶ Помощь нашему офицерству. *Слово Подоліи*. 1918. 10 сентября. С. 1.

повертаючись на свої попередні місця роботи, виявляли, що їхні посади вже зайняті, здебільшого жінками. Така ситуація склалася, наприклад, у вересні 1918 р. серед службовців вінницького трамвайного парку⁶⁹⁷.

Ще одним характерним для гетьманського режиму джерелом поповнення лав безробітних стали арешти української інтелігенції, особливо в повітових містах. Їхні посади негайно займали інші особи, незважаючи на зусилля Подільської губернської народної управи, яка намагалася вирішити цю проблему, запрошуючи звільнених арештантів до роботи у своїх установах⁶⁹⁸.

Загалом боротьба з безробіттям в Українській Державі перебувала у віданні Міністерства праці, а на місцевому рівні її реалізація покладалася на міські біржі праці. Про це зазначалося на Всеукраїнській нараді завідувачів та інструкторів бірж, що відбулася 23–28 травня 1918 р. У Подільській губернії функціонували три біржі праці – у Вінниці, Проскурові та Кам'янці⁶⁹⁹. У травні того року на обліку цих бірж перебували 2,5 тис., 1 тис. та 1,1 тис. безробітних відповідно⁷⁰⁰.

Варто зазначити, що наведені офіційні дані не відображали реального рівня безробіття в подільських містах, оскільки значна частина безробітних не була зареєстрована на біржах праці. Багато людей, втративши роботу, покладалися лише на власні сили та ініціативу. Для Вінниці того часу, наприклад, було характерним відкриття нових підприємств, заснованих представниками безробітної інтелігенції, про що іноді безпосередньо вказувалося на вивісках. Серед них можна було знайти «сади», ресторан «Mon-Repos», паштетну, клуби, театри, аукціонну залу тощо. Проте значна кількість людей надавала перевагу заробіткам на спекуляції. Цьому сприяли як низькі зарплати, які пропонували в разі працевлаштування, так і постійне зростання цін, що зводило ці заробітки нанівець⁷⁰¹.

Організації, що займалися посередництвом у працевлаштуванні,

⁶⁹⁷ Ходатайство бывших трамвайных служащих. *Слово Подоліи*. 1918. 17 сентября. С. 2.

⁶⁹⁸ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. Вінниця, 2011. С. 292–293.

⁶⁹⁹ Минюк О. Адміністративно-правове регулювання діяльності бірж праці в період непу. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (серія: економіка, право)*. 2010. Вип. 49. С. 173.

⁷⁰⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Відень, 1921. Т. 3. С. 48–49.

⁷⁰¹ Безработные и подрабатывающие. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июля. С. 1.

з'явилися в Російській імперії на початку ХХ ст. В Україні першу біржу праці, названу Бюро праці, відкрили в Києві в жовтні 1915 р. Біржі праці, які діяли за доби Гетьманату П. Скоропадського, працювали відповідно до «Положення про біржі праці», затвердженого Тимчасовим урядом 19 серпня 1917 р. Відповідно до цього документа, місцеві й обласні біржі створювалися міськими громадськими управліннями та земськими установами в населених пунктах із чисельністю населення не менш ніж 50 тис. осіб. Основними завданнями таких установ були:

- реєстрування попиту на працю і пропозицію праці;
- надання посередницьких послуг з найму;
- ведення поточної статистики попиту на працю та пропозицію праці;
- збирання інших відомостей про становище місцевого ринку праці;
- затвердження інших заходів для упорядкування попиту на працю та пропозиції праці⁷⁰².

Управління місцевою біржею праці здійснював паритетний комітет, який формувався з рівної кількості представників робітничих професійних організацій і роботодавців. Основними завданнями цього комітету були регулювання трудових відносин між працівниками та роботодавцями⁷⁰³, встановлення середнього рівня заробітної плати для різних професій, контроль за діяльністю соціально орієнтованих закладів тощо⁷⁰⁴. Голову комітету призначала міська дума. Для координації роботи та узгодження дій між місцевими біржами створювалися обласні біржі, які об'єднували кілька локальних структур. Послуги бірж праці надавалися безкоштовно.

У другій половині 1917 р. в Україні почали активно відкривати біржі праці, зокрема в таких містах, як Харків, Одеса, Катеринослав та інших. У 1918 р. вони з'явилися й на Поділлі: у січні – у Вінниці, а в травні – у Проскурові та Кам'янці-Подільському⁷⁰⁵. Натомість у Могилеві-Подільському біржу праці за часів Гетьманату П. Скоропадського так і не вдалося створити. Хоча міська управа

⁷⁰² Минюк О. Вказ. праця. С. 172.

⁷⁰³ Безработица в Виннице и борьба с нею (Из деятельности биржи труда). *Слово Подоліи*. 1918. 23 августа. С. 1.

⁷⁰⁴ Письмо в редакцию. *Слово Подоліи*. 1918. 7 августа. С. 2.

⁷⁰⁵ Минюк О. Вказ. праця. С. 171–173.

звернулася до Міністерства праці за відповідним дозволом, отримавши позитивну відповідь у жовтні 1918 р., міська дума не встигла розглянути це питання через дострокове припинення своєї діяльності⁷⁰⁶.

Щоб глибше проаналізувати особливості боротьби з безробіттям, потрібно докладно розглянути діяльність подільських бірж праці влітку та восени 1918 р.

23 серпня Вінницька міська біржа праці підсумувала результати своєї діяльності за поточний робочий сезон. Станом на 1 серпня на обліку перебували 1667 осіб (1319 чоловіків і 348 жінок)⁷⁰⁷. Це на 800 осіб менше, ніж у травні. Однак зменшення кількості зареєстрованих не свідчило про реальне скорочення безробіття. Починаючи з серпня, біржа запровадила новий порядок реєстрації, що передбачав обов'язкову явку кожні 6 днів для відмітки. Осіб, які не з'являлися у встановлений термін, виключали зі списків. Проводилися також відрахування безробітних, які зареєструвалися в січні–березні, але не мали подальших відміток⁷⁰⁸.

Ілюзію покращення ситуації на ринку праці спростовував і той факт, що зі збільшенням попиту роботодавців на робочу силу через біржу, приміщення установи одразу переповнювалося шукачами роботи. Проте далеко не всі з них були безробітними. У Вінниці тоді існувала значна кількість працівників, які працювали в незадовільних умовах і, маючи можливість знайти краще місце, були готові одразу змінити роботу.

Поглиблений аналіз співвідношення наявної робочої сили за категоріями професій та пропозицій роботодавців на Вінницькій біржі праці виявляє суттєві розбіжності. Наприклад, зі 183 робітників металообробного промислу лише троє були працевлаштовані. Загалом фахівців з обробки дерева, металів, шкір та інших матеріалів брали на роботу дуже мало. Це було зумовлено тим, що підприємства обробної галузі або обходилися власним персоналом, або навіть скорочували його.

Аналогічна ситуація спостерігалася серед представників

⁷⁰⁶ Биржа труда. *Жизнь Подольи*. 1918. 6 октября. С. 2.

⁷⁰⁷ Безработица в Виннице и борьба с нею (Из деятельности биржи труда). *Слово Подольи*. 1918. 23 августа. С. 1.

⁷⁰⁸ К учреждению при городской управе особого отдела. *Слово Подольи*. 1918. 8 сентября. С. 1.

«інтелігентних професій» та конторських службовців. З 85 осіб першої категорії, які перебували на обліку, працевлаштування отримали лише четверо, а з 63 канцелярських працівників – десятеро. Це свідчило про перенасиченість Вінниці канцелярськими службовцями, які ще утримували посади у воєнних установах, але не могли адаптуватися до змінених умов. У зв'язку з цим багато високоосвічених осіб змушені були реєструватися як чорнороби, аби якнайшвидше знайти роботу. Працівники біржі зазначали, що запити від роботодавців на некваліфікованих робітників більш-менш відповідали реальній ситуації на ринку, і такі претенденти мали відносно швидко можливість працевлаштуватися.

Схожа картина була і в сфері «професій особистого служіння», що передусім включало посади прислуги, нянь і кухарок. У цьому сегменті попит роботодавців досить точно відповідав наявним пропозиціям, а в окремих випадках навіть перевищував їх.

Загалом, аналізуючи роботу вінницької та проскурівської бірж праці, можна зробити висновок про їхню низьку ефективність. Зокрема, рівень працевлаштування серед безробітних у Вінниці на 1 серпня становив лише 20,54 %⁷⁰⁹, а в Проскурові на 1 вересня – 12,7 %⁷¹⁰.

Натомість значно вищу ефективність демонструвала біржа праці в Кам'янці-Подільському. Станомі на травень 1918 р. на ній було зареєстровано 1,1 тис. безробітних, при цьому на них припадало 1,4 тис. вакансій, що свідчило про більш збалансоване співвідношення попиту та пропозиції на робочі місця.

Однією з причин більшої ефективності кам'янецької біржі було активне інформування населення через місцеві ЗМІ. У газетах «Подольский край» і «Подольская мысль» щодня публікувалися звернення біржі праці до роботодавців і безробітних, а також регулярні звіти про її діяльність. Наприклад, 6 серпня біржу праці відвідали 57 осіб, було зареєстровано 8 нових безробітних та 26 нових пропозицій праці від роботодавців, переважно особистого служіння. Того дня установа відправила на роботу 8 працівників⁷¹¹. Цей

⁷⁰⁹ Безработица в Виннице и борьба с нею (Из деятельности биржи труда). *Слово Подоліи*. 1918. 23 августа. С. 1.

⁷¹⁰ Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 25 сентября. С. 2.

⁷¹¹ За 6 августа... *Подольский край*. 1918. 9 августа. С. 4.

ефективний підхід сприяв працевлаштуванню 172 осіб у серпні⁷¹², що вказувало на його високий рівень організації і підтримки місцевої економіки.

Саме тому однією з причин низької ефективності проскурівської біржі праці було недостатнє інформування місцевих мешканців і роботодавців про її діяльність. Це підтверджується даними за період з травня по вересень, коли було зареєстровано 1070 безробітних, але лише 396 вакансій надійшло від роботодавців міста та 54 – від роботодавців повіту. Статистика могла би бути ще гіршою, якби не почалися роботи з видобутку торфу поблизу міста, адже підприємці зобов'язалися набирати працівників лише через біржу праці, що частково підвищило ефективність установи⁷¹³.

Координація місцевих подільських бірж праці з обласними дозволяла мешканцям Поділля шукати роботу в інших регіонах, що відкривало додаткові можливості для працевлаштування. Подібна співпраця полягала в тому, що місцеві біржі направляли своїх зареєстрованих безробітних до інших міст та губерній, де обласні біржі не могли задовольнити попит на робочу силу. Наприклад, у серпні вінницька біржа праці отримала кілька запитів на робочі руки від організацій за межами міста, таких як лісові розробки Одеського військово-промислового комітету та інші. Однак, попри такі можливості, іноді виникали затримки: так, залізничний страйк у серпні завадив відправити 200 робітників на лісові роботи до Волинської губернії⁷¹⁴. Це свідчить про те, що біржі праці стикалися не лише з відсутністю вакансій, але й з труднощами у забезпеченні переміщення робочої сили через тогочасні економічні та політичні проблеми.

Завдяки дефіциту робочої сили у Центральних державах, спричиненому чисельними мобілізаціями, подільці мали можливість тимчасового офіційного працевлаштування за кордоном. Наприклад, 1 листопада 1918 р. у Кам'янці-Подільському було оголошено набір кількох тис. кваліфікованих та некваліфікованих робітників для роботи у видобувній промисловості Німеччини. Пропонувалося укласти контракти терміном на 6 місяців⁷¹⁵.

⁷¹² Заседание Кам.-Под. городской думы. *Подольский край*. 1918. 10 августа. С. 3.

⁷¹³ Проскуров. *Слово Подольи*. 1918. 25 сентября. С. 2.

⁷¹⁴ Безработица в Виннице и борьба с нею (Из деятельности биржи труда). *Слово Подольи*. 1918. 23 августа. С. 1.

⁷¹⁵ В Германию... *Подольский край*. 1918. 1 ноября С. 2.

Для пошуку додаткових джерел фінансування заходів зі зменшення безробіття міське самоврядування проводило різноманітні благодійні акції. У Вінниці, зокрема, організовували «дні біржі праці». 23–24 червня, завдяки організованому «кружковому» збору, в спеціальний фонд було зібрано 1212 крб.⁷¹⁶. Ці кошти сприяли відкриттю їдалень для безробітних у Вінниці та Проскурові влітку-восени 1918 р. У Кам'янці-Подільському частина доходів від масових заходів на Новому бульварі використовувалася на підтримку безробітних серед військовослужбовців. Для цього організовували лотереї, велосипедні перегони та фігурну велосипедну їзду⁷¹⁷.

У серпні Вінницька біржа ініціювала створення робітничого клубу імені Г. Плеханова, метою якого було «підвищення культурного рівня в інтелектуальному та моральному аспектах». Відповідно до статуту, для членів клубу передбачалися лекції, доповіді, доступ до бібліотеки та читальні, організація вечорів, концертів, а також екскурсій як наукового, так і розважального характеру⁷¹⁸.

Вінницька біржа праці займалася також культурно-просвітницькою діяльністю. Зокрема, влітку організовувалися безкоштовні лекції. Так, 30 червня 1918 р. у приміщенні біржі лектор М. Спаський прочитав лекцію на тему «Світло знання»⁷¹⁹. Однак відвідуваність таких заходів залишалася дуже низькою. Представники біржі пояснювали це загальним розчаруванням у житті та втратою інтересу до саморозвитку серед робітників, що було характерним явищем для умов безробіття того часу⁷²⁰.

Небагато підстав для оптимізму мали й працівники подільських бірж праці. Надії на реалізацію довгоочікуваної «Постанови про організацію громадських робіт» від 3 серпня 1918 р., яку уряд підтримав асигнуванням понад 2,5 млн крб.⁷²¹, не виправдалися, оскільки в Подільській губернії проведення таких робіт не було заплановано⁷²².

⁷¹⁶ В «дни биржи труда». *Слово Подоліи*. 1918. 27 июня. С. 2.

⁷¹⁷ Завтра 20/7июля... *Подольский край*. 1918. 19 июля. С. 3.

⁷¹⁸ Рабочий клуб имени Г. В. Плеханова. *Слово Подоліи*. 1918. 24 июля. С. 2.

⁷¹⁹ Лекция. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.

⁷²⁰ Безработица в Виннице и борьба с нею (Из деятельности биржи труда). *Слово Подоліи*. 1918. 23 августа. С. 1.

⁷²¹ Гай-Нижник П. Проблема безробіття в Українській Державі 1918 року. *Пам'ять століть*. 2003. № 2 С. 74.

⁷²² Потапов О. М. Роль міських дум Київщини в організації громадських робіт за часів Української держави (квітень–грудень 1918 р.). *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. 2011.

Утім, створення збройних сил Української Держави⁷²³ та Добровільних дружин восени 1918 р. покращило ситуацію з безробіттям серед колишніх військових у губернії. Новобранцям обіцяли достойну оплату праці та низку пільг⁷²⁴.

Таким чином, за Гетьманату боротьба з безробіттям у подільських містах проходила в складних соціально-економічних умовах і супроводжувалася браком належної фінансової підтримки з боку держави. Такими були перші кроки в історії діяльності бірж праці – перших спеціалізованих установ, спрямованих на подолання безробіття на Поділлі.

Рівень добробуту міських жителів Поділля в період Гетьманату П. Скоропадського значною мірою визначався успіхами або невдачами внутрішньої політики урядів, активною роботою муніципалітетів, а також громадською ініціативою та активністю.

Добробут міських жителів передусім залежав від доступу до продуктів харчування та предметів першої необхідності за прийнятними цінами. Державна монополія на основні товари щоденного вжитку забезпечувала їх розподіл через карткову систему в нормованих обсягах, що мало сенс лише за умов належного продовольчого постачання міст Подільської губернії, зокрема хлібом. Проте через неспроможність держави забезпечити міста необхідними запасами виникали довгі черги до продовольчих лавок, що провокувало значне зростання спекуляції продуктами. Адміністративно-каральні заходи влади для боротьби зі спекуляцією давали лише короточасний результат, про що наочно свідчила ситуація на цукровому ринку Української Держави.

Продовольчі труднощі у містах робили заклади громадського харчування недоступними для широкого загалу, що прирікало найбільш соціально вразливі верстви міського населення на напівголодне існування. Для покращення ситуації влітку та восени 1918 р., завдяки громадській ініціативі, у Вінниці та Проскурові були відкриті їдальні для безробітних.

Вип. 4. С. 233–234.

⁷²³ В г. Валуйках формируется... *Подольская мысль*. 1918. 2 ноября. С. 2.

⁷²⁴ Объявление. *Подольский край*. 1918. 19 ноября. С. 1.

На якість життя міських жителів Поділля негативно впливало надмірне розмаїття грошових знаків, переважно іноземного походження, оскільки потужна фінансова система в Гетьманаті так і не була створена. Через це навіть «царські» рублі нерідко приймали з труднощами, а австрійські крони та «керенки» населення прагнуло позбутися якомога швидше.

Усі ці чинники призвели до низької купівельної спроможності міського населення. Більшість подолян не могли дозволити собі дотримуватися середнього харчового раціону початку XX ст. за цінами 1918 р., навіть з урахуванням посадових окладів, що змушувало їх шукати додаткові джерела доходу. Неможливість чесно заробити достатньо грошей для забезпечення себе і своїх родин сприяла поширенню корупції та спекуляції, які, своєю чергою, ще більше підвищували вартість споживчого кошика, створюючи своєрідне «зачароване коло». До того ж, високий рівень безробіття в Українській Державі значно ускладнював пошук роботи, що впливало не лише на матеріальний, але й на психологічний стан працездатного населення.

Нематеріальна сторона добробуту жителів подільських міст була представлена в їхньому дозвіллі, яке вони намагалися урізноманітнити, щоб полегшити буденне життя. Це включало потреби в мистецтві, театральних, спортивних та інших заходах, бібліотеках, атмосфері розважальних закладів тощо. Однак потяг значної частини населення до видовищ сумнівного культурного рівня та нічних гральних клубів вказував на низький моральний стан суспільства за Гетьманату.

ВИСНОВКИ

Розуміння сутності Гетьманату як одного з найсуперечливіших періодів українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та його вплив на соціально-економічне і суспільно-психологічне життя сучасників є важливою науковою та практичною проблемою. Вивчення цієї теми вимагає застосування нової наукової методології, яка зосереджена на дослідженні соціально-побутового життя міст окремих регіонів. Це дозволяє поглиблено оцінити внутрішню політику Української Держави 1918 р. та її вплив на розвиток суспільства.

Характеристика стану наукової розробки показує, що соціально-побутове життя міст за Гетьманату висвітлено фрагментарно. Це зумовлено іншими науковими пріоритетами вітчизняних і зарубіжних істориків. Для повнішого розкриття досліджуваної теми автор використав різноманітні групи першоджерел, серед яких особливо важливими є неопубліковані архівні матеріали, періодика 1918 р., спогади сучасників Гетьманату та нормативно-правові акти, що діяли в той період.

Залучення зазначених джерел дозволило виявити надзвичайно високі темпи урбанізації подільських міст під час існування Української Держави, які стали наслідком Першої світової війни та революційних подій 1917–1918 рр. Важливо підкреслити, що збільшення чисельності міського населення відбувалося спонтанно і не було пов'язане з соціально-економічним розвитком міст, який зазвичай передбачає зростання кількості містян. Міська інфраструктура Подільської губернії, сформована переважно в довоєнні роки, зазнала значного навантаження, що, своєю чергою, неминуче призвело до негативних наслідків для побутових умов населення міст.

Насамперед житлова криза в містах Подільської губернії проявилася через фактичне зупинення будівництва помешкань у період 1914–1918 рр. За Гетьманату будівництво загальмувалося через зростання вартості будівельних послуг, земельну політику міського самоврядування та реквізицію приміщень для потреб армії й адміністрації. Типовими стали переповнені квартири та проживання службовців у своїх установах і закладах. Одночасно житлова криза загострила суперечності, пов'язані з так званим «Квартирним

законом» від 5 серпня 1917 р., ухваленим Тимчасовим Урядом, оскільки його положення про обмеження розміру найманої плати виявилися неадекватними до реалій того часу. Ігнорування цього закону з боку домовласників та квартиронаймачів стало звичним явищем. Спроби гетьманського уряду переглянути закон не дали результатів, оскільки значна частина міського населення Поділля сприймала його як важливий елемент соціального захисту.

Основні проблеми житлово-комунальної сфери подільські міста успадкували ще з часів Російської імперії. Серед них були питання якості водопостачання, електричного освітлення, транспортного забезпечення, телефонного зв'язку та стану доріг. Зокрема, через подорожчання деревини та труднощі з її постачанням за Гетьманату заготівля дров стала великою проблемою для більшості міст. Оскільки фінансові можливості муніципалітетів були обмеженими, їхня роль зводилася переважно до підтримання благоустрою на довоєнному рівні, що з низки причин далеко не завжди вдавалося досягти. Яскравим прикладом є Кам'янець-Подільський, який восени 1918 р. тривалий час залишався без водогінної води та електричного струму.

Санітарне становище міст у 1918 р. стало важливим питанням через загрозу поширення низки небезпечних хвороб в губернії. Відсутність каналізації та обмежена кількість муніципальних асенізаційних об'єктів ставили під загрозу підтримання чистоти на міських вулицях. Нехтування санітарними нормами призводило до забруднення ґрунтів, криниць і річок. Особливої уваги потребували харчова та шкільна санітарія. Важливо зазначити, що більшість санітарних заходів було запроваджено під тиском австро-угорської військової адміністрації, губернського старости та місцевої преси.

У досліджуваній період Подільська губернія була вражена такими небезпечними захворюваннями, як тиф, холера та іспанський грип. Незважаючи на активну діяльність місцевих і центральних санітарно-епідемічних установ, подільська медицина стикалася з великими труднощами у боротьбі з хворобами, що були наслідком недоліків міської інфраструктури. Зокрема, не вистачало інфекційних ліжок і бараків, кваліфікованого санітарно-лікарського персоналу, а також аптек. До того ж, ліки в найпотрібніший час часто зникали з продажу і ставали об'єктом спекуляції. Це стало однією з причин високої смертності від іспанського грипу, який серед великих міст губернії

найбільше вразив Могилів і Кам'янець-Подільський.

Ключове питання щодо забезпечення міст Подільської губернії продовольством було тісно пов'язане з хлібом. Реорганізація Державного хлібного бюро, метою якої було встановлення державного контролю над хлібним ринком, призвела, насправді, до загострення продовольчих проблем. Невирішене аграрне питання спричинило появу довгих черг за хлібом, ціни на який стрімко зростали. Проте, водночас, не можна стверджувати, що міста за Гетьманату голодували.

Подібні труднощі відчувалися й при придбанні інших монополізованих державою продуктів харчування та товарів першої необхідності. В оригінальний спосіб Українська Держава вирішувала питання щодо продажу алкогольних напоїв, делегувавши право на введення «сухого закону» міським самоврядуванням.

З підвищенням цін на основні продукти значна кількість харчувальних закладів стала менш доступною для міських жителів, особливо для соціально незахищених верств населення. Це питання частково вирішувалося завдяки громадській ініціативі та благодійності, що дозволяло забезпечити харчування для тих, хто не міг дозволити собі купувати їжу за встановленими цінами.

Окремо варто звернути увагу на боротьбу органів влади зі спекуляцією, оскільки вона стала невід'ємною частиною повсякденного життя містян. Основними причинами поширення спекуляції були розлад економічних зв'язків, що склалися ще за часів царської влади і тим самим призвело до дисбалансу в ринковій системі «попит-пропозиція», занепад сільського господарства та промисловості, а також суперечлива продовольча політика урядів. Потрібно зазначити, що разом з великими «професійними» спекулянтами існувала значна кількість дрібних побутових спекулянтів. Низькі доходи населення через підвищення цін на продовольство змушували його шукати додаткові «заробітки», що, своєю чергою, призводило до подорожчання продуктів.

Регулярні адміністративні заходи влади щодо подолання спекуляції, такі як спеціальні закони з передбаченими адміністративними і кримінальними покараннями, звільненням з роботи, встановленням такс та створенням спеціальних комісій, не приносили результатів, оскільки вони були спрямовані на боротьбу з

наслідками, а не причинами спекуляції. Це яскраво підтверджує приклад неефективної протидії цукровим спекулянтам, адже діюча тоді подвійна схема розподілу цукру в країні лише погіршувала ситуацію. Як наслідок, держава втратила мільйони карбованців від продажу цукрового продукту. Лише наприкінці існування Гетьманату уряд усвідомив свої прорахунки в цукровій галузі.

Можливість придбати товар ускладнювалася проблемою великої кількості грошових знаків сумнівної якості, що перебували в обігу в губернії. Особливо подільські містяни нехтували австрійськими кронами та російськими «керенками». Це відбувалося на тлі фінансової політики гетьманських урядів, коли держава поступово вилучала іноземну валюту з обігу, замінюючи її українською. Досить часто виникали гострі валютні проблеми під час розрахунків за товари чи послуги.

Рівень купівельної спроможності подільських містян у 1918 р. був загалом низьким. Порівнюючи ціни на основні продукти харчування за Гетьманату з тогочасними зарплатами представників різних професій, ми встановили, що більшість із них не могли забезпечити свої родини навіть мінімальним харчуванням, особливо якщо це були сім'ї з кількох осіб.

Порівнюючи також рівень споживчого кошика міських жителів доби Української Держави з останніми передвоєнними роками та визнаючи відносне зниження загального рівня добробуту городян у 1918 р., ми дійшли висновку, що найбільших матеріальних втрат протягом 1914–1918 рр. зазнала інтелігенція. Ця тенденція в багатьох випадках збереглася і на сьогодні.

Аналіз матеріальної складової дозвілля жителів подільських міст свідчить про його загальну доступність і різноманітність. З одного боку, ціни на квитки до театрів, на атракціони, бібліотечні абонементи та інші культурні послуги не були надто високими, зважаючи на загальний рівень купівельної спроможності. З іншого боку, містяни мали доступ до великої кількості театрів, кінозалів, ресторанів, міських садів та інших місць для відпочинку. Проте негативні соціально-економічні явища, які сприяли поширенню спекуляції, корупції, корисливості й зневазі до законів, позначилися на зниженні морального рівня суспільства. Тому тогочасні газети відзначали великий потяг населення до відвідування закладів та заходів, які не

мали нічого спільного з високою культурою.

Однією з основних соціально-побутових проблем міст Подільської губернії було поширення безробіття, що стало наслідком Першої світової війни. Демобілізація військових та демілітаризація економіки спричинили звільнення серед тимчасово збільшеної під час війни кількості службовців у різних відомствах. Крім того, промислові робітники та ремісники втратили роботу через економічний занепад, що загострило ситуацію. Пошук роботи став важким для багатьох жителів міст, і ця проблема безпосередньо впливала на рівень життя та соціальну стабільність у регіоні.

Боротьба з безробіттям на Поділлі в період Гетьманату була організована через міські біржі праці, зокрема у Вінниці, Кам'янці-Подільському та Проскурові. Ці установи працювали у тісній співпраці, намагаючись спрямувати вільну робочу силу відповідно до запитів ринку. Однак більшість вакансій стосувалася некваліфікованої або сезонної роботи, як, наприклад, посади чорноробів чи особистих прислужниць. Це означало, що ринок праці не міг забезпечити більшість безробітних достатньою кількістю робочих місць. Як наслідок, багато людей шукали альтернативні шляхи для заробітку, зокрема через перепродаж товарів, що ставало поширеною формою зайнятості.

Дослідження соціальної історії міст Подільської губернії може значно поглибити розуміння повсякденного життя населення регіону за Гетьманату, зокрема через вивчення індивідуальної та групової психології в умовах змін, які відбувалися в соціально-політичному та соціально-економічному контексті Визвольних змагань. Важливим етапом цього дослідження буде залучення раніше невідомих або недооцінених джерел, зокрема мемуарів сучасників подій. Розширення хронологічних меж до 1917–1921 рр. також дозволить краще відобразити еволюцію соціальних відносин і психологічних настроїв міського населення в умовах політичної та економічної турбулентності того часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. Неопубліковані архівні документи

Центральний держаний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 1035. Міністерство народного здоров'я та державного опікування Української Держави. 1918–1919 рр.

Опис 1.

1. Спр. 10. Листування з Міністерством внутрішніх справ та губернськими комісарами і повітовими лікарями про відкриття кредитів і оплату роз'їзних сум лікарям (30 березня–10 жовтня 1918 р.). – 82 арк.

2. Спр. 12. Листування з губернськими лікарськими управліннями про призначення пенсії медпрацівникам та їх сім'ям (17 липня 1918–17 січня 1919 р.). – 20 арк.

3. Спр. 18. Про організацію головного управління охорони здоров'я та його периферійних органів. Французький закон 1902 р. про охорону народного здоров'я. Тимчасовий статут про боротьбу із заразними хворобами (27 листопада 1917–5 вересня 1918 р.). – 233 арк.

4. Спр. 60. Доповідь про санітарний стан Вінницького та Житомирського районів. Про протиепідемічні, противенеричні та медико-санітарні заходи по Подільській губ. (2 лютого 1918–1 січня 1919 р.). – 69 арк.

Ф. 2196. Міністерство продовольчих справ Української Держави 1918 р.

Опис 1.

5. Спр. 22. Проект закону про скасування на Україні Міністерства Продовольчих справ і передачу постачання населення органам місцевого самоврядування. Листування про звільнення від призовів до армії, надання помешкань службовцям та підлеглим міністерству установам, відпуск чаю та копії посвідчень, виданих окремим співробітникам (20 жовтня–31

жовтня 1918 р.). – 318 арк.

6. Спр. 29. Обіжник до губерніальних, повітових управ про порядок розплати за скот і продовольчі продукти. Список службовців Подільської губерніальної управи, відомість про платню співробітникам V Департаменту, повідомлення про зміни в особовому складі II Департаменту Міністерства продовольчих справ (3 травня–6 грудня 1918 р.). – 27 арк.

7. Спр. 141. Листування про самостійну реквізицію, зупинку і вивіз хліба Німецько-Австрійсько-Угорською господарською комісією та військовим командуванням, про надання допомоги німецько-австро-угорською військовою силою представникам Міністерства продовольчих справ при проведенні реквізицій, про видачу посвідчень цієї комісії та угода українського уряду з нею про поставку цукру (1 червня–28 червня 1918 р.). – 142 арк.

8. Спр. 229. Листування з Головним продовольчим комітетом правобережних залізниць про постачання робітників та службовців хлібними продуктами (15 липня–30 грудня 1918 р.). – 121 арк.

9. Спр. 986. Листування про дозвіл Томашпольському цукровому заводу (Подільської губ.) на вільний продаж цукру з умовою повернення грошей в касу заводу (27 червня–28 червня 1918 р.). – 3 арк.

**Ф. 2201. Міністерство освіти Української Держави.
1918–1919 рр.**

Опис 1.

10. Спр. 28. Листування з Губернським комісаром освіти на Поділлі про призначення повітових комісарів та вчителів. Інформація губернського комісара про роботу (11 травня–1 жовтня 1918 р.). – 79 арк.

11. Спр. 73. Листування з бюро Всеукраїнської учительської спілки про арешти вчителів і інших робітників освіти німецькою окупаційною владою (13 квітня–27 грудня 1918 р.). – 282 арк.

12. Спр. 101. Листування з департаментом загальних справ про вироблення статуту військової повинності Української Держави, визначення службовців Міністерства освіти, вчителів, учнів і студентів, які мають відстрочку або звільняються від військової служби (23–24 квітня 1918 р. – 23 січня 1919 р.). – 156 арк.

13. Спр. 128. Листування з департаментом загальних справ, шкільною радою або визначення нових ставок учителям; про видачу одноразової допомоги їм, а також службовцям комісаріату по справах Київської шкільної округи, про відпуск кредитів для Тростянецької гімназії на Поділлі (5 червня–23 грудня 1918 р.). – 71 арк.

14. Спр. 791. Заяви окремих осіб про посади, утримання, надбавку на дорожнечу, утримання шкільної сітки в Брацлавському повіті Подільської губернії (15 вересня 1918 р. – 1 лютого 1919 р.). – 45 арк.

15. Спр. 794. Листування з Департаментом нижчої освіти про масове звільнення вчителів, виділення коштів на нижчу освіту в Ольгопільському повіті Подільської губернії (28 серпня 1917 р. – 27 січня 1919 р.). – 56 арк.

Ф. 2815. Міністерство праці Української Держави. 1918 р.

Опис 1.

16. Спр. 15. Доповідь делегації про положення справи евакуації та допомоги військовополоненим (14 вересня – 10 грудня 1918 р.) – 13 арк.

17. Спр. 49. Накази, інструкції та обіжники про взаємовідношення робітників з адміністрацією на виробництві, про організацію інспекцій праці, про притягнення безробітних на громадські роботи та інш... (1918 р.). – 37 арк.

18. Спр. 51. Листування з Міністерствами, Радами Професійних спілок та заводськими комітетами по питанням безробіття, невиплати зарплатні робітникам та видачі наградних та інш... (4 квітня – 11 червня 1918 р.). – 51 арк.

19. Спр. 62. Статистичні відомості про кількість населення до переобрання в установчі збори... (1918 р.). – 139 арк.

20. Спр. 64. Відомості про кількість ремісничих підприємств (1918 р.). – 37 арк.

21. Спр. 65. Різні статистичні відомості про кількість робітників в різних групах виробництва, середні ціни на робітничі руки, про добування вугілля, кількість шоферів та інш. (1918 р.). – 57 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань
України**

**Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК
КП /б/ У.**

1917–1938 рр.

Опис 1.

22. Спр. 53. Про стан промисловості, сільського господарства та фінансів України (1918 р.). – 308 арк.

23. Спр. 64. Фотодокумент. Офіційне повідомлення Центрального страйкового комітету Південно-Західної залізниці про страйк на залізничних станціях (3 серпня 1918 р.). – 1 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. Д–37. Могилів-Подільська міська управа 1892–1920 рр.

Опис 1.

24. Спр. 3. Протоколи засідань Могилів-Подільської міської Думи (20 січня–28 грудня 1918 р.) – 561 арк.

Ф. Д–266. Сальницька міська дума. 1869–1920 рр.

Опис 1.

25. Спр. 1. Протокол засідання думи (10 січня–16 грудня 1918 р.). – 224 арк.

Ф. Д–230. Вінницька міська управа. 1871–1920 рр.

Опис 1.

26. Спр. 1280. Листування з опікуном Київського навчального округу про будівництво будівлі для Вінницького єврейського училища, розширення будівлі учительського інституту (28 лютого 1910–25 травня 1918 р.). – 98 арк.

27. Спр. 1412. Прохання різних осіб про видачу грошової допомоги та зарахування непрацездатних у богадільню (24 лютого 1912–11 жовтня 1919 р.). – 189 арк.

28. Спр. 1502. Листування з архітектором, Вінницьким міським головою щодо проекту влаштування у м. Вінниці каналізації (23 червня 1913–12 серпня 1918 р.). – 55 арк.

29. Спр. 1508. Циркуляр Подільського губернатора про прийняття заходів боротьби з холерою та листування з міським санітарним лікарем, губернською санітарно-виконавчою комісією та ін. питань санітарії (6 вересня 1913–27 грудня 1918 р.). – 576 арк.

30. Спр. 1510. Циркуляр промислового комітету про місцеві джерела для отримання електроенергії. Протоколи засідань Думи. Листування з Одеським товариством про тариф страхових внесків (12 жовтня 1913–20 лютого 1919 р.). – 744 арк.

31. Спр. 1670. Циркуляри Всеросійського комітету допомоги пораненим, про утворення місцевих комітетів допомоги пораненим, санітарний опис міст. Відомості про діяльність міських шпиталів, списки поранених, лікарів (17 жовтня 1915–29 серпня 1918 р.). – 349 арк.

32. Спр. 1715. Постанови міськуправи і підписні листи зі збору грошей на користь постраждалим від вибуху в м. Києві (9 квітня 1916–28 листопада 1918 р.). – 31 арк.

33. Спр. 1780. Циркулярні дані про особовий склад офіцерів, чиновників, лікарів, солдат Вінницького базисного речового складу; про кількість населення (2 травня 1917–6 жовтня 1919 р.). – 74 арк.

34. Спр. 1792. Протокол засідання комітету службовців електростанції, статут союзу службовців і робітників Вінницького міського управління та заяви різних осіб про добавку заробітної плати (5 липня 1917–5 липня 1918 р.). – 84 арк.

35. Спр. 1801. Заяви громадян щодо видачі їм посвідчень про проживання у них військових (23 вересня 1917–22 червня 1918 р.). – 22 арк.

36. Спр. 1810. Повістки засідань міської Думи (30 жовтня 1917–листопад 1919 р.). – 71 арк.

37. Спр. 1811. Відомості на вимогу видачі платні службовцям Вінницького міського єврейського початкового училища (11 листопада 1917–17 січня 1919 р.). – 9 арк.

38. Спр. 1812. Доповідь міського голови про відкриття міської лікарні. Протоколи засідання Вінницької міської управи та медико-санітарної комісії (14 листопада 1917–30 жовтня 1918 р.). – 98 арк.

39. Спр. 1815. Листування з міським управлінням друкарні про підвищення зарплати службовцям друкарні (4 грудня 1917–20 листопада 1919 р.). – 138 арк.

40. Спр. 1823. Відомості на вимогу видачі зарплати службовцям Вінницької міської бібліотеки (березень 1917–1919 р.). – 50 арк.

41. Спр. 1826. Протоколи засідань комісії з охорони праці. Заява громадян про встановлення вихідних днів (2 січня–9 червня 1918 р.). – 23 арк.

42. Спр. 1837. Відомості на вимогу видачі зарплати службовцям Вінницького міського театру (19 січня–19 грудня 1918 р.). – 20 арк.

43. Спр. 1865. Прохання інвалідів про дозвіл відкриття клубу (21 травня–1 листопада 1918 р.). – 11 арк.

44. Спр. 1867. Перелік власників велосипедів, мотоциклів та автомобілів м. Вінниці (3 липня–5 жовтня 1918 р.). – 8 арк.

45. Спр. 1877. Прохання осіб про вирішення управою господарсько-побутових питань (6 червня–22 квітня 1920 р.) – 1408 арк.

46. Спр. 1879. Відомості про очищення смітєвих ящиків (19 липня–19 грудня 1918 р.). – 356 арк.

47. Спр. 1882. Відомості на вимогу видачі платні службовцям жіночого початкового жіночого училища (2 серпня–22 серпня 1918 р.). – 27 арк.

48. Спр. 1883. Протоколи засідань дорожньо-будівельної комісії. Звіт медико-санітарної комісії (5 серпня–15 листопада 1919 р.). – 22 арк.

49. Спр. 1890. Листування з казенною палатою про відвід квартир для військових частин (21 серпня–17 грудня 1918 р.). – 18 арк.

50. Спр. 1894. Листування з Вінницьким міським головою з адміністративно-господарських питань (29 серпня–14 жовтня 1918 р.). – 10 арк.

51. Спр. 1900. Про будівництві будинків та крамниць у місті. Проекти і плани будівель (14 листопада 1917–30 жовтня 1918 р.). – 98 арк.

52. Спр. 1917. Загальна відомість про виконання кошторису доходів за 1918 р. – 4 арк.

Опис 3.

53. Спр. 73. Доповіді міської управи до міської Думи з фінансових, податкових, земельних справ, питань охорони здоров'я, освіти, адміністративно-господарських питань. Прохання громадян з різних справ (17 серпня 1918–16 вересня 1919 р.). – 318 арк.

Ф. Д–255. Вінницька повітова земська управа. 1899–1920 рр.

Опис 1.

54. Спр. 57. Кошториси, листування і доповіді про будівництво в м. Вінниці лікарні ім. Пирогова (24 серпня 1915–4 липня 1918 р.). – 89 арк.

55. Спр. 117. Заклик про допомогу українцям Галичини та Буковини. Доповіді про укріплення діючих ярів (6 квітня–22 липня 1918 р.). – 44 арк.

56. Спр. 133. Циркуляри та розпорядження Директорії Української Народної Республіки (3 січня–10 листопада 1919 р.). – 259 арк.

Ф. Д–286. Гайсинська міська дума. 1879–1920 рр.

Опис 1.

57. Спр. 93. Протоколи Гайсинської міської думи (1917–1918 рр.). – 192 арк.

58. Спр. 94. Протоколи гайсинської міської думи (22 серпня–31 грудня 1918 р.). – 943 арк.

59. Спр. 512. Справа про ремонт та експлуатацію міської лазні (20 травня–15 грудня 1918 р.). – 41 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 233. Подільська губернська земська управа. 1903–1920 рр.

Опис 1.

60. Спр. 643. Відомості про довідкові ціни на провіант, фураж та ін. предмети по місту Кам'янцю і Кам'янецькому повіті за 1918 р. (18 березня–грудень 1918 р.). – 219 арк.

**Ф. Р–260. Подільська губернська народна управа.
1917–1920 рр.**

Опис 1.

61. Спр. 135. Накази і циркуляри по Комісаріату Внутрішніх справ, Міністерства охорони здоров'я та опіки про притягнення до відповідальності учасників саботажу лікарів, про взаємодію з австрійською владою, про боротьбу з епідемічними захворюваннями, про призначення на службу медико-санітарного персоналу та їх списки (1 грудня 1917–26 грудня 1918 р.). – 87 арк.

62. Спр. 141. Постанови, журнали засідань про призначення епідемічних лікарів, видавання їм заробітної плати та боротьбу з епідемічними захворюваннями в повітах губернії (2 січня 1918–21 грудня 1919 р.). – 594 арк.

63. Спр. 221. Виписки з книг угод про орендні ціни на землю та працю з 1905 до 1918 рр. – 341 арк.

**Ф. Р–1162. Виконавча продовольча комісія Кам'янець-
Подільської міської управи. 1916–1918 рр.**

Опис 1.

64. Спр. 4. Циркуляри, відношення і листування з департаментом палива, Київським товариством західних земств, Подільською губернською продовольчою управою та ін. з питань заготівлі палива. Положення про губернських уповноважених з палива міністерства торгівлі і промисловості. (1 квітня–30 грудня 1918 р.). – 48 арк.

65. Спр. 6. Протоколи засідань продовольчої комісії при Кам'янець-Подільській міській Думі за 1918 р. Доповіді, звіт та доповідні записки комісії Думи про вирішення питань постачання продовольства місту (9 липня 1918–7 лютого 1919 р.). – 145 арк.

66. Спр. 13. Про закупівлю, доставку та розподіл чаю в місті (16 липня 1918–24 січня 1919 р.). – 96 арк.

67. Спр. 15. Про закупівлю, доставку та розподіл у місті цукру (10 липня 1918–8 лютого 1919 р.). – 278 арк.

68. Спр. 16. Про закупівлю, доставку та розподіл у місті шкіри і готового взуття. Списки. (13 липня 1918–7 лютого 1919 р.). – 319 арк.

II. Опубліковані документи

69. До історії збройної спілки української буржуазії та польських поміщиків для боротьби проти пролетарської революції / Документи підібрали А. Кулик та П. Пташинський; Підготував до друку та склав передмову «Польські легіони на Поділлі та Волині, 1918 р.» П. Пташинський. *Архів Радянської України*. 1932. № 4/5. С. 184–236.

70. Крах германской оккупации на Украине: По документам оккупантов [5 февраля–30 ноября 1918 г.] / [Под ред. М. Горького. И. Минца; Пер. с нем. С. Драпкиной, О. Шаргородской]. Москва: ОГИЗ, 1936. 206, [1] с.

71. Німецько-австрійська інтервенція на Україні. Т. 1. Матеріали до історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні. Харків [б. в.], 1933. 236 с.

72. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы / Под ред. Н. Н. Попова. Б. м., Партиздат ЦК КП (б) У, 1937. 660 с.

73. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918–грудень 1920 рр.). Документи й матеріали / [упоряд. Г. В. Вітряна, І. В. Гарнага, І. І. Кириченко, Ц. М. Фірштейн]. Вінниця : Кн.-газетне вид., 1959. 488 с.

74. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): зб. док. і матеріалів / Краєзн. т-во «Поділля»; [упоряд. : К. Завальнюк, Т. Стецюк]. Вінниця : О. Власюк, 2008. 208 с.

III. Мемуари та епістолярні матеріали

75. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне : в 4 т. Т. 3. Москва – Ленинград : Госвоениздат, 1932. 380 с.

76. Архив русской революции (в 12 томах). Берлин : Изд. И. В. Гессена, 1921–1923.

77. Біднов В. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янці-Подільському: уривок зі спогадів [1918–1920]. *Кур'єр Кривбасу*. 1997. № 60/70. С. 64–74.

78. Брусилов А. А. Мои воспоминания. Москва : Военное издательство народного комиссариата вооружённых сил Союза ССР, 1946. 264 с.

79. В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі / [ред. кол. Зеленюк І. С. (гол. ред.) та ін.]. Хмельницький : Обласне видавництво, 1958. 230 с.

80. Вертинский А. Дорогой длиною... Москва : Астрель, 2006. 608 с.

81. Винниченко В. Из истории украинской революции. *Революция на Украине по мемуарам белых* / Сост. С. Ф.Алексеев. Москва; Ленинград : Госиздат, 1930. С. 277–358.

82. Гольденвейзер А. А. Из Киевских воспоминаний (1917–1921 гг.). *Архив Русской Революции*. Т. 6. Берлин : Изд. И. В. Гессена, 1922. С. 161–303.

83. Гудзій Ю. З життя Кам'янець-Подільського державного українського університету: Спомини лікарського помічника й скарбника Університету, 1918–1920. *Наша культура*. Львів, 1936. Кн. 3. С. 229–233.

84. Гурко В. И. Политическое положение на Украине при гетмане. *Революция на Украине по мемуарам белых* / Сост. С. Ф. Алексеев. Москва ; Ленинград : Госиздат, 1930. С. 212–221.

85. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Мюнхен [б. в.], 1969. 543 с.

86. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлі: (Коротка історія краю). Хотин : філіал видавництва Буковина, 1992. 50 с.

87. Игренов Г. Екатеринославские воспоминания (1917–1921 гг.). *Архив Русской Революции*. Т. 3. Берлин : Изд. И. В. Гессена, 1921. С. 234–243.

88. Кетрос Д. Так творилось українське військо (1917–1919). Лондон : вид. Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії, 1958. 64 с.

89. Кн. Е. Н. Сайн-Витгенштейн. Дневник 1914–1918 / Подгот. к печати Мария Разумовская. Paris : YMCA-press, 1986. 302 с.

90. Лейхтенбергский Г. Н. Воспоминания об Украине 1917–1918. Берлин [б. в.], 1921. 52 с.

91. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон : Канадський інститут українських студій Альбертського ун-ту, 1985. 416 с.

92. Мельник М. Революційні події 1917–1919 рр. в Дунаївцях. *В боях за Жовтень*. Хмельницький, 1958. С. 171–185.

93. Могилянський Н. И. Трагедия Украины. *Революция на Украине по мемуарам белых* / Сост. С. Ф. Алексеев. Москва; Ленинград : Госиздат, 1930. С. 112–135.

94. Паустовский К. Г. Повесть о жизни. Книги 1-3. Далекие годы. Беспокойная юность. Начало неведомого века. Москва : АСТ, Хранитель, Харвест, 2007. 638 с.

95. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2011. 416 с.

96. Революция на Украине по мемуарам белых. Сост. С. Ф. Алексеев. Москва; Ленинград : Госиздат, 1930. 435 с.

97. Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. [гол. ред. Я. Пеленський]. Київ ; Філадельфія, 1995. 493 с.

98. Так творилось українське військо: 10 спогадів учасників Визвольної війни 1917–1920-х років / Упор., вступ. слово, примітки, додатки, біограф. довідки р. Коваль. Київ ; Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 200 с.

IV. Періодична преса

99. Kafe «Des Gourmets». *Жизнь Подоліи*. 1918. 21 июля. С. 1.

100. Австрийские деньги. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.

101. Антисанитарное состояние. *Слово Подоліи*. 1918. 30 августа. С. 1.

102. Антисанитарное состояние усадеб. *Слово Подоліи*. 1918. 18 июля. С. 1.

103. Антисанитарное состояние циркового района. *Слово Подоліи*. 1918. 9 июля. С. 1.

104. Аппетиты домовладельцев. *Слово Подоліи*. 1918. 23 июля. С. 1.

105. Ассенизационные прелести. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июля. С. 1.

106. Базарные цены в Виннице. *Слово Подоліи*. 1918. 30 августа. С. 1.
107. Базарные цены в Виннице. *Слово Подоліи*. 1918. 4 сентября. С. 1.
108. Базарные цены в Виннице 26 августа. *Слово Подоліи*. 1918. 10 сентября. С. 1.
109. Базарные цены в Киеве. *Русский голос*. 1918. 15 августа. С. 1.
110. Базарные цены в Киеве. *Русский голос*. 1918. 17 августа. С. 1.
111. Базарные цены на предметы первой необходимости за 4 июля до 10 часов утра. *Слово Подоліи*. 1918. 19 июля. С. 1.
112. Базарные цены на продукты первой необходимости утром 30 июля. *Слово Подоліи*. 1918. 2 августа. С. 1.
113. Бани. *Слово Подоліи*. 1918. 17 ноября. С. 2.
114. Безработица в Виннице и борьба с нею (Из деятельности биржи труда). *Слово Подоліи*. 1918. 23 августа. С. 1.
115. Безработные и подрабатывающие. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июля. С. 1.
116. Бешенство собак. *Жизнь Подоліи*. 1918. 18 октября. С. 2.
117. Биржа труда. *Жизнь Подоліи*. 1918. 6 октября. С. 2.
118. Благое дело. *Жизнь Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 2.
119. Больной вопрос. *Слово Подоліи*. 1918. 13 июня. С. 1.
120. Борьба с собаками. *Слово Подоліи*. 1918. 2 ноября. С. 2.
121. Борьба со спекуляцией. *Слово Подоліи*. 1918. 4 сентября. С. 2.
122. Брюшной тиф среди учащихся. *Слово Подоліи*. 1918. 19 ноября. С. 2.
123. В „дни биржи труда”. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июня. С. 2.
124. В виду перехода.... *Слово Подоліи*. 1918. 7 июля. С. 1.
125. В воскресенье 20-го октября.... *Слово Подоліи*. 1918. 19 октября. С. 2.
126. В г. Валуйках формируется.... *Подольская мысль*. 1918. 2 ноября. С. 2.
127. В Гайсине.... *Слово Подоліи*. 1918. 15 июня. С. 2.
128. В Германию.... Подольский край. 1918. 1 ноября.— С. 2.
129. В квартирном отделе.... *Слово Подоліи*. 1918. 11 октября. С. 2.

130. В нашей газете. Подольский край. 1918. 30 октября. С. 2.
131. В последнее время.... *Подольская мысль*. 1918. 2 ноября. С. 2.
132. В последние дни.... *Слово Подоліи*. 1918. 21 августа. С. 2.
133. В С. С. Михайловцах.... *Слово Подоліи*. 1918. 8 августа. С. 2.
134. В связи с переходом.... *Слово Подоліи*. 1918. 17 ноября. С. 2.
135. В союзе домовладельцев. *Слово Подоліи*. 1918. 12 октября. С. 2.
136. В Союзе квартиронанимателей. *Слово Подоліи*. 1918. 8 ноября. С. 2.
137. В течении октября месяца.... Подольский край. 1918. 15 ноября. С. 2.
138. В хроніці з дня 18 С. м. . Подольский край. 1918. 19 августа. С. 3.
139. Введена новая расценка.... Подольский край. 1918. 11 октября. С. 4.
140. Введение карточной системы на хлеб. *Слово Подоліи*. 1918. 22 июня. С. 2.
141. Визирование паспортов для выезда в Россию. *Слово Подоліи*. 1918. 9 августа. С. 1.
142. Винницкая биржа. *Слово Подоліи*. 1918. 21 июня. С. 1.
143. Винницкая идиллия. *Слово Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 2.
144. Винницкие тротуары и мостовые. *Слово Подоліи*. 1918. 14 июля. С. 2.
145. Відкриття Кам'янецької міської біржі праці. *Подольский край*. 1918. 19 июля. С. 2.
146. Вниманию варты. *Слово Подоліи*. 1918. 16 октября. С. 2.
147. Во власти дворников. *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 1.
148. Водопровод не работает. *Подольский край*. 1918. 29 октября. С. 2.
149. Возникновение в Виннице подрайонных домовых комитетов. *Слово Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 1.
150. Вопросы освещения. *Слово Подоліи*. 1918. 7 августа. С. 1.
151. Врачебно-санитарное совещание. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июня. С. 1–2.

152. Второе лето. *Слово Подоліи*. 1918. 16 октября. С. 2.
153. Вчера возвратился управляющий. *Подольский край*. 1918. 25 августа. С. 4.
154. Вчера городской водопровод.... *Подольский Край*. 1918. 12 сентября. С. 3.
155. Вчера санитарным врачом.... *Подольский край*. 1918. 2 июля. С. 3.
156. Вчера уехал из Каменца.... *Подольский край*. 1918. 18 августа. С. 3.
157. Вчера управлением.... *Подольский край*. 1918. 27 ноября. С. 2.
158. Выдача керосина. *Жизнь Подоліи*. 1918. 1 октября. С. 2.
159. Выдача папирос или табаку. *Жизнь Подоліи*. 1918. 9 октября. С. 2.
160. Выдача хлеба. *Жизнь Подоліи*. 1918. 9 октября. С. 2.
161. Выдача хлеба или муки. *Жизнь Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 2.
162. Выставка. *Слово Подоліи*. 1918. 9 июля. С. 1.
163. Выставка картин. *Слово Подоліи*. 1918. 8 сентября. С. 1.
164. Гайсин. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 2.
165. Гайсин. Торжественное заседание городской думы. *Слово Подоліи*. 1918. 17 октября. С. 2.
166. Гайсинская жизнь.... *Слово Подоліи*. 1918. 10 октября. С. 2.
167. Город переживает острый продовольственный кризис. *Слово Подоліи*. 1918. 21 мая. С. 2.
168. Городская управа.... *Подольская мысль*. 1918. 8 ноября. С. 1.
169. Городские достопримечательности. *Слово Подоліи*. 1918. 24 июля. С. 2.
170. Городское „пастбище” для цирковых ослов. *Слово Подоліи*. 1918. 9 июля. С. 1.
171. Городское самоуправление и жилищный вопрос. *Слово Подоліи*. 1918. 29 сентября. С. 1.
172. Городской управой.... *Слово Подоліи*. 1918. 13 сентября. С. 1.
173. Грязевые источники гостиницы «Савой». *Слово Подоліи*.

1918. 9 июля. С. 1.

174. Доклад д-ра Крайза по вопросу об ассенизации города. *Подольский край*. 1918. 18 сентября. С. 3.

175. Дороговизна жизни и борьба с ней. I. *Слово Подоліи*. 1918. 9 июля. С. 1.

176. Дороговизна жизни и борьба с ней. II. *Слово Подоліи*. 1918. 10 июля. С. 1.

177. Дороговизна и подоходный налог// *Слово Подоліи*. 1918. 17 октября. С. 1.

178. Достопримечательности г. Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 19 июля. С. 1.

179. Достопримечательности г. Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 23 июля. С. 1.

180. Достопримечательности г. Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 25 июля. С. 1.

181. Драка в цирке. *Слово Подоліи*. 1918. 17 июля. С. 1.

182. Еврейская дешёвая столовая. *Слово Подоліи*. 1918. 24 июля. С. 2.

183. Ещё о хлебных карточках. *Слово Подоліи*. 1918. 21 августа. С. 2.

184. Железнодорожная забастовка. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июля. С. 1.

185. Железнодорожная забастовка. *Слово Подоліи*. 1918. 31 июля. С. 1.

186. Жилищный вопрос в г. Каменце. *Подольский край*. 1918. 18 июля. С. 2.

187. Жмеринка. *Слово Подоліи*. 1918. 2 августа. С. 2.

188. За 6 августа.... *Подольский край*. 1918. 9 августа. С. 4.

189. За спекуляцию. *Жизнь Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 2.

190. Заболевания испанским гриппом. *Слово Подоліи*. 1918. С. 2.

191. Заботы о санитарии. *Слово Подоліи*. 1918. 11 июля. С. 2.

192. Завтра 20/7 июля.... *Подольский край*. 1918. 19 июля. С. 3.

193. Закон про оренту приміщень. *Державний вістник*. 1918. 26 жовтня. С. 1.

194. Закон про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження Держави. *Державний вістник*. 1918. 19 липня. С. 2.

- 195.Замечательный кинотеатр. *Слово Подоліи*. 1918. 9 июля. С. 1.
- 196.Запрещение скупки продуктов. *Жизнь Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 2.
- 197.Заседание Винницкой Городской Думы. *Слово Подоліи*. 1918. 15 июня. С. 2.
- 198.Заседание Винницкой городской думы. *Слово Подоліи*. 1918. 14 июля. С. 2.
- 199.Заседание Винницкой городской думы. 25 июля. *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 1.
- 200.Заседание Винницкой городской думы. 27 июня (н. ст.). *Слово Подоліи*. 1918. 30 июня. С. 1.
- 201.Заседание Городской Думы (окончание). *Слово Подоліи*. 1918. 18 сентября. С. 1.
- 202.Заседание городской думы. *Слово Подоліи*. 1918. 17 сентября. С. 1.
- 203.Заседание городской думы. 5 августа. *Подольская мысль*. 1918. 4 августа. С. 2.
- 204.Заседание Кам.-Под. городской думы. *Подольский край*. 1918. 10 августа. С. 3.
- 205.Заседание Кам-Под городской думы. *Подольский край*. 1918. 16 августа. С. 3.
- 206.Заседание Кам-Под. городской думы. *Подольский край*. 1918. 15 августа. С. 3.
- 207.Заседание союза квартиронанимателей. *Слово Подоліи*. 1918. 25 июля. С. 1.
- 208.Изобретательные домовладельцы. *Слово Подоліи*. 1918. 1 октября. С. 2.
- 209.Информация по вопросу продовольствия населению г. Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 24 октября. С. 2.
- 210.Испанская болезнь. *Слово Подоліи*. 1918. 30 августа. С. 2.
- 211.К благоустройству города. *Слово Подоліи*. 1918. 4 июля. С. 1.
- 212.К вам, отцы города, взываем: Помогите!. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июня. С. 1.
- 213.К введению новой платы за проезд в трамвае. *Слово Подоліи*. 1918. 11 августа. С. 2.

- 214.К вопросу об освещении. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июля. С. 1.
- 215.К вопросу об устройстве водопровода, канализации и трамвая. *Подольский край*. 1918. 12 мая. С. 2.
- 216.К железнодорожной забастовке. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июля. С. 1.
- 217.К забастовке на железной дороге. *Слово Подоліи*. 1918. 20 июля. С. 1.
- 218.К мучному вопросу. *Слово Подоліи*. 1918. 8 сентября. С. 1.
- 219.К оздоровлению города. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июля. С. 1.
- 220.К окончанию железнодорожной забастовки. *Слово Подоліи*. 1918. 7 августа. С. 1.
- 221.К очистке города. *Слово Подоліи*. 1918. 9 августа. С. 1.
- 222.К развитию болезни испанский грипп. *Слово Подоліи*. 1918. 17 сентября. С. 1.
- 223.К реорганизации державного хлебного бюро. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июля. С. 1.
- 224.К сведению безработных. *Слово Подоліи*. 1918. 3 августа. С. 1.
- 225.К снабжению населения кожей. *Слово Подоліи*. 1918. 8 сентября. С. 1.
- 226.К учреждению при городской управе особого отдела. *Слово Подоліи*. 1918. 8 сентября. С. 1.
- 227.Каменец уже 3 ночи погружён во мрак. *Подольский край*. 1918. 21 августа. С. 3.
- 228.Каменецкая гор. Управа.... *Подольский край*. 1918. 12 мая. С. 3.
- 229.Каменецкая гор. управа.... *Подольский край*. 1918. 16 ноября. С. 2.
- 230.Каменецкие домовладельцы.... *Подольский край*. 1918. 11 октября. С. 4.
- 231.Каменец-Подольск. В обществе подольских врачей. *Слово Подоліи*. 1918. 4 сентября. С. 2.
- 232.Каменец-Подольск. Заседание Городской Думы. *Слово Подоліи*. 1918. 3 июля. С. 2.
- 233.Каменец-Подольск. Союз бывших офицеров, врачей и

- военных чиновников. *Слово Подоліи*. 1918. 4 июля. С. 2.
234. Каменец-Подольск. Союз квартиронанимателей. *Слово Подоліи*. 1918. 12 июля. С. 2.
235. Каменец-Подольск. Союз квартиронанимателей. *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 2.
236. Кафе-ресторан «Европа». *Жизнь Подоліи*. 1918. 7 ноября. С. 1.
237. Квартирный вопрос. *Подольский край*. 1918. 12 августа. С. 3.
238. Квартирный вопрос. *Слово Подоліи*. 1918. 11 июля. С. 1.
239. Квартирный вопрос. *Слово Подоліи*. 1918. 12 июля. С. 1.
240. Квартирный вопрос. *Слово Подоліи*. 1918. 14 сентября. С. 1.
241. Квартирный кризис. *Жизнь Подоліи*. 1918. 16 октября. С. 1.
242. Квартирный налог. *Слово Подоліи*. 1918. 22 октября. С. 2.
243. Квартиры. *Русский голос*. 1918. 15 августа. С. 2.
244. Керенки. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июня. С. 1.
245. Керосин для населения. *Слово Подоліи*. 1918. 13 сентября. С. 1.
246. Кинематограф – воспитатель детей. *Жизнь Подоліи*. 1918. 9 октября. С. 2.
247. Кино-театр «Эхо», «Mon-Repos», «Express». *Слово Подоліи*. 1918. 5 июля. С. 2.
248. Кое что о сахаре и спекуляции (Продолжение). *Слово Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 1–2.
249. Кое что о сахаре и спекуляции. *Слово Подоліи*. 1918. 3 августа. С. 1.
250. Кожа у парикмахера. *Слово Подоліи*. 1918. 6 июля. С. 1.
251. Кожевенный и обувный вопросы. *Слово Подоліи*. 1918. 31 июля. С. 1.
252. Количество хлебных продуктов для Винницкого уезда. *Слово Подоліи*. 1918. 24 августа. С. 1.
253. Комиссионное бюро. *Подольская мысль*. 1918. –3 ноября. С. 1.
254. Комиссионное бюро К. Ш. Оленина и К. Г. Павлова. *Подольская мысль*. 1918. 13 ноября. С. 1.

- 255.Контрибуция. *Жизнь Подоліи*. 1918. 9 октября. С. 2.
- 256.Кооперативное домостроительство I. *Слово Подоліи*. 1918. 7 августа. С. 1.
- 257.Кооперативное домостроительство II. *Слово Подоліи*. 1918. 8 августа. С. 1.
- 258.Лекция. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.
- 259.Лечебница. *Жизнь Подоліи*. 1918. 15 ноября. С. 4.
- 260.Литин. *Слово Подоліи*. 1918. 15 сентября. С. 2.
- 261.Литин. *Слово Подоліи*. 1918. 21 июня. С. 2.
- 262.Литин. *Слово Подоліи*. 1918. 21 мая. С. 2.
- 263.Литин. *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 2.
- 264.Лотто, процветающее благополучно.... *Слово Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 2.
- 265.Льгота слушателям курсов. *Слово Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 2.
- 266.м. Браилов. *Слово Подоліи*. 1918. 30 августа. С. 2.
- 267.М. Пилява, Литинск. у.. *Слово Подоліи*. 1918. 3 июля. С. 2.
- 268.Маленький фейлетон. *Подольская мысль*. 1918. 4 августа. С. 2.
- 269.Материальное обеспечение православного духовенства. *Слово Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 1.
- 270.Меры против тифа. *Слово Подоліи*. 1918. 2 ноября. С. 2.
- 271.Местная дешёвая столовая.... *Подольский край*. 1918. 1 сентября. С. 3.
- 272.Мнимая реквизиция. *Подольский край*. 1918. 14 августа. С. 3–4.
- 273.Могилёв-Подольск. *Слово Подоліи*. 1918. 17 июля. С. 2.
- 274.Могилёв-Подольск. *Слово Подоліи*. 1918. 8 августа. С. 2.
- 275.Могилёв-Подольский. *Слово Подоліи*. 1918. 16 июля. С. 2.
- 276.На содержание родительского комитета. *Жизнь Подоліи*. 1918. 16 ноября. С. 4.
- 277.На улице. *Слово Подоліи*. 1918. 15 ноября. С. 2.
- 278.Надвигающийся картофельный голод. *Слово Подоліи*. 1918. 26 сентября. С. 1.
- 279.Надзор за мясом. *Слово Подоліи*. 1918. 4 июля. С. 2.
- 280.Наименование улиц. *Слово Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 1.

- 281.Наконец-то в г. Каменце.... *Подольский край*. 1918. 4 декабря. С. 2.
- 282.Нарушение правил о торговле сахаром. *Слово Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 2.
- 283.Нас просят обратить внимание.... *Подольский край*. 1918. 13 октября. С. 3.
- 284.Нач. Кам. гор. державной охраны.... *Подольский край*. 1918. 6 декабря. С. 2.
- 285.Начальник Каменецкой гор. державной варты предписал.... *Подольский край*. 1918. 15 ноября. С. 2.
- 286.Начальник Проскуровской почтово-телеграфной конторы.... *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.
- 287.Наш трамвай. *Слово Подоліи*. 1918. 4 августа. С. 1.
- 288.Наши водовозы. *Слово Подоліи*. 1918. 17 сентября. С. 2.
- 289.Наши рестораны. *Слово Подоліи*. 1918. 24 июля. С. 2.
- 290.Наши телефоны. *Слово Подоліи*. 1918. 24 июля. С. 2.
- 291.Наши язвы. *Слово Подоліи*. 1918. 9 августа. С. 1.
- 292.Не делайте свинства. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июля. С. 1.
- 293.Неразбериха. *Слово Подоліи*. 1918. 2 июля. С. 1.
- 294.Нет хлеба. *Слово Подоліи*. 1918. 4 сентября. С. 2.
- 295.Новая Ушица. *Слово Подоліи*. 1918. 4 октября. С. 2.
- 296.Ново-открытый ресторан и кофейня «Венеция». *Подольская мысль*. 1918. 20 октября. С. 1.
- 297.Новости. *Подольский край*. 1918. 14 ноября. С. 4.
- 298.Новые карточки на керосин. *Слово Подоліи*. 1918. 13 сентября. С. 1.
- 299.Новые украшения городского сквера. *Слово Подоліи*. 1918. 23 июля. С. 2.
- 300.Новый Бульвар. *Подольский край*. 1918. 27 июля. С. 1.
- 301.Новый вид воровства. *Слово Подоліи*. 1918. 12 июля. С. 1.
- 302.О борьбе с туберкулёзом в г. Виннице. *Слово Подоліи*. 1918. 22 июня. С. 1–2.
- 303.О нашем электричестве. *Слово Подоліи*. 1918. 30 октября. С. 2.
- 304.О продаже хлебного вина в городе. *Слово Подоліи*. 1918. 26 сентября. С. 1.
- 305.О санитарии мясных лавок на хлебном рынке. *Слово*

Подоліи. 1918. 14 сентября. С. 1.

306.О санитарном состоянии г. Винницы (Продолжение). *Слово Подоліи*. 1918. 31 июля. С. 1.

307.О санитарном состоянии г. Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 1 августа. С. 1.

308.О санитарном состоянии г. Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июля. С. 1.

309.Об электрическом освещении. *Слово Подоліи*. 1918. 24 сентября. С. 2.

310.Об'ява в справі вільного продажу, купівлі й перевозу деяких харчових продуктів. *Державний вістник*. 1918. 15 жовтня. С. 6.

311.Обнаружение самогонного завода. *Подольский край*. 1918. 7 июля. С. 3.

312.Обов'язкова постанова про економію електроенергії. *Державний вістник*. 1918. 26 жовтня. С. 3.

313.Обозрение Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 21 ноября. С. 2.

314.Общество по оздоровлению Иерусалимки.... *Слово Подоліи*. 1918. 17 августа. С. 2.

315.Объявление. *Подольский край*. 1918. 17 июня. С. 1.

316.Объявление. *Подольский край*. 1918. 29 июля. С. 1.

317.Объявление. *Подольский край*. 1918. 19 ноября. С. 1.

318.Обязательное постановление о борьбе со спекуляцией. *Слово Подоліи*. 1918. 17 августа. С. 2.

319.Оздоровление города. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июля. С. 1.

320.Оказывается, что с переводом управления.... *Подольский край*. 1918. 5 сентября. С. 3.

321.Ордера на получение сахара. *Слово Подоліи*. 1918. 24 августа. С. 1.

322.Открытие столовой «Союза женщин», при городской бирже труда (в «Мурах»). *Слово Подоліи*. 1918. 11 июля. С. 2.

323.Открытое письмо председателю еврейской общины. *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 1.

324.Отмена реквизиции вновь строящихся домов. *Жизнь Подоліи*. 1918. 22 сентября. С. 1.

325.Отмена созыва чрезвычайного земского собрания. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.

326.Отсутствие в губернии нефти. *Слово Подоліи*. 1918. 15 мая. С. 3.

327.Очередная информация о положении продовольствия населения г. Винницы (Доклад, сообщённый Город. Думе 25-го июля С. г.). *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 1.

328.Оштрафованные за антисанитарное состояние дворов. *Жизнь Подоліи*. 1918. 2 августа. С. 2.

329.Первого сего августа.... *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 2.

330.Первые больные, принятые в городскую больницу. *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 2.

331.Первые красавица и красавец гор. Могилёва. *Жизнь Подоліи*. 1918. 19 октября. С. 2.

332.Перерыв в движении трамвая. *Слово Подоліи*. 1918. 24 сентября. С. 2.

333.Пересмотр квартирного закона. *Жизнь Подоліи*. 1918. 7 ноября. С. 2.

334.Петроградский ресторан. *Подольский край*. 1918. 29 ноября. С. 1.

335.Пироговская больница. *Слово Подоліи*. 1918. 2 июля. С. 1.

336.Пироговская больница. *Слово Подоліи*. 1918. 3 июля. С. 1.

337.Письмо в редакцию. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июня. С. 2.

338.Письмо в редакцию. *Слово Подоліи*. 1918. 5 июля. С. 2.

339.Письмо в редакцию. *Слово Подоліи*. 1918. 7 августа. С. 2.

340.Плата за сношения по телефону. *Слово Подоліи*. 1918. 13 сентября. С. 1.

341.Плохое освещение. *Слово Подоліи*. 1918. 5 июля. С. 2.

342.По поводу созыва чрезвычайного земского собрания. *Слово Подоліи*. 1918. 22 июня. С. 2.

343.По распоряжению министерства.... *Подольский край*. 1918. 16 ноября. С. 2.

344.Подвоз воды. *Жизнь Подоліи*. 1918. 22 октября. С. 1.

345.Подозрительные сапоги. *Слово Подоліи*. 1918. 6 июля. С. 1.

346.Подольская Трудовая Артель «Взаимопомощь». *Подольский край*. 1918. 16 ноября. С. 1.

347.Подольский губ. староста.... *Подольская мысль*. 1918. 14 ноября. С. 1.

348.Положение земской телефонной сети. *Слово Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 1.

349.Положение продовольственного дела в г. Виннице: Информация Думы членом управы Сведерским. *Слово Подоліи*. 1918. 6 октября. С. 2.

350.Помощь военнопленным. *Жизнь Подоліи*. 1918. 16 ноября. С. 4.

351.Помощь нашему офицерству. *Слово Подоліи*. 1918. 10 сентября. С. 1.

352.Порванные кроны будут обменяны. *Слово Подоліи*. 1918. 12 июля. С. 1.

353.Порядки на железных дорогах. *Слово Подоліи*. 1918. 10 июля. С. 1.

354.Постановление врачебно-санитарного совещания. *Слово Подоліи*. 1918. 17 августа. С. 2.

355.Починка тротуаров. *Слово Подоліи*. 1918. 11 июля. С. 2.

356.Почта. *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 1.

357.Почта. *Слово Подоліи*. 1918. 6 июля. С. 1.

358.Почта с Великороссией. *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 1.

359.Правление Винницкого союза квартиронанимателей.... *Слово Подоліи*. 1918. 22 августа. С. 1.

360.Правлением Союза квартиронанимателей г. Винницы отправлена следующая телеграмма в Киев. *Слово Подоліи*. 1918. 29 октября. С. 2.

361.Правлением союза квартиронанимателей.... *Подольский край*. 1918. 16 октября. С. 4.

362.Предстоящая реквизиция части гостиницы «Савой». *Слово Подоліи*. 1918. 9 августа. С. 1.

363.Предстоящее открытие городской больницы. *Слово Подоліи*. 1918. 18 июля. С. 1.

364.Предстоящее уменьшение жалованья чиновникам. *Слово Подоліи*. 1918. 3 июля. С. 1.

365.Прежде и теперь. *Слово Подоліи*. 1918. 15 сентября. С. 2.

366.Привлечение. *Жизнь Подоліи*. 1918. 1 октября. С. 2.

367.Привлечение к ответственности за антисанитарное состояние. *Слово Подоліи*. 1918. –180 18 июля. С. 1.

- 368.Пример, достойный подражания. *Слово Подоліи*. 1918. 18 сентября. С. 1.
- 369.Припрятанные запасы. *Слово Подоліи*. 1918. 9 июля. С. 1.
- 370.Проект Ямпольского Земства. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июня. С. 2.
- 371.Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 14 сентября. С. 2.
- 372.Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 16 октября. С. 2.
- 373.Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 25 сентября. С. 2.
- 374.Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 27 сентября. С. 2.
- 375.Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 2.
- 376.Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июня. С. 2.
- 377.Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 5 сентября. С. 2.
- 378.Проскуров. *Слово Подоліи*. 1918. 8 ноября. С. 2.
- 379.Проституция. *Жизнь Подоліи*. 1918. 15 сентября. С. 2.
- 380.Противохолерные предприятия в военном городке. *Слово Подоліи*. 1918. 14 сентября. С. 1.
- 381.Протоколы за антисанитарное состояние дворов. *Слово Подоліи*. 1918. 23 июля. С. 1.
- 382.Путевые заметки. *Слово Подоліи*. 1918. 24 августа. С. 1.
- 383.Путевые заметки. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июня. С. 1.
- 384.Рабочий клуб имени Г. В. Плеханова. *Слово Подоліи*. 1918. 24 июля. С. 2.
- 385.Районная биржа труда. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июня.— С. 2.
- 386.Распределение чаю. *Слово Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 1.
- 387.Распродажа сахара. *Слово Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 2.
- 388.Результатом ревизии.... *Слово Подоліи*. 1918. 23 августа. С. 2.
- 389.Реквизиционная комиссия. *Жизнь Подоліи*. 1918. 16 октября. С. 1.
- 390.Реквизиция. *Жизнь Подоліи*. 1918. 20 октября. С. 2.
- 391.Реквизиция Пироговской земской больницы. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.
- 392.Рыночные цены. *Жизнь Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 2.
- 393.С 10-го октября.... *Подольский край*. 1918. 1 октября. С. 4.
- 394.С 31 мая.... *Слово Подоліи*. 1918. 12 июня. С. 2.

395. Санитарное обследование. *Жизнь Подоліи*. 1918. 26 сентября. С. 2.
396. Санитарно-эпидемические Рады. *Слово Подоліи*. 1918. 13 октября. С. 2.
397. Сахар и конфеты. *Слово Подоліи*. 1918. 6 июля. С. 2.
398. Сахар разнесён по квартирам. *Слово Подоліи*. 1918. 6 июля. С. 2.
399. Сбор на санитарные мероприятия. *Жизнь Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 1.
400. Сведения о населении. *Слово Подоліи*. 1918. 27 сентября. С. 2.
401. Сегодня в зале.... *Подольская мысль*. 1918. 3 ноября. С. 2.
402. Сегодня.... *Подольская мысль*. 1918. 22 октября. С. 1.
403. Со вчерашнего дня.... *Подольский край*. 1918. 1 декабря. С. 2.
404. Со вчерашнего дня.... *Подольский край*. 1918. 5 сентября. С. 4.
405. Совещание общества Подольских врачей. *Подольский край*. 1918. 20 сентября. С. 3.
406. Совещание по топливу. *Слово Подоліи*. 1918. 23 октября. С. 2.
407. Совещание управы. *Слово Подоліи*. 1918. 24 июля. С. 2.
408. Согласно приказа по гарнизону.... *Жизнь Подоліи*. 1918. 16 ноября. С. 4.
409. Сокращение времени движения электрического трамвая. *Слово Подоліи*. 1918. 4 сентября. С. 1.
410. Сокращение работы электрической станции. *Слово Подоліи*. 1918. 9 октября. С. 1.
411. Спекуляция. *Слово Подоліи*. 1918. 2 июля. С. 1.
412. Справочные цены. *Жизнь Подоліи*. 18 октября. С. 2.
413. Статистическая таблица численности населения г. Каменец-Под. 1795-1918 гг.. *Подольский край*. 1918. 11 июля. С. 3.
414. Статут Державного Хлібного Бюро Держави. *Державний вістник*. 1918. 24 липня. С. 1–2.
415. Столовая служащих в правительственных учреждениях г. Винницы. *Слово Подоліи*. 1918. 19 июля. С. 1.
416. Строительство в Виннице. *Слово Подоліи*. 1918. 13 октября. С. 2.

417. Стэлла / Дни нашей жизни.. *Слово Подоліи*. 1918. 26 июля. С. 1.
418. Судьба городского госпиталя. *Жизнь Подоліи*. 1918. 30 октября. С. 2.
419. Счастливый домовладелец. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.
420. Съезд домовых организаций. *Слово Подоліи*. 1918. 17 июля. С. 1.
421. Съезд квартиронанимателей. *Слово Подоліи*. 1918. 17 июля. С. 1.
422. Съезд союзов квартиронанимателей. *Слово Подоліи*. 1918. 27 июля. С. 1.
423. Тайная биржа. *Слово Подоліи*. 1918. 6 июля. С. 1.
424. Такса для извозчиков. *Жизнь Подоліи*. 1918. 9 октября. С. 2.
425. Такса для телефонної сіті загального користування в м. Вінниці. *Державний вістник*. 1918. 26 жовтня. С. 1.
426. Такса на медикаменты. *Жизнь Подоліи*. 1918. 1 октября. С. 2.
427. Такса на продукты. *Жизнь Подоліи*. 1918. 17 октября. С. 2.
428. Телеграмма министра продовольствия. *Слово Подоліи*. 1918. 28 июля. С. 2.
429. Телефон работает крайне плохо. *Жизнь Подоліи*. 1918. 5 сентября. С. 2.
430. Товар для «биржевой» сделки. *Слово Подоліи*. 1918. 6 июля. С. 1.
431. Торфяное дело. *Слово Подоліи*. 1918. 22 октября. С. 2.
432. Третьего дня домовладельцем.... *Подольский край*. 1918. 4 августа. С. 3.
433. Третьего дня.... *Подольская мысль*. 1918. 22 октября. С. 1.
434. Трудовая артель «Самопомощь». *Слово Подоліи*. 1918. 3 сентября. С. 1.
435. Тульчин. *Слово Подоліи*. 1918. 9 августа. С. 2.
436. Тульчин. Заседание Думы. *Слово Подоліи*. 1918. 22 августа. С. 2.
437. Тульчин. О нашем «водоснабжении». *Слово Подоліи*. 1918. 7 сентября. С. 2.

- 438.Тьма на улице Богдана Хмельницкого. *Слово Подоліи*. 1918. 8 сентября. С. 1.
- 439.Тьма на Хлебной и Гоголевской улицах. *Слово Подоліи*. 1918. 13 сентября. С. 1.
- 440.Удешевление продуктов. *Слово Подоліи*. 1918. 17 октября. С. 2.
- 441.Уездной земской управой.... *Слово Подоліи*. 1918. 17 ноября. С. 2.
- 442.Улучшение санитарного состояния «Иерусалимки». *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 1.
- 443.Уплата контрибуции. *Жизнь Подоліи*. 1918. 8 октября. С. 2.
- 444.Уполномоченный по заготовке скота.... *Подольский край*. 1918. 22 августа. С. 4.
- 445.Усадьба. *Жизнь Подоліи*. 1918. 10 сентября. С. 2.
- 446.Утверждённый закон о борьбе с эпидемиями. *Слово Подоліи*. 1918. 24 августа. С. 1.
- 447.Ухваленый Радою Міністрів закон про асигнування коштів на негайні заходи по боротьбі з пошестними хворобами. *Державний вістник*. 1918. 7 червня. С. 2.
- 448.Ухваленый Радою Міністрів Закон про де-які та доповнення до існуючих Законів про продаж цукру. *Державний вістник*. 1918. 13 жовтня. С. 1.
- 449.Фальсификация чая. *Слово Подоліи*. 1918. 29 октября. С. 2.
- 450.Хироманты. *Слово Подоліи*. 1918. 29 июня. С. 1.
- 451.Хлеб по карточкам. *Слово Подоліи*. 1918. 22 июня. С. 2.
- 452.Хлебная монополия и ее проведение на местах. *Слово Подоліи*. 1918. 9 октября. С. 1.
- 453.Ходатайство бывших трамвайных служащих. *Слово Подоліи*. 1918. 17 сентября. С. 2.
- 454.Ходатайство лодочников. *Жизнь Подоліи*. 1918. 6 ноября. С. 2.
- 455.Ходатайство о сложении контрибуции. *Жизнь Подоліи*. 1918. 16 октября. С. 1.
- 456.Холерная и чумная опасность. *Слово Подоліи*. 1918. 20 июля. С. 1.
- 457.Хроника. *Слово Подоліи*. 1918. 9 ноября. С. 2.

- 458.Цирк. *Слово Подоліи*. 1918. 15 мая. С. 3.
- 459.Цирк Мушинского. *Слово Подоліи*. 1918. 3 июля. С. 2.
- 460.Цирк Мушинского. *Слово Подоліи*. 1918. 30 июня. С. 2.
- 461.Чай. *Слово Подоліи*. 1918. 6 августа. С. 1.
- 462.Чайный кризис. *Слово Подоліи*. 1918. 19 октября. С. 2.
- 463.Штати Управлінь Губерніяльних Старостів. *Державний вістник*. 1918. 17 серпня. С. 3.
- 464.Экономические заметки. I. Дороговизна. *Слово Подоліи*. 1918. 26 июля. С. 1.
- 465.Экономические заметки. III. Квартирный голод. *Слово Подоліи*. 1918. 2 августа. С. 1.
- 466.Эпидемические заболевания. *Слово Подоліи*. 1918. 16 июля. С. 1.
- 467.Ялтушков, Могил. Уезда. *Жизнь Подоліи*. 1918. 23 ноября. С. 4.
- 468.Ярмарка «Иванец». *Слово Подоліи*. 1918. 14 июля. С. 2.

V. Монографії і статті

469. Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги: нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. Київ : Федерація профспілок України, 1995. 192 с.
470. Антонишин А. Діяльність просвітніх організацій на Поділлі в добу гетьманату П. Скоропадського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету: Збірник наукових праць. Серія: Історія, економіка, філософія*. 2009. Вип. 15. URL: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vknlul/lef/2009_15/7.pdf
471. Антонишин А. Могилів-Подільський повіт у період гетьманату П. Скоропадського. *Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. С. 197–203.
472. Антонишин А. Соціально-економічні перетворення на Поділлі за гетьманату П. Скоропадського. *Історичний журнал*. 2007. № 3. С. 46–53.
473. Блажевич Ю. І. Просвітницький рух на Поділлі в 1917–1919 рр. *Проблеми духовного і національного відродження на*

Поділля: Всеукр. наук.-краєзн. конф., 9–10 лист. 1995 р. : матеріали. Хмельницький ; Київ, 1995. С. 8–9.

474. Большая медицинская энциклопедия / [глав. ред. Н. А. Семашко]. Москва : Акционерное общество «Советская энциклопедия». Т. 8. 1929. 856 с.

475. Верстюк В. Ф. Громадсько-політична діяльність М. П. Василенка. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19 – 20 травня 2008 р. Збірник*. Київ : Видавництво Олени Теліги, 2008. С. 143–156.

476. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції / mareць 1917 р. – груд. 1919 р. / : В 3 т. Т. 3. Київ : Політвидав. України, 1990. 542 с. Репринт. відтворення вид. 1920 р.

477. Витанович І. Аграрна політика українських урядів революції й визвольних змагань 1917–1920. *Український історик*. 1967. № 3/4. С. 18–48.

478. Вінниця: історичний нарис. Вінниця : кн.-газ.вид-во., 1964 р. 354 с.

479. Вінниця: Історичний нарис / [гол. ред. Подолинний А. М. та ін.]. Вінниця : Книга-Вега, 2007. 304 с.

480. Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2000. Вип. II. С. 56–70.

481. Гай-Нижник П. П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917–1919 рр. *Український історичний журнал*. 1998. № 4. С. 3–17.

482. Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Київ [б. в.], 2004 430 с.

483. Гай-Нижник П. Проблема безробіття в Українській Державі 1918 року. *Пам'ять століть*. 2003. № 2 С. 72–77.

484. Галатир В. В. Становище промисловості в Подільській і Волинській губерніях у добу гетьманату П. Скоропадського. *Матеріали ХІІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / Завальнюк О. М. (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В.*

(відп. редактор) та ін. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 391–397.

485. Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917–1920 рр.) : Монографія. Вінниця, 2009. 368 с.

486. Герасимов Т. Ю. Діяльність батьківських комітетів навчальних закладів м. Вінниці за часів гетьманату П. Скоропадського 1918 р. (за матеріалами газети «Слово Подоліи»). *Глухівські наукові читання – 2011: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених та студентів, присвяченої 20-річчю Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року, м. Глухів, 15–17 лист. 2011 р.* / редкол. О. І. Курок та ін. Глухів, РВВ ГНПУ ім. О. Довженка. С. 27–31.

487. Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія : монографія. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. 436 с.

488. Герасимов Т. Ю. Організація та діяльність закладів громадського харчування у м. Вінниці в липні 1918 р. *Вісник інституту історії, етнології і права: Збірник наукових праць.* Вінниця, 2011. Вип. 9. С. 21–24.

489. Герасимов Т. Ю. Цукрова спекуляція на Поділлі доби Української держави П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.). *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць.* 2011. Вип. 4. С. 236–239.

490. Горбань А. В., Герасимов Т. Ю. Реквізиція Вінницької повітової земської лікарні ім. М. М. Пирогова австро-угорською військовою адміністрацією (червень–липень 1918 р.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : Збірник наукових праць.* 2012. Вип. 20. С. 83–87.

491. Григорчук П. С., Яременко О. І. Вплив німецько-австро-угорських військ на політичні процеси в Україні в 1918 р. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія.* 2001. Вип. III. С. 38–41.

492. Гуменюк С. К. Боротьба трудящих Поділля з австро-німецькими окупантами в 1918 р. *Боротьба за владу Рад на Україні.* Київ [б. в.], 1977. С. 138–156.

493. Доленга С. Скоропадщина. Варшава [б. в.], 1934. 174 с.
494. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930. 423 с.
495. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. *За державність*. Зб. 8. Варшава [б. в.], 1938. С. 9–66.
496. Єсюнін С. М. Благоустрій та створення міської інфраструктури у містах Подільської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції* / [редкол.: О. М. Завальнюк, В. І. Войтенко, Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 323–336.
497. Жванко Л. Основи політики Української Держави у сфері охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень-грудень 1918 р. *Київська старовина : Науковий історико-філологічний журнал*. 2006. № 2 (368). С. 63–75.
498. Жванко Л. Уряд Павла Скоропадського і спроба подолання епідемій серед населення та біженців. *Київська старовина : Науковий історико-філологічний журнал*. 2005. № 6 (366). С. 112–134.
499. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917–1920 рр.: навчальний посібник зі спецкурсу для студентів історичного факультету. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 116 с.
500. Завальнюк О. М. Матеріальне становище викладачів, працівників і студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1921 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. 1998. Т. 2 (4). С. 245–252.
501. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. 320 с.
502. Календарь. Справочна книжка на 1919 рік. Кам'янець-Подільський : Друкарня Когена і Дунаєвецького, 1919. 120 с.
503. Калитко С. Л., Кравчук О. М. Поділля у період Гетьманату 1918 р.: Консервативна модель внутрішньополітичної стабілізації. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2008. Вип. XIII. С. 244–251.

504. Качинський П. Аграрний рух за часів Гетьманщини. *Літопис революції*. 1928. № 1. С. 60–63.

505. Коваль Б. Державним руслом Гетьманщини. Торонто; Нью-Йорк, 1981. 46 с.

506. Коваль В. В. Становище подільського вчителства в період гетьманату (1918 р.). *Поділля у контексті української історії: Всеукр. наук. конф., 29–30 лист. 2001 р. : матеріали*. Вінниця, 2001. С. 166–172.

507. Кравчук О., Марценюк Н. Діяльність владних структур Української держави на Поділлі у національно-культурній сфері (1918 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2008. Т. 11. С. 225–240.

508. Левченко В. Історія запровадження та функціонування гривні: від 1918 до 2008 року. (До 90-річчя про грошову одиницю – гривні). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць* / Відп. ред. Г. В. Боряк; Упорядники: М. Ф. Дмитрієнко О. О. Попельницька, В. В. Томазов. Київ : НАН України, Інститут історії України, 2009. Число 16. 272 с.

509. Левчук Д. Гетьманщина з 1918 року в світлі фактів. *Ідеї і люди 1917–1923*. Нью-Йорк : Булава, 1968. С. 381–394.

510. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Редактор Я. Пеленський. Київ : Київ–Філадельфія, 1995. 470 с.

511. Литовський Д. Становище та діяльність Всеукраїнської учительської спілки за доби гетьманату Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). *Вісник Київського національного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. 2009. URL: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vknlu/Ief/2009_15/8.pdf

512. Лозовий В. С. Продовольча політика Української держави П. Скоропадського і селянство. *Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Іст. науки*. 2004. Т. 13. С. 136–149.

513. Лозовий В. С. Перебування австро-угорського окупаційного війська на Поділлі в добу Гетьманату. *Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: історичні науки*. 2003. Т. 11. С. 186–191.

514. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). Київ : Темпора, 2003. 608 с.

515. Минюк О. Адміністративно-правове регулювання діяльності бірж праці в період непу. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (серія: економіка, право)*. 2010. Вип. 49. С. 171–176.

516. Молчанов В. Б. Матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України напередодні Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. № 9. С.165–174.

517. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ : Український письменник, 1994. 413 с.

518. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / [Редкол. : А. Ф. Олійник (відп. ред.) та ін.]. Одеса : Маяк, 1972. 328 с.

519. Новый квартирный закон (Постановление Временного Правительства от 5 августа 1917 года об установлении предельных цен на квартиры и другие помещения). Практическое руководство. / сост. : И. Мордухай-Болтовской, М. Суслов. Петроград : Сенатская типография, 1917. 103 с.

520. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Наша культура*. Львів, 1936. Кн. 5 С. 332–346.

521. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2011. 336 с.

522. Потапов О. М. Роль міських дум Київщини в організації громадських робіт за часів Української держави (квітень–грудень 1918 р.). *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. 2011. Вип. 4. С. 233–235.

523. Пшук І. О. Із історії боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Поділлі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту*. 1948. Вип. 1. С. 36–48.

524. Рафес М. Два года революции в Украине. Эволюция и раскол Бунда. Москва [б. в.], 1920. 168 с.

525. Рибак І. В., Вараниця В. І. Місцеві грошові знаки (бони) на Поділлі 1918 – 1920 рр.. *Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник, присвячений 400-річчю від народження Богдана Хмельницького* (Ред.

кол.: Баженов Л. В. (відп. ред.), Баженова С. Е., Винокур І. С., Костриця М. Ю. та ін. Кам'янець-Подільський : Доля. 1995. 368 с.

526. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. Киев [б. в.], 1956. 457 с.

527. Скляренко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. Київ : Вид. АН УРСР, 1960. 284 с.

528. Скоровстанский (Шахрай) В. Революция на Украине. 2-ое изд. Саратов : Борьба, 1919 р. 150 с.

529. Скрипник М. О. Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні. *Червоний шлях*. 1923. № 3. С. 76–115.

530. Слизький І. Ф. Боротьба на Поділлі проти навали іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції в першій половині 1918 року. *I Подільська іст.-краєзн. конф., жовт. 1965 : тези доп.* Хмельницький [б. в.], 1965. С. 26–29.

531. Слизький І. Ф. Народні повстання на Поділлі проти німецьких окупантів у 1918 році. *II Подільська іст.-краєзн. конф., квіт. 1967 р. Кам'янець-Подільський : тези доп.* Львів [б. в.], 1968. С. 35–42.

532. Статистический ежегодник России. 1913 г. (Год десятый) / Издание Центрального статистического комитета М.В.Д. – СПб, 1914. – 664 с.

533. Стахів М. Гетьманський режим в Україні 1918 р. і його державноправна якість. Нью-Йорк ; Скрентон [б. в.], 1951. 40 с.

534. Стерча П. Гроші Української Держави. *Новий шлях*. 1973. № 324. С. 324–368.

535. Стецюк В. Б. Вінницьке повітове земство в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: іст. науки*. 2004. Т. 13. С. 364–373.

536. Суровий А. Ф. Участь профспілок Поділля у страйковій боротьбі в період гетьманщини. *IX Подільська іст.-краєзн. конф. : матеріали*. Кам'янець-Подільський. 1995. С. 261–264.

537. Тимофіїв М. До наших економічних перспектив. *Хліборобська Україна (Відень)*. 1920–1921. Ч. II, III, IV. С. 65–121.

538. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) : Монографія. Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 462 с.

539. У 60-річчя відновлення гетьманської Української Держави 29 квітня 1918 р.: Зб. ст. і док. Торонто [б. в.], 1978. 189 с.

540. Фірштейн Ц. М. 1-й з'їзд КП(б)У і боротьба трудящих Поділля проти австро-німецьких інтервентів. *II Подільська іст.-краєзн. конф., квіт. 1967. Кам'янець-Подільський : матеріали.* Львів [б. в.], 1968. С. 32–35.

541. Фрадинський О. А. Еволюція акцизного оподаткування в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки.* 2009. №1. С. 112–116.

542. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Відень : Укр. соціолог. Ін-т., 1921. Т. 3. 160 с.

543. Яременко О. І. Становлення інституту державної служби в Українській Державі гетьмана Павла Скоропадського. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць.* 2000. Вип. II. С. 88–91.

VI. Автореферати дисертацій і дисертації

557. Антонишин А. П. Поділля в добу гетьманату П. Скоропадського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України». Кам'янець-Подільський, 2010. 19 с.

558. Антонишин А. П. Поділля в добу гетьманату П. Скоропадського: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. 234 с.

559. Байлема Т. М. Соціальна політика національних урядів України у 1917–1920 рр. (на матеріалах Подільської губернії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України». Київ, 2010. 20 с.

560. Вітюк О. Міське самоврядування на Поділлі в добу Української революції 1917-1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2014. 255 с.

561. Воловик В. Ф. Борьба за власть советов на Подолии (1917 – 1920 гг.) : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук : спец. № 571 «история СССР». Киев, 1968. 24 с.

562. Галатир В. Формування та функціонування місцевих органів державної влади в Правобережній Україні у період Гетьманату П. Скоропадського: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2014. 20 с.

563. Денисенко О. А. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській державі (1918р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 243 с.

564. Жванко Л. М. Внутрішня політика української держави у галузі охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень-грудень 1918 року): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2002. 304 с.

565. Малиновський Б. В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні 1918 р.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Дніпропетровськ, 2001. 250 с.

566. Проданюк Ф. М. Внутрішня політика Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 230 с.

567. Рафаловський Є. Продовольча політика урядів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. 19 с.

568. Слизкий И. Ф. Ревкомы и комбеды Подолии в борьбе за установление и упрочение советской власти (1918 – 1919 гг.) : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук. Киев, 1953. 19 с.

569. Терела Г. В. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2000. 236 с.

570. Тимощук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): історико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2000. 474 с.

571. Хитра А. Я. Державно-правові погляди Павла Скоропадського: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 189 с.

572. Хоменко О. Формування та основні напрямки діяльності уряду Української Держави 1918 року : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2012. 21 с.

573. Яременко О. І. Державне управління в Україні в період гетьманату (квітень- грудень 1918 р.): дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. Вінниця, 1999. 207 с.

VI. Список використаних джерел та літератури (за латинською абеткою)

579. Adams A. E. The Great Ukrainian Jacquerie. *The Ukraine, 1917–1921 : a study in revolution* / Taras Hunczak, editor, with the assistance of John T. von der Heide. Harvard : Harvard University Press., 1977. Pp. 247–270.

580. Bociurkiw B. R. The Church and the Ukrainian Revolution. *The Ukraine, 1917–1921 : a study in revolution* / Taras Hunczak, editor, with the assistance of John T. von der Heide. Harvard : Harvard University Press., 1977. Pp. 220–246.

581. Hunczak T. The Ukraine Under Hetman Pavlo Skoropadskiy. *The Ukraine, 1917–1921 : a study in revolution* / Taras Hunczak, editor, with the assistance of John T. von der Heide. Harvard : Harvard University Press., 1977. Pp. 61–81.

582. *The Ukraine, 1917–1921 : a study in revolution* / Taras Hunczak, editor, with the assistance of John T. von der Heide. Harvard : Harvard University Press., 1977. 401 p.

ДОДАТКИ

Таблиця 2.1

Ціни на основні продукти харчування напередодні
Першої світової війни та в липні-вересні 1918 р.

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна у крб. напередодні Першої світової війни	Ціна у крб. липень-вересень 1918 р.
Борошно житнє	кг	0,07	3,3
Пшоно	кг	0,09	3,4
Яловичина	кг	0,34	6,6
Олія	кг	0,5	14,72
Цибуля	кг	0,05	2,68
Масло вершкове	кг	1,27	26,37
Сир	кг	0,22	4,88
Свинина	кг	0,32	8,24
Молоко	відро	1,2	14
Телятина	кг	0,3	6
Яблука	кг	0,01	0,33
Курка	кг	0,85	11
Груші	кг	0,02	0,44
Хліб білий	кг	0,09	4,12
Крупа гречана	пуд	2	36
Сало свиняче	кг	0,6	16
Цукор	кг	0,35	7,25
Риба свіжа	кг	0,75	8,57
Огірки	сотня	1,4	4
Хліб житній	кг	0,02	2,92
Шинка	кг	0,62	14,62
Яйця курячі	сотня	4	25

Складено за:

1. Базарные цены в Виннице. *Слово Подоліи*. 1918. 30 августа. С. 1.
2. Базарные цены в Виннице. *Слово Подоліи*. 1918. 4 сентября. С. 1.
3. Базарные цены в Виннице 26 августа. *Слово Подоліи*. 1918. 10 сентября. С. 1.
4. Базарные цены на предметы первой необходимости за 4 июля до 10 часов утра. *Слово Подоліи*. 1918. 19 июля. С. 1.
5. ДАХМО. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 643. Арк. 43.
6. Молчанов В. Б. Матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України напередодні Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. № 9. С. 169–170.
7. Рыночные цены. *Жизнь Подоліи*. 1918. 19 сентября. С. 2.

Таблиця 2.3

Перелік посадових окладів подільських городян (1918 р.)

Посада	Установа, місцевість	Місячний оклад, крб.
Завідувач	Міська бібліотека, м. Вінниця	150
Службовець	Міський театр, м. Вінниця	112,5-195
Завідувач	Великохутірське училище, м. Вінниця	240
Завідувач	Друкарня міського самоврядування, м. Вінниця	325*
Учень робітника	– „ –	від 80*
Робітник	– „ –	120-600*
Канцелярський службовець	Міська управа, м. Сальниця	60
Член управи	– „ –	50
Секретар	– „ –	100
Міський голова	м. Сальниця	200
Міський голова	м. Могилів-Подільський	624*
Член управи	– „ –	624*
Міський голова	м. Вінниця	583
Член управи	– „ –	500
Бухгалтер	Громадський банк, м. Вінниця	350
Начальник дільниці (району)	Державна варта	400
Старший вартовий	– „ –	250
Вартовий	– „ –	200
Начальник губерньського карно-розшукового відділу	– „ –	880
Губерньський староста	Управління губерньських старост	1000
Вчитель	Нижча початкова школа	125
Священик	Православна Церква	325
Настоятель міського чи повітового собору	– „ –	350

Продовження табл.2.3

Посада	Установа, місцевість	Місячний оклад, крб.
Ректор	Державний український університет, м. Кам'янець-Подільський	1166**
Професор	– „ –	1000**
Приват-доцент	– „ –	450**
Асистент	– „ –	373**
Лікар	Міська лікарня, м. Вінниця	500
Фельдшер	– „ –	200
Нічний сторож	– „ –	50
Кухар	– „ –	75
Помічник кухаря	– „ –	35
Діловод	Інтендантське відомство, м. Вінниця	450
Пожежник	Міське самоврядування, м. Кам'янець-Подільський	150

Прим.: * за надбавкою на дорожнечу, ** за листопад 1918 р.

Складено за:

1. ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1812. Арк. 31.
2. ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1815. Арк. 96.
3. ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1823. Арк. 29зв., 30.
4. ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1837. Арк. 6.
5. ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 250.
6. ДАВіО. Ф. Д-266. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 140, 141зв., 151, 159, 160.
7. ДАВіО. Ф. Д-37. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 315зв.
8. Завальнюк О. М. Матеріальне становище викладачів, працівників і студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1921 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. 1998. Т. 2 (4). С. 246.
9. Заседание Городской Думы (окончание). *Слово Подоліи*. 1918. 18 сентября. С. 1.

10. Литовський Д. Становище та діяльність Всеукраїнської учительської спілки за доби гетьманату Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) *Вісник Київського національного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»* URL: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vknlu/Ief/2009_15/8.pdf
11. Матеріальное обеспечение православного духовенства. *Слово Подоліи*. 1918. 16 августа. С. 1.
12. Предстоящее уменьшение жалованья чиновникам. *Слово Подоліи*. 1918. 3 июля. С. 1.
13. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) : Монографія. Харків, 2000. С. 101.
14. Штати Управління Губерніяльних Старостів. *Державний вістник*. 1918. 17 серпня. С. 3.

Електронне наукове видання

Герасимов Тимофій Юрійович

**МІСТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЗА
ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО:
СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИЙ ВИМІР**

Монографія

Видається в авторській редакції

Рукопис оформив: *Т. Герасимов*

Оригінал-макет виготовлено у РВВ ВНТУ

Підписано до видання 24.11.2025 р.

Гарнітура Times New Roman.

Зам № P2025-170.

Видавець та виготовлювач

Вінницький національний технічний університет,

Редакційно-видавничий відділ.

ВНТУ, ГНК, к. 114.

Хмельницьке шосе, 95,

м. Вінниця, 21021.

press.vntu.edu.ua;

Email: rvv.vntu@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

серія ДК No 3516 від 01.07.2009 р.